

E. A S S O N

ÜLDINE AJALUGU

ÜHES EESTI AJALOOGA

UUSAEG

KESKKOOLI III KL. KURSUS, VII ÕPPEASTA

NOOR-EESTI KIRJASTUS TARTUS

THE UNIVERSITY OF CHICAGO

PHILOSOPHY

PHILOSOPHY

PHILOSOPHY

PHILOSOPHY

Thomas Feder.

A-9478

E. ASSON

ÜLDINE AJALUGU

ÜHES EESTI AJALOOGA

UUSAEG

KESKKOOLI III KL. KURSUS, VII ÕPPEASTA

6 14672443

NOOR-EESTI KIRJASTUS TARTUS 1936

KORREKTOR T. MELSO

i 292 95324

TARTU ÜLIKOOLI
RAAMATU KOOGU

„Noor-Eesti Kirjastuse“ trükikoda Tartus

SAATEKS.

Keskooli III kl. „Uusaja“ kursus algab humanismiga, käsitleb renessansi, leiutuste ja avastuste ajajärku, reformatsiooni ja katoliiklikku reaktsiooni ning lõpeb absolutismiajastuga. Eesti ajaloost peatume vastavalt selle klassi kavale reformatsioonil, orduriigi lagunemisel, riikkondliku killustumise ajastul ning Rootsi ajal meie maal. Nagu eelmistes raamatutes toome ka siin seletava ajaloolise teksti kõrval sündmustiku elustamiseks ning süvendamiseks katkendeid algallikaist, mis pakuvad õpilastele ühtlasi materjali iseseisvaks tööks. Kronoloogilised tabelid sisaldavad vaid aastaarve, mida õpilane peab meeles pidama. Peatükkides, kus selliseid aastaarve pole, puuduvad tabelid. Kordamisküsimused peatükkide lõpul peaksid aitama koolist puudujaid ja iseõppijaid aine läbitöötamisel.

Autor.

A. Üldine ajalugu.

I. Humanism ja renessanss.

XIV s. — humanismi ja renessansi algus Itaalias.

XV s. — uusaja algus.

1492 — Ameerika avastamine.

Uusaeg. Uusaeg algab vaimse elu ärkamisega Euroopas ning suurte leiutuste ja avastustega, mis kandsid eurooplasi uude arengujärku. Ajaliselt arvame uusaja algust XV sajandist; tavaliselt peetakse Ameerika avastamisaastat (**1492**) uusaja lähtepunktiks. Uue suuna võttis Euroopa elu kõige enne Itaalias.

Itaalia uusaja lävel. Keskajal oli Itaalia killustatud nagu Saksamaa. Lõuna-Itaalia ja Sitsiilia kuulusid Napoli riigile. Poolsaare keskel asusid paavstimaad, nendest põhja pool rida Itaalia linnriike, nagu Firenze, Veneetsia, Milano, Genua jt. Ka Itaalias leidis patrioote (kirjanikud Dante, Petrarca jt.), kes ihkasid ühendada kogu itaallaste maad üheks rahvusriigiks. Väikeriigid aga olid selle vastu, sest nad ei tahtnud kaotada oma iseseisvust. Sellepärast astus Itaalia uusaega killustatud maana.

Keskajal maksis Itaalia linnriikides vabariiklik kord; uusaja lävel aga lõi mitmes Itaalia riigis läbi absolutism, vürstide piiramatu ainvõim. Tol ajal elas Itaalias poliitika-kirjanik Machiavelli († 1527), kes oma kirjatöös „Valitseja“ soovitas piiramatut ainuvalitsust kui ainsat õiget ja otstarbekohast valitsemisviisi. Tema väidab, et vürstile on oma võimu kindlustamiseks lubatud kõik abinõud. Mitmed Itaalia vürstid,

käies selle õpetuse järgi, olid vägivaldsed võimutsejad, kuid nende hulgas leidis ka valitsejaid, kellele sai osaks rahva tõeline poolehoid. Nii kirjutab Firenze vürstist Lorenzo Medici'ist üks tema kaasaegsetest:

„Kuni 1492. aastani, mil suri Lorenzo Medici, elasid firenzlased suurimas õnnes. Oma autoriteedi ja riigitarakusega lõpetas Lorenzo sõjad, ja seitsaadik oli tema püüd ennast ja oma linna võimsaks arendada. Linna suurendas ta ja kaunistas seda uute ehitiste ja tänavatega. Vaenlase eemalehoidmiseks kindlustas ta linna ümbrust. Rahuaegadel lõbustas ta linna kestvate pidustustega, korraldades turniire ja muistsete kangalastegude kujutusi. Ta eesmärgiks oli linnas kasvatada rikkust, rahva hulgas pidada üksmeelt ja hoida austust aadli vastu. Head kunstnikud leidsid temas innuka kaitsja, õpetlased toetaja. Suuri teadmeid evis ta arhitektuuris, muusikas ja kirjanduses. Firenze noorsoo õppimisvõimaluste eest hoolitsedes avas ta Piisas kõrgema kooli, kuhu kutsus Itaalia kuulsamad teadlased kaasaegsete hulgast. Õnn ja jumal olid tema poolt: tema ettevõtted õnnestusid, vastastel aga äpardusid. Ta seisukoht, õnn ja tarkus tõid temale lugupidamist ja kuulsust mitte ainult kodu, vaid ka väljastpoolt. Võõraste riikide valitsejad austasid teda, saatsid tema juurde oma saadikuid ja kingitusi. Lugupidamine temast kasvas päev-päevalt. Asjade ajamisel oli ta arukas, otsustamisel kiire, läbiviimisel julge ja otsekohene. Sealjuures tundis ta heameelt lapselikkusest, rõõmust ja mõnigi kord võis teda näha osa võtmas oma tütarde ja poegade lõbustustest. Näis, nagu oleks temas ühinenud kaks muidu teineteisele vaenulist loomu: kerge-loomus ja tõsine-mõistlik.

Neljakümne neljandal eluaastal tegi raske haigus lõpu selle mehe elule. Kunagi, mitte ainult Firenze, vaid kogu Itaalias, polnud maetud meest temataolise tarkuse aupaistega. Kogu isamaa leinas teda, kõik kodanikud ja vürstid.“

(Machiavelli.)

Itaalia kultuuriline ja majanduslik areng. Teatavasti olid Itaalia linnad keskajal elavas kaubavahetuses teiste maa-dega. Itaalia kaupmehed liikusid ringi Euroopas, Aasias ja Aafrikas. Kaubitsemine oli sageli seotud suurte takistustega, kuid see kõik ei kohutanud itaalia kaupmehi. Itaallases arenes kõige enne välja uue aja inimene, keda ei sidunud hauatagused mured, kelle eesmärgiks sai maapealse elu kindlustamine. Itaallane oli õnnelik, kui tal hästi läks; äpardus aga ettevõtte, siis mõtles ta, kuidas toimida, et tulla võitjaks. Tema elus mängisid tähtsat osa isiklik osavus ja tublidus. See polnud enam keskaja inimene, — itaallane otsis rahuldust elust endast.

Itaalia oli see maa, kus oli õitsenud rooma haridus, kus veel täielikult polnud kustunud vana-aja mälestused. Teatrite,

templite ja võiduvärvate varemed kõnelesid inimestele möödunud aegade hiilgusest. Raamatusõbrad teadsid jutustada vanast kirjandusest, mis kloostreid mööda hävinemas. Itaalias oli soodsaim pind vaimse elu ärkamiseks.

Juba XIV saj. leidis Itaalias haridussõpru, kes olid vaimustatud vana-aja haridusest, kes hakkasid ühendust otsima vana-ajaga, koguma vana-aja vaimuvara. Nad kogusid eeskätt käsikirju ja kunstimälestisi. Ent nad ei jäänud peatuma üksnes vanavarakogumisele, nad hakkasid ka uurima vana-aja kirjandust. See ajaviide kandis neid hoopis teise maailma, äratas neis uusi aateid. Ladina kirjandust lugedes selgus, et rooma haridus ise on pärit Hellasest. Seetõttu Itaalia haridussõpradel tekkis loomulik huvi ka kreeka kirjanduse vastu. XV saj. näemegi neid kreeka kirjandust uurimas. Teaduste uurimisel ei tunnustanud Itaalia haridussõbrad enam autoriteete, nagu oli viisiks keskajal, iseseisev arvustus oli neile ainsaks mõõdupuuks.

Samal ajal tõusis kaubanduse ja tööstuse arenemise tõttu itaallaste majanduslik jõukus. Eriti kuulsaks said oma rikkusega Veneetsia ja Firenze. Veneetsia kauples kogu Lääne-Euroopaga ja endiselt Idamaaga; kõikjal leidis tema kaubakontoreid ja tema laevastik liikus igal pool Vahemere vetes. Ta müütas oma tööstussaadusi, peamiselt villast ja siidriiet ning klaasasju, kuid kauples veel suuremal määral ülesostetud kaupadega. Firenzes oli samuti hästi arenenud villase ja siidriide tööstus, ent Firenze oli peamiselt kuulus oma rahaküllusega. Firenze pankurid varustasid rahaga äri- mehi kõigis maades ja laenasid raha isegi Euroopa valitsejaile. Kui hästi oli arenenud Veneetsia majanduslikult, näeme järgnevalt kaasaegse kirjutisest.

„On aeg midagi ütelda veneetslastest. Rännakuil tulin ma Bresciasse, Veronasse, Vicenzasse, Paduasse ja teistesse nende linnadesse. Igal pool avaldati minule oma saatja esindajana suurt austust ja mind võeti vastu suurte hulkade poolt, linnapead eesotsas. Mind saadeti võõrastemajja ja pandi peremehele südamele mind teenida suurima tähelepanelikkusega... Veneetsias tulli mulle vastu Liza Fusina juurde, see on viis miili linnast. Seal lahkutakse paadist, millega sõidetakse Paduast piki jõge, ja astutakse väikesesse, kenasse gondlikesse, mis üleni kaetud tikandusega. Ilusad pehme villaga vaibad on asetatud põhja mõnusaks istumiseks. Siis tuleb meri. Ühtki lähemat maanteed pole Veneetsiasse... Kuidas imestusin ma nähes

seda imelist linna ennast, nii paljusid kellatorne, kloostreid ja ehitisi — kõik vees! nähes, et rahval muud võimalust ei ole läbikäimiseks kui samades gondlites, tervelt kolmekümne tuhandel elanikul! Ümber linna, umbes poole miili ulatusel, kõigil saartel seitsekümmend kloostrit... väga kaunid ja rikkad ehitised ja kunstiliselt ilustatud jumalikkude aedadega, kõnelemata samasugustest ehitistest linnas endas, kus asupaika on leidnud neli kerjasmunkade-ordut, ligi seitsekümmend kaks preesterkonda ja vennaskogudust. Muinasjutuline, üllatav vaade, need ilusad, vägevad kirikud, mis kerkivad otsekui merest! Liza Fusina juurde tuli minule vastu kaks-kümmend aadlikku, rikkalikult ja hästi riietatud kaunisse siidi ja sarlakki. Nad tervitasid mind ja saatsid mind San Andrea kirikusse linna lähedal, kus kohtasin sama palju teisi aadlikke ja nende hulgas Milano ja Ferrara hertsogite saadikuid. Seal peeti mulle tervituskõne ja viidi mind teise lamedasse sõidukisse, mille nimeks oli „Bucentoro“ (uhke, doodžide ja kõrgete külaliste jaoks määratud laev Veneetsias). Sellel oli kaks katust punasest atlassist, alt tikitud, ja istevõimalust neljakümnele inimesele. Minule juhutati koht kahe saadiku vahel, ja nüüd sõitsime piki suurt kanalit. Ta on nõnda lai, et ka galeerid seal saavad liikuda. Majade juures nägin ma neljasaja-tonnilisi laevu ja suuremaid. Jah, see on minu arvamise järgi ilusaim tänav maailmas, võrratu peenelt plaanitatud, ja läbi kogu linna. Majad on kõrged ja suured, heast kivist ja maalitud. Mõnedel, mille ehitus on kestnud sada aastat, on esiküljed pimestav-valgest marmorist, kohale toodud saja miili kauguselt, Ostriast. Kohati ehib esikülge suur tükk parfüüri või serpentiini. Sisemuses on majadel tavaliselt kaks ruumi kullatud laega, kallite marmorisse raiutud kaminatega, kullatud sängidega, maalitud ja kullatud seinakatetega ja väga ilusate majariistadega. See on pidulikem linn, mis ma oma eluajal olen näinud, kus saadikuid ning külalisi austatakse rohkem kui kuskil mujal, valitsetakse targemalt ja jumalateenistus sooritatakse toredamalt.

Viiekümne aadliku seltskonnas saadeti mind San Giorgio kloostrisse, kus ma ööbisin. Järgmisel hommikul tuldi mulle järele ja viidi mind sinjooriasse. Andsin oma kirjad üle doodžile, kes kõigil nõukogude istungitel peab juhatust, ametis on eluaegne ja austatav nagu kuningas... Kui uhke ja suurejooneline on doodžide palee, täis hästilõigatud marmorit, iga kivi veerest tollilaiuselt kullatud! Palees on neli ilusat saali, kõik kullast säravad... Doodži kambriist saab kuulata messi Püha Markuse kabeli peaalтарыlt, maailma uhkeimast, rikkamast kirikust! Üleni täis mosaiike. Veneetslased kiidavad endid uuesti leiutanud olevat mosaiigikunsti, ja käsitöölised teevad seda tööd, nägin seda. Siis näidati mulle arsenalit, kus hoitakse galeere ja valmistatakse kõik, mis tarviline sõjalaevastikule.“

(Commynes, Prantsuse saadik Veneetsias.)

Humanism ja humanistid. Itaalia vaimse liikumise kesk-kohaks oli Firenze, kus valitsejad Medici'd toetasid kir-

janikke, teadusmehi ja kunstnikke. Roomas, Veneetsias, Milanos ja Napolis elas samuti palju vaimustatud haridussõpru. Haridussõbrad ühinesid ringideks. Kokku tulles lugesid nad või kõnelesid mõne filosoofilise või eriteadusliku küsimuse üle, või käsitlesid mõne kirjaniku töid. Ilukirjandusest ja ajaloost olid nad arvamusel, et need ained eriti valgustavad inimese vaimu, õpetavad inimesi elama, juhivad neid paremuse poole. Täielikumaks, haritumaks igatsesidki saada itaalia haridussõbrad. Seda uut voolu, mis tekkis XIV saj. itaalia seltskonnas ja mis pani pearõhku inimese vaimu harimisele, seda kätte lootes saada eeskätt ilukirjanduse, filosoofia ja ajaloo (*studia humaniora*) uurimisega, nimetatakse ajaloos *humanismiks* (sõnast *humanus* — inimesse puutuv); selle voolu esindajaid nimetatakse *humanistideks*.

Itaalia esimesteks humanistideks peetakse Firenze XIV saj. kirjanikke *Petrarca't* ja *Boccaccio't* (l. bokkatšo). Ent enne tutvume keskaja suurima kirjaniku *Dantega*, keda ei nimetata küll veel humanistik, kuid kes, juba vabana kiriku survest, arvustavalt vaatles ümbrust ja asus uue maailmavaate otsimisele.

Dante † 1321. Dante oli rahvuslik kirjanik; ta kirjutas rahva-, s. o. itaalia keeles. Tema tähtsaim teos on „Jumalik komöödia“. Selle sisu — kirjaniku rännak läbi põrgu ja puhastustule taevasse. Dante saatjaks sel rännakul on Vergilius, keskajal rooma kirjanikest tunnustatuim mees. Dante kirjeldab põrgut ja puhastustuld vastavalt keskaja inimese maailmavaatele. Taevasse jõudes ei saa tema saatjaks enam olla pagan Vergilius, seal asub tema juhatajaks noor neiu Beatrice, keda kirjanik noorena väga oli armastanud, kuid kes oli vara surnud. Läbi käinud taeva, jõuavad nad jumala ligidusse ja seega lõpeb luuleteos.

„Jumalikus komöödias“ maalib Dante meile pildi hauatagusest elust keskaegse maailmavaate seisukohalt ja mõistab kohut tundud tegelaste üle rahvuslikust vaatevinklist. Oma poliitilised vastased (Dante pooldas kogu Itaalia ühinemist rahvusriigiks) ja paavstid, kes ei hoolitsenud Itaalia eest, asetab ta põrgu sügavusse ja kirjeldab kohutavalt nende piina ja valu. Otse saadana küünte ja hammaste vahele paigutab ta Jeesuse

äraandja Juuda, vennatapja Kaini, Caesari tapjad Cassiuse ja Brutuse. Dante julges juba arvustada.

Petrarca † 1374. Petrarca luges vaimustusega Vergi-liust, Cicerot, Homerost. Ta läbis Itaalia, Prantsus- ja Saksa-maa, rännates ühe kloostriraamatukogust teise, nende vanu käsikirju tundma õppides, neid omandades või ära kirjutades. Rooma ja kreeka kirjanduse tundmises ei saanud temaga võis-telda keegi, ta oskas hiilgavalt ladina keelt ja kirjutas selles keeles „Aafrika“-nimelise poemi, milles ta jutustab teise Puunia sõja sündmusi. Petrarca armastas ka rahvakeelt; oma sonetid kirjutas ta kõlavas itaalia keeles. Petrarca armastas loodust ja pühendas looduse kirjeldamisele palju ilusaid reisu-kirju ja sonette.

Petrarca oli väga andekas kirjanik ja ühtlasi võitleja-kanna-taja hing, kes surmaski ei lootnud leida rahu. Teda vaimustas vana-aja kirjandus, ta armastas elu, rikkust, kuulsust, ta soovis, et mälestus temast kunagi ei kustuks. Kuid tema südametun-nistus oli keskajast ja see ütles talle, et tema kõneosavus, vana kirjanduse tundmine, tema maine armastus, tema rikkus ja kuul-sus midagi ei maksa, et see kõik on tühine, millest koguni raske oleks surmatunnil aru anda jumalale. Nii algas Petrarca võit-lus tema enda „mina“, kes elas uut elu, ja südametunnistuse vahel, kes hukka mõistis uue elu. „On minuteid,“ kirjutab ta ise, „kus ma sarnlen inimesega, keda ümbritsevad vaenlased; mulle on siis kõik vastik ja hirmus. Tihti kestab see meeolelu mitu päeva ja ööd ning muudab mu maapealse elu põrguks.“ Petrarca on oma rikka hingeeluga hiilgav ülemineku-aja esin-daja; võitlus uute aadete ja vana maailmavaate vahel ei esine kellegi teise juures nii kujukalt.

Boccaccio † 1375. Boccaccio on itaalia proosakeele looja. Oma kuulsa „Decamerone“-nimelise novellidekogu kirjutas ta selles keeles. Boccaccio eeskujul hakatigi nüüd kirjutama itaalia keeles. „Decamerone“ sissejuhatuses kõneleb Boccaccio koledast katkust, mis möllas „musta surma“ nime all kogu Euroopas ja Firenzeski.

„See sündis aastal 1348, kui jäle katk laastas Itaalia õitsvaimat linna Firenzet. Juba teel oli taud murdunud lugematuid inimesi, lakkamatult tungis ta edasi idast läände, ilma et keegi oleks suutnud teda takistada:

ta pilkas iga ettevaatust, tühistas arstide korraldused ega suutnud teda halastama panna palavaimgi palve. Äkki kattus keha, olgu mehel või naisel, vastikute muhkudega, need muutusid mustadeks laikudeks, palavik hiilis kallale ja kolme päeva pärast kustutas surm elu. Ei aidanud ükski abinõu, keegi ei suutnud end kaitsta mürgi-iiili eest. Kõnelemise juures kandus see inimeselt inimesele, kergeima puudutuse juures riietega; ka loomi ei säilitanud surm. Hirm tõusis elavate hulgas ja igaüks püüdis hoolimatult päästa vaid iseennast. Mõned küll heitsid kokku, eraldasid maailmast ja püüdsid mõõduka eluga vältida õnnetust. Teistes aga vallandus saagiha ja omanikuta jäänud vara lubas küllaldaselt rahuldada oma ahnust. Niisuguse üldise häda ajal langes täielikult lugupidamine inimlikest ja jumalikest seadusist; igaüks toimis, nagu ta tahtis. Kõik perekonnasidemed lõhkus hirm; isegi vanemad ei hoolinud lastest, vend jättis õe. Ka haiged leidsid harva kristlikku armastust, mis neist oleks hoolinud, nad sattusid ahnurite küüsi, keda vaid ülemäärane tasu võis meelitada ravitsemisele. Kes suri, seda ei leinanud ega nutnud sõbrad ega omaksed; ta kärvas nagu loom üksilduses, kui mitte isegi häbitu naer ei kajanud ta surivoodi ümber. Palgatud inimesed kandsid ta hauda, sagedasti ilma vaimulikuta, ilma palveta, pisarateta. Nagu loomi aeti inimlaipu mulda, hulgaviisi ühte hauda. Mitte ainult linn ei andnud ohvreid, ka maa ümberingi jäi lagedaks, kuna inimesed surid. Sadade tuhandetega loeti nende arvu, kes lossides ja onnides langesid surma küüsi, ja laibad katsid teid ning välju.“

Samal ajal läinud seitse noort neidu ja kolm noort rüütlit pakku katku eest kuhugi maamõisa, kus nad lõbusasti viitnud aega. Nad laulnud, mänginud, tantsinud ja kümne päeva jooksul jutustanud igaüks kümme jutustust teisele; need sada novelli ongi „Decamerone“ (*deka hemerai* — kümme päeva) sisu.

Neis juttudes kirjeldab Boccaccio oma aja Itaalia kombeid ja eluviise.

Boccaccio otsis troosti elust endast, ta janus hariduse järgi ja püüdis vaimse täiuse poole. Ta oskas hästi ladina keelt, luges vabalt kreeka keeles, oli südi käsikirjade koguja.

Petrarcat ja Boccacciot peetakse õigusega esimesteks humanistideks, sest kui ka nende aegu juba palju inimesi niisama hariduse järgi janus ja end vabal ajal kirjanduse ning teaduste uurimisele pühendas, olid siiski nemad tüüpilisemaid ja silmapaistvamaid eestvõitlejaid, kes ergutasid ning oma eeskujuga kaasa kiskusid teisi.

Renessanss. Humanistide laialdane tegevus andis hoogu nõndanimetatud renessansile ehk ärkamisajale, millega tähendatakse ajaloos teaduse ja kunsti uuestiärkamist. Küll ei olnud keskajalgi vana-aja teadused hoopis unustuses, keskajalgi loeti vanu kirjanikke ja uuriti ülikoolis teadusi, kuigi seda tehti ainult kiriku poolt lubatud piires. Pealegi takistas kreeka keele mittetundmine lähemat tutvumist kreeka teadustega. Humanistliku voolu ajalooline tähtsus seisab selles, et ta, andes uue eelarvamistest vaba maailmavaate, pani aluse teaduste vabale uurimisele; vanade keelte äraõppimine avas täielikult vana-aja vaimuvara. Vanade varemete väljakaevamine ja vanade kunstiesemete kogumine näitas asjaarmastajaile vana-aja kunsti suurt väärtust; see kõik andis hoogu asuda tööle uue jõu ja vaimustusega teaduste ja kunstide väljal. Nii tekitas humanism renessansi, teaduse ja kunsti uuestisünni.

Antiik-kunstimõjudel jäeti kõrvale kirikute ehitamises keeruleine gooti ehitusviis, ning asemele tuli kreeka- ja rooma-aegsetel ehitustel põhinev lihtsam renessansi stiil. Jäid ära terava tipuga kaared, asemele astusid võlvkaared ja kuppelehitised; seestpoolt kaunistasid kirikut sambad.

Raid- ja maalikunst tegid vana-aja kunsti mõjul samuti edusamme. Oma aine võtsid kunstnikud XIV saj. küll veel piiblist, kuid käsitasid seda vabamalt, lähenedes loodusele.

Täiele mõjule tõusid renessansi ehitus-, maali- ja raidkunst XV saj. lõpul, mil teotsesid ärkamisaja suurvaimud.

Itaalia ärkamisaja suurvaimud. Ärkamisaja kunsti iseloomustavamad küljed — julge loodusele lähenemine ja kesk-aegsete traditsioonide kõrvaleheitmine — väljenduvad kõige selgemini Leonardo da Vinci, Michelangelo, Raffaelli ja Tiziani töödes.

Leonardo da Vinci oli haruldaste vaimuannetega. Kunsti alal oli ta eeskätt maalija, kuid teda huvitasid samuti skulptuur ja ehituskunst; kaasaegsed tundsid teda ka hea muusikuna. Aga Leonardo ei olnud ainult kunstnik; kaasaegsed pidasid teda geniaalseks inseneriks, andekaks füüsikuks, matemaatikuks ja astronoomiks.

Leonardo meistritöödeks maalikunstis peetakse tema „Püha

Leonardo da Vinci.

Püha õhtusöömaeg.

õhtusöömaaga“ ja Mona Lisa portreed, milles vaatleja aimab elavat hinge. Leonardol läks esimesena korda mahutada elavat elu maalitava portree näojoontesse.

Püha Peetruse kirik.

Leonardo da Vinci suri a. 1519. Sõjatormid on üle käinud tema matuspaigast ja praegu ei teatagi, kus puhkab selle haruldase vaimukangelase põrm.

Michelangelo oli rahutu ja tormilise iseloomuga. Selle suurvaimu elupäevad möödusid raskelt. Rahutu, kurvameelse iseloomu tõttu ei sobinud tal elu seltskonnas, arvurikka perekonna (vanemad ja vennad) elatamine tegi talle lõpmatuid majanduslikke muresid.

Michelangelo.

Mooses.

Michelangelo oli eeskätt kujur, aga ka maali ja ehitaja; peale selle on temast säilinud luuletusi.

Kujurina oli Michelangelo heroiliste mõtete avaldaja; keegi pole suutnud nii palju elustada kuju kui tema. Michelangelo „Pietà“ ja „Mooses“ saavad ikka vangistama vaatlejat nii oma ideelise külje kui ka tehniliste saavutistega.

Michelangelo päevil hakati paavsti soovil Roomas ümber

Raffaello Santi.

Sixtini madonna.

ehitama Peetruse kirikut, mis on renessansi stiili kauneimaid tooteid. Selle ehituse jaoks on Michelangelo teinud kõige suurema kupli. Michelangelo on mitmel pool tegev olnud ehituste juhatajana. 89-aastase vanakesena lõpetas Michelangelo oma kannatusrikka elutee (1564); tema põrm puhkab Firenzes.

Leonardo da Vinci ja Michelangelo kaasaegseks oli renessansi kolmas suurvaim Raffael (Raffaello Santi), kes oli eeskätt maali ja on oma nime surematuks teinud madonna-maalidega.

Keskajal maaliti madonnat pühalikuna, külmana, kelle ette võis küll kummarduda, kelle vastu aga vaatleja süda jäi külmaks. Raffael tõi esimesena ema lapsega inimlikult lähedale. Tema madonnamaalidest hoovab vastu õrnus, süütus, armastus, õnn. Ei ole keegi suutnud maalida ilusamat pilti emast ja lapsest kui see korda on läinud Raffael'il „Sixtini madonnaga“. Niihästi hingelise meeoleolu kui ka tehnilise võimise poolest on see maal Raffael'i saavutuste kõrgem aste.

Raffael on tegev olnud ka arhitektina; paavst nimetas ta isegi mõneks ajaks Peetruse kiriku ehituse juhatajaks.

Raffael suri noorelt (1520), jättes siiski järele haruldaselt rikkaliku kogu teoseid. Raffael on maetud Rooma panteoni.

Tizian, eelnimetatud itaalia suurvaimude kaasaegne, saatis pea kogu oma eluaja mööda Veneetsias. Tizian oli ka maali ja tema esimeseks julgeks sammuks oli värvide tarvitamise muutmine.

Nii kesk- kui ka ärkamisajal ei etendanud värvid maali tooniandvat osa. Pilt oli kõigepealt joonistis; värvi tarvitati ainult pildi kaunistamiseks. Tizian'il aga seisab värv väärilise joonistise kõrval ja määrab joonistist sama palju kui joonistis ise seda tingib. Uus võit värvide alal andis maaliteosele enneaimamatu toreduskülluse. Tizian'i „Maria taevaminek“ on otse suur värvide ime. Värv sulab värvi ja varjund varjundisse. Iga värv oleneb teisest ja muutub teise kõrval. Kõik Tizian'i kaasaegsed olid üllatatud tema võimistest, kiitsid tema maalide ilu, aga arvasid, et Tizian nõrk joonistaja on ja seepärast vormile vähem rõhku paneb. Tizian'i suurus just seisabki selles, et ta purustas keskaegse vaate värvile, andes värvile maalil väärilise koha.

Küsimusi kordamiseks:

- Milline uus riigikord tekkis Itaalias?
- Kes propageeris oma kirjatöös absolutismi?
- Mida nimetatakse humanismiks?
- Nimetage humaniste!
- Miks tekkis humanism Itaalias?
- Mida mõistetakse renessansi all?
- Kuidas suhtus renessansi-inimene teadusse ja kunsti?
- Mida teate Leonardo da Vincist?
- Mis aladel teotses Michelangelo?
- Millega võitis kuulsuse Raffael?
- Milles seisab Tiziani tähtsus?

II. Tähtsad leiutused ja avastused.

1450. a. ümber	leiutatakse	trükikunst.
1492.	„	avastatakse Ameerika.
1498.	„	„ tee Indiasse.
1519—1522	sooritatakse	esimene reis ümber maakera.

Püssirohi. Humanismi ja renessansiga tuleb seletada ka XIV ja XV saj. leiutusi, millistest mõned tõid suuri muutusi tegelikku ellu. Juba ammu varem hiinlastele tuntud püssirohi sai teatavaks Lääne-Euroopas XIV saj.; esimene püssirohuvabrik asutati Augsburgis. P ü s s i r o h u tarvituselevõtmine muutis sõdimisviisi. Enne võis mõnes kindlas lossis end kaua kaitsta suuregi sõjaväe vastu, kuid püssirohu abil lõhuti ka parima kindluse müürid ja sunniti vastutõrkujad alistuma. Esiotsa tarvitati püssirohtu ainult kahurites; pea hakati seda aga tarvitama ka väiksemate tulirüüstade, püsside tarvis, mis siis sõdimisel astusid noole ja ammu asemele. Püsside tarvituselevõtuga kasvas sõjas jalaväe tähtsus: keskaja raudriides rüütel oma hästi harjutatud hobuse seljas võis enne üksi vaenlase jalameeste ridades suurt kahju teha, kuid püsside tuli ei lasknud teda enam lähedale; jalaväe tähtsus kasvas ratsaväe vääriliseks. Ühtlasi kaotas sõjamehe kehalik jõud ja isiklik vaprus oma endise tähtsuse; osav sõjaväe juhatus ja hea varustus sai mõõduandvaks.

Arvesse võttes, et püssirohu järgi tarve tekkis ka rahva majanduslikus elus — kaevandustes, vabrikutes, kivilõhkumisel — oli see tõesti väga tähtis leiutus.

Kompass. Kompassi ehk magnetnõela leiutus võimaldas laevasõitu lahtisel merel; ilma selleta oleksid võimatud olnud

kauged meresõidud. Magnetnõela on tuntud juba XII saj., selle olevat eurooplased omandanud arablastelt, kuid tegeliku tähtsuse sai ta alles XIV saj. Enne pisteti magnetnõel korgist läbi ja paigutati siis veepinnale, aga vee liikumised ei lasknud tal näidata kindlat sihti. Itaallane Flavio Gioja (l. džooja) pani magnetnõela väljastpoolt tulevate mõjude eest hoidmiseks kinnisesse ümmargusse karbikesse, mille peale tähendas ilmakaared. See ongi kompass. Ta näitas meremeestele kindlat teed, võimaldas neil sõita kaugemale merele, avas inimesele maakera.

Trükikunst. Paberivalmistamise õppisid eurooplased ära arablastelt juba ristsõdade ajal; räbalatest tehtud paber oli hästi odavam kui loomanahast valmistatud pärgament, mille peale kirjutati enne. Kuid paberi odavusele vaatamata olid raamatud ikkagi veel väga kallid, sest neid kirjutati käega. Aga tarve odavate raamatute järgi oli vaimse elu ärkamise tagajärjel suur. Humanism suurendas määratu kiirusega haritlaste arvu, kes janusid kõik kirjanduse järgi. Mõteldi edasi-tagasi, kuidas saada kergema vaevaga raamatuid ja kuidas neid kättesaadavaks teha kõigile.

Keskajal tarvitati kõige rohkem väikesi palveraamatuid, kus olid sees mõned lühikesed palvekesed, nagu „Ave Maria“, „Pater noster“. Nende ära kirjutamise juures tekkisidki aja jooksul mõnesugused abinõud, millest viimati välja kasvas trükikunst. Hakati neid lühikesi kirjutisi lõikama puutahvlitesse; niisugusele puujoonisele tõmmati siis musta värvi ning suruti paberile; nii saadi hõlpsasti hulk äratõmbeid ühest kirjast. Muidugi võidi niimoodi ära trükkida ka paks raamat mitmes eksemplaris, kuid et iga lehekülg tuli puusse lõigata, tegi see töö väga kalliks. Lõikamine oli pikaline ja raske ning pealegi oli peaaegu võimatu parandada vigu, mis sattusid lõiketöösse. Suur samm edasi oli see, kui keegi hollandlane hakkas lõikama kirjatahti üksikult, nii et neid võis kokku seada ja pärast uuesti lahti võtta. Umbes samal ajal sai sakslane Johannes Gutenberg päris trükikunsti leiutajaks (a. 1450 ümber).

Samal ajal leiutati Mainzis, Reiniäärses saksa linnas ja mitte Itaalias, nagu mõned ekslikult kuulutavad, see imeline ja ennekuulmatu oskus

raamatuid tähtedest kokku seada ja trükkida. Selle oskuse leiutaja oli Johannes Gutenberg, Mainzi kodanik. Peaaegu kogu oma varanduse ohverdanud, heideldes suurte raskustega, puudust tundes kord ühest, kord teisest küljest ja valmis pettuma ootustes, viis ta ometi alatud asja lõpule Johannes Fust'i, sama Mainzi linna kodaniku õhutusel ja rahalisel toetusel. Esimesena trükkisid nad Catholicon'i-nimelise sõnaraamatu, tähti ettejoonestatud korra järgi puutahvlitele lõigates ja vormideks koostades. Nende vormidega aga ei saanud nad trükkida enam midagi muud, kuna tähed olid sisse lõigatud ja mitte liikuvad. Esimesele leiutusele järgnesid teised. Nad leiutasid oskuse ladinakeelse tähestiku tähti valada vormidesse. Neid vorme nimetati matriitsideks ja neist valati teised rauast või tinast, mis olid kõlblikud igasuguseks trükiks, käsitsi lõigatud tähtede asemel. Raamatutrükkimise oskusel oli esialgu võidelda suurte raskustega. Kui hakati piiblit trükkima, oli rohkem kui neli tuhat kuldna kulutatud, enne kui jõuti üheksanda poognani. Peter Schöffer aga, enne esimese leiduri Fust'i abi ja siis väimees, sama Mainzi linna kodanik, tark ja arukas pea, mõtles välja kergema viisi tähtede valamiseks ja täiendas oskust igapidi. Kolm leiutajat hoidsid oma kunsti mõne aja saladuses, kuni oskus abiliste kaudu, kellela nad töö juures läbi ei saanud, teatavaks sai ja levis, enne Strassburgis, viimaks üle kogu maa ja kõigi rahvaste juures. Imelise raamatutrükkimise leiutajad aga elasid Mainzis, majas, mida siis ja tänapäevani nimetatakse „trükkimajaks“.

Ühelegi leiutusele ega vaimuviljale ei või meie, sakslased, olla nii uhked kui raamatutrüki oskuse leiutusele, mis meid teeb ristiusu õpetuse, kogu jumaliku ja maise teaduse uuteks vaimseteks kandjateks ja sellega tõstab kogu inimkonna heategijaks. Missugune elu voogab nüüd kõigis rahvakihtides ja kes ei tahaks tänuga meenutada selle oskuse esimest alusepanijat ja edendajat, olgugi et meie teda isiklikult ei ole tundnud ega temaga läbi käinud.

(Hirsau annaalidest.)

Suurte avastuste eel. Kui türklased vallutasid Balkani poolsaare ja hakkasid idapoolse Vahemere peremeesteks, raskenes eurooplastel kaubanduslik läbikäimine Idamaaga. India turgudega ühendusse astumisest ei saanud enam olla juttu. Aga ettekujutus Indiamaa (Hindostani, Hiina ja Jaapani) rikkusest oli Euroopas ülisuur. Kaupmees Marco Polo, kes oli kauemat aega elanud Hiinas, kirjeldas seda maad järgmiselt:

„Seal elanikud käivad alasti, ka kuningas. Viimane erineb teistest vaid oma ehetege. Ta kannab kalliskivide, smaragdide ja rubiinidega kaunistatud kaelakeed. Ka kannab ta kaelas siidpaela, mille küljes ripuvad rinnal 104 ilusat helmest ja rubiini. Vastavalt sellele arvule peab kuningas päeva jooksul palvetama. See on komme, mida täitnud kuningad,

tema eelkäijad. Palve koosneb kõigest sõnast „pacauca“, vist Budha nime-
tus. Ja seda tuleb korrata päeva jooksul 104 korda. Käsivartel kannab
kuningas kolme kuldkäevõru, mis rikkalikult kaunistatud kalliskividega.
Samasuguseid ehteid kannab ta jalasäärte, ka varvastel ja sõrmedel. Neid
väärtuslikke ehteid on kuningal võimalik kanda ainult selle tõttu, et neid
leidub omal maal.“

Seesuguste rikkuste vastu ei saanud eurooplased jääda ükskõikseks. Kaotanud võimaluse pääseda Väike-Aasia kaudu
Indiasse, hakati otsima teisi teid.

XIV saj. polnud eurooplastel veel tõetruud ettekujutust
maakerast. Maakera peeti küll ümmarguseks, kuid palju väik-
semaks, kui ta tõepoolest on, sest Ameerikast polnud neil
aimu. Arvati, et kui Atlandi ookeani mööda lääne poole sõita,
siis Aasia lääneranda saadakse, kusjuures see tee Aiasse pidi
lühem olema kui mandrit mööda.

Ka arvati ookeani kaudu veel teist teed mööda Indiasse
pääsevat, nimelt sõites ümber Aafrika ida poole, nagu seda
vanade juttude järgi teinud foiniiklased. Viimast teed läksidki
otsima XIV saj. veneetslased ja genualased, kuid nad jõudsid
ainult Madeira ja Azori saarteni. XV sajandil hakkasid portu-
gallased ja hispaanlased otsima teid kaugesse maailma. His-
paania ja Portugali asukoht Vahemere ja Atlandi ookeani vahel
osutus kohaseks väljasõiduks. Suured avastused ongi seepärast
hispaanlaste ja portugallaste korda saadetud.

Portugallaste avastused. Portugali prints Heinrich,
liignimega Meresõitja, otsustas vallutada Aafrika lääne-
poolset randa ja ristida maa päriselanikud katoliku usku.
Araablased olid Põhja-Aafrikast tihti saatnud kallist kaupa
Pürenee poolsaarele; see asjaolu kihutaski portugallasi valla-
tama ja omandama Aafrika maid. Et teeleminejail oli veel
usuline siht, siis andis kirik oma õnnistuse ligi ja vaimulik sei-
sus toetas ettevõtet. Madeira saartele asudes hakkasid portu-
gallased kasvatama viinamarju ja suhkruroogu. Edasisõit
edenes pikkamööda, sest argus ja ebausku olid mõjuvad takis-
tajad. Arvati, et kaugemal on õudselts kuum, et seal rohi ei
kasva ega inimesi ei ela. Kuid peagi märgati sellised kartused
tühised olevat, sest ümberringi liikusid inimesed, enamasti
araablased-beduinid. Jõuti Guinea rannale ja Rohelise neeme

saartele, kus elasid mustad inimesed — neegrid — ja kus maapinda ehtis lopsakas taimestik. Vaheajal suri Heinrich Meresõitja, kuid nüüd oli ka teisi sõiduhimulisi Portugalis küllalt ja ettevõtet jätkati. Agar meremees *Bartholomeu Diaz* jõudis Aafrika lõunatipule, millele nimeks pandi „Healootuse“ neem, sellega tähendades edaspidist lootust. Igal pool, kuhu portugallased maale läksid, tekkisid nende asundused sõjaindluste ja kaubakontoritega.

Juba tekkis mõte sõita Indiasse merd mööda, ümber Aafrika. A. 1497 väljus Lissabonist *Vasco da Gama* nelja väikese laevaga ja jõudis mereteed mööda ümber Aafrika Indiasse, Kalkuttasse (1498). Oma imestuseks leidsid eurooplased siin ees araablasi, kuid portugallased võitsid neid aegamööda ja India muutus Portugali asumaaks. Mereteie avastamisega Indiasse avanes lääne-eurooplastele võimalus astuda läbikäimisse Aafrika ja Aasia rahvastega.

Kolumbuse esimene reis. Samal ajal kui portugallased Aafrika randa mööda otsisid teed Indiasse, avastas itaallane *Christoph Kolumbus* (*Cristobal Colon*) uue maailma-osa.

Kolumbus sündis Genuas, hakkas juba 14-aastaselt mere-meheks ning käis kaugeil merereisudel. Vaba aja tarvitas ta kaartide joonistamiseks ja sai selle poolest kuulsaks. 26-aastaselt asus ta elama Lissaboni, kuhu teda meelitasid jutud portugallaste meresõitudest. Mõne aasta pärast asus ta elama *Porto-Santo* (*Madeira* saarte rühmast) saarele. Saarlased teadsid jutustada, et meri vahel lääne poolt puid kaldale heitvat, mis nende pool ei kasva; kord näidati Kolumbusele merest leitud puud, mida kaunistasid isesugused lõiked. Need jutud ja juhtumused kinnitasid Kolumbuse arvamist, et Atlandi ookeani taga on maa, mida tema pidas Aasia idarannaks. Ta valmistaski plaani sinnasõitmiseks.

Kolumbus pani oma plaani ette Genua valitsusele, kus seda peeti nõdrameelse sonimiseks. Selle järele rääkis Kolumbus oma plaanist Portugali kuningale, aga ka see suhtus kavatsusse ükskõiksel. Viimaks tuli ta Hispaaniasse ja püüdis seal võita oma mõttele poolehoidjaid, kuid naeruks peeti asja siingi.

Juba tahtis Kolumbus ära minna Hispaaniast, kui ta kuninganna Isabella juurde kutsuti, kes lubas toetada ettevõtet. Isabella võitis oma abikaasa, kuningas Fernando selle mõtte poole; nad nimetasid Kolumbuse „suur-admiraliks“ ja asekingaks nende maade üle, mis ta avastab. Kolm väikest laeva anti Kolumbusele teeleminekuks, ja kolmandal augustil **1492.** a. väljus ta **Palose** sadamast. Esiti sõideti Kanaari saartele, sealt algas teadmatu, tundmatu lai meri ja seda mööda sõideti kolm nädalat hea pärituulega. Kaugemale saades hakkasid laevamehed kartma ja tahtsid ümber pöörduda; kui Kolumbus seda ei lubanud, tahtsid mõned teda merre heita, kuid enamus uskus admiralit teadmistesse ja osavusse ning arvas, et Kolumbus tagasisõidulgi on tarvilik isik.

Jätkati sõitu, madrused meeleheitel hirmu pärast, Kolumbus surmahirmus kesk laevameeste ärevust, kuid kindlas lootuses ettevõtte kordaminekusse. Kolumbus oli küll ka pettunud, sest tema arust pidid nad oktoobri alguks jõudma Zipangu (Jaapani) kaldale, kuid ometi ei paistnud kuskilt randa. Aga julgelt juhtis ta laeva edasi.

Viimaks hakkasid nad isesuguseid linde nägema, kelle järgi võis otsustada, et rand kaugel ei ole, kuid siiski ümbritses neid ainult vesi. Kolumbus lubas suure tasu sellele, kes esimesena märkab maad. Ööd ja päevad vahtinud 90 inimest väsimata kaugusse, kuni viimaks 11. oktoobri õhtul ühe madruse suust kostnud hüüe: „*Tierra! Tierra!*“ (maa!) Järgmisel hommikul maanduti pärast kümnenädalast reisu väikesel **G u a n a h a n i** saarel (Bahama rühmast), mille Kolumbus nimetas **S a n S a l v a d o r i k s** (Lunastaja). Ülisuures rõõmus ei teadnud hispaanlased, mis teha; sooviti üksteisele õnne ja madrused palusid põlvili Kolumbuselt vabandust oma käitumise eest merel. Saare elanikud ei jõudnud külalisi küllalt imestella, sest niisuguseid olevusi ei olnud nad veel näinud. Alguses põgenesid nad eemale, kuid nähes, et võõrad paha ei tee, astusid nad ligemale ja katsusid eurooplasi näpuga:

„Et võita pärismaalaste usaldust, kuna ma nägin, et see rahvas pigemini pehmuse ja veenvate kõnede kui sunni läbi astub meie pühasse usku, andsin ma mõnedele neist kirjusid mütse, klaaspärle, mis nad endile

kaela riputasid, ning palju teisi tühisusi, mis neile valmistas suurt rõõmu, ning me saime väga headeks sõpradeks.

Hiljem ujusid nad meie juurde ja töid meile papagoisid, puuvillast lõnga kerades, viskeodasid ja palju teisi asju, neid vahetades klaaspärilide ja litrite vastu. Lõpuks võtsid nad kõik vastu ja andsid heatahtlikult ära kõik, mis neil oli. Mulle näis, nagu oleksid nad täiesti vaesed inimesed: nad käisid kõik täielikult alasti. Mehed, keda nägin, olid kõik alles noored, mitte keegi üle 30 aasta vana, hea kehaehitusega ja kena näoga. Juuksed olid neil peaaegu sama kõvad kui hobusejõhvid ja neid ei kärbitud kunagi. Neil on Kanaari saarte elanikkude näovärv: ei must ega valge. Mõned neist värvivad end mustaks, teised valgeks või punaseks, veel mõned värviga, mida just leiavad. Mõned värvivad ainult nägu, teised kogu keha, mõned ainult silmi, teised ainult nina. Nad ei kannu üldse sõjariistu, nad ei tunnegi neid, sest kui ma neile mõõka näitasin, haarasid nad mõtlematult tera ning haavasid end. Rauda neil ei ole, nende odadegi otsas on kas kalahammas või midagi muud teravat. Eranditult kõik nad on kõrge saleda kasvuga, hea kujuga ja peente liigutustega. Märkasin mõnda, kelle ihu oli kaetud haavadega; küsisin, mis see tähendab, ja nad andsid mõista, et nad endid kaitsema peavad naabrussaarte meeste vastu, kui need neid ära vedada tahavad. Ma arvasin ja arvan praegugi, et mandrilt siia tullakse, et neid inimesi vangidena ära viia.

Näib, et neist saaksid head teenijad, neil on seks kohased omadused; nad räägivad ruttu kõik järele, mis neile ette ütled. Ma arvan, et nad ka kergesti ristiisku pöörduksid, kuna nad nähtavasti ühtegi teise usku ei kuulu.“

(Kolumbus.)

Küll ei märganud hispaanlased veel kulda ega hõbedat, ka maiustoitu ei leidnud nad saarelt, kuid nad olid siiski kindlal arvamusel, et nad Aasia idarannal viibivad, ja nimetasid punanahkseid saare elanikke *i n d i a a n l a s t e k s*. Kolumbusele oli üle jäänud ainult üks laev; sellega hakkas ta tagasi sõitma, sest ta lõi kartma, et oma viimse sõiduvahendi kaotab ja oma avastusest kodumaale ei saa teatada. Suure auga võeti ta vastu Barcelonas ja teiseks sõiduks anti talle kaasa juba palju laevu ja mehi.

Kolumbuse järgmised reisud. Teisele reisule oli Kolumbusega sõitnud palju ahneid rüütleid, kes saartel halvasti kohtlesid indiaanlasi; ka madrused surmasid saarte elanikke, kõrvetades neid sütel. Indiaanlased maksid eurooplastele kätte, kui said; mitmel pool leiti nende juurest eurooplaste laipu. See asjaolu andis rüütlitele põhjust ilmutada Kolumbuse vastu rahulolematust, teda süüdistades selles, et ta nad toonud

vaesele metsikule maale. Kolumbuse õnneks leiti Haiti saarelt kulda, ja siis olid kõik saaki otsimas, aga ahnus ja kadedus kihutas rüütleid Hispaanias Kolumbust süüdistama. Kuni elas avastaja kaitsja, kuninganna Isabella, oli neil süüdistusil vähe mõju.

Kolmandal reisul (1498) jõudis Kolumbus *O r i n o c o* jõe kohal Lõuna-Ameerika mandrile, mille ta nüüdki ikka arvas olevat Ida-Aasia ranna. A. 1502 läks Kolumbus neljandat korda teele. Väljarändajate kadedus tema vastu oli ütlematu suur. Kuningas Fernando hakkas uskuma kaebusi ja kartma, et Kolumbus viimaks saab temast enesest vägevamaks. Ta saatis kohtuniku Bobadilla laialise volitusega kaebusasja juurdlema. See mees tarvitas hoolimatult oma võimu; ta laskis panna Kolumbuse ahelaisse ja kodumaale saata. Teel tahtnud madrused auväärt vanameest vabastada raudadest, kuid Kolumbus polevat lubanud. Isabella mõjul tunnistati tema vastu tõstetud kaebused küll tühjaks, aga oma endist lugupidamist ei saanud ta enam tagasi. Viimased aastad elas avastaja vaesuses ja suri a. 1506 unustatuna. Uuemal ajal kanti ta kirstu mitmesse linna, kuni viimaks Sevillassa ta põrm puhkama jäeti.

Esimene reis ümber maakera. Kolumbus suri arvamises, et ta oli käinud Aasias. Aga peagi saadi aru, et avastatud maa ei ole Aasia, vaid et selle taga on veel ookean ja siis Aasia. Sellepärast hakati nüüd Kolumbuse plaani täiendamiseks otsima teed, mida mööda pääsetaks Atlandi ookeanist Suurde ookeani. Hispaanlane *C o r t e z* otsis seda Mehhiko lahest, keegi inglane põhjapoolsetelt randadelt, kuid mõlemad asjata. Alles *F e r n a o M a g a l h a e s* (l. magaljaeņgs), Hispaania kuninga ametnik, leidis Tulemaa saarest mööda purjetades üles tee, mida kaudu võis pääseda Suurde ookeani. Siin hakkas ta tundmatule suurele merele sõitma, hoolimata laevameeste kartusest ja vastupanekust.

Mis üle elasid esimesed ümber maakera rändajad Vaiksel ookeanil, näeme ühe reisukaaslase märkmeist:

„Purjetasime sel merel kolm kuud ja kakskümmend päeva ilma vähemagi värske toiduta. Kuivik, mida me sõime, polnud enam leib, vaid tolm segamini ussidega, kes kuiviku parema osa ära näerinud. Seegi

toit oli hiirte mustusega reostatud ja väljakannatamatult haisev. Ka vesi, mida me olime sunnitud jooma, haises. Et mitte nälga surra, pidime nährima isegi nahka mastide ümbert, kuhu need olid kinnitatud kõite kaitseks. Need nahad, alatasa vee, päikese ja tuulte käes seistes olid nii kõvad, et me neid enne neli-viis päeva pidime pehmemaks leotama. Siis praadisime neid tulel, et nad saaksid söödavamaks. Sageli kujunes meie seisukord niisuguseks, et sunnitud olime sööma saepuru. Isegi hiired, kui vastikud inimesele nad ongi, said niivõrd ihaldatavaks toiduks, et nende eest maksti kuni pool tukatit tükist.

See polnud veel kaugeltki kõik. Meid pidi tabama veelgi suurem õnnetus. Meile tuli kallale haigus, mis meestel igemed hammaste ümbert nii üles paistetas, et liha hambad kattis ja nad enam süüa ei saanud. 19 meest meie laevkonnast suri sellesse haigusse, peale nende veel patagoonia hiiglane ja brasiillane, kes meiega kaasa sõitsid. Peale surnute oli 25—30 meest maas vaevlemas liikmevalude käes, nad paranesid aga kõik. Mis puutub minusse, siis ei jõua ma küllalt jumalat tänada, et mind kogu aja jooksul nii paljude haigete hulgas üksiki haigushoog ei tabanud.“

(Antonio Pigafetta.)

Samasugune kindel püüe ja vankumatu usk ettevõtte kordaminekusse, mis oli olnud Kolumbusel, viis ka Magalhaes'i soovitud sihile, kuigi ta ise reisu lõppu ei näinud. Filipiini saartel surmasid sealsed päriselanikud Magalhaes'i ning mitmed ta seltsilised. Aga ellujäänud mehed sõitsid peagi Moluki saartele, kust eest leidsid portugallasi. Need imestusid kuuldes, et tulijad on sinna jõudnud ida poolt. Sellega oli kindel tõendus maakera ümmarguse kuju kohta käes. Siit läksid hispaanlased Aafrika kaudu kodumaale tagasi, kuhu nad jõudsid kolmeaastase reisu järel (1519—1522). Nii oli Fernao de Magalhaes'i algatusel sooritatud esimene reis ümber maakera.

Hispaanlased ja Ameerika algelanikud. Avastuskäike Uues maailmas jätkati; firenzlase Amerigo Vespucci' (1. vesputši) ristinime järgi — ta avaldas a. 1499 Uue maailma esimese kirjeldise — hakati uut maaosa hüüdma Ameerikaks. Ameerika algelanikud indiaanlased olid osalt harimatud loodusrahvad; nad käisid alasti, ei tundnud põlluharimist ega kindlaid asupaiku, mõned neist olid koguni inimeselihasööjad. Mehhiko atsteegid ja Peruu inkad aga olid kaunis kõrge haridusega rahvad. Mehhikos olid linnad toredate ehitistega, millest jumalate templid kõige kaunimad.

Atsteegid elasid põlluharimisest, tööstusest ja kaubandusest: neil oli ka oma kiri.

Fernando Cortez'ilt, Mehhiko vallutajalt, on säilinud selle linna kirjeldis:

Pealinn Temixtitan (Mehhiko) on ehitatud soolase järve kohale ja igalt poolt kindla maa otsast linna piirini on vahet täpselt kaks leegat. Linnal on neli väravat, kõik ligipääsetavad kiviteede kaudu. Linna peatänavad on laiad ning sirged, poolest saadik kindel pind, poolest saadik aga veetee, millel sõidetakse paatidega. Tänavaid ühendavad tugevad, suurtest palkidest hästi ehitatud sillad, nii laiad, et kümme ratsanikku kõrvuti üle võivad sõita. Nägin kohe, et linna elanikel tarvitseb vaid sillad sulgeda, et meid tarbekorral ära näljutada. Sellepärast lasksin otsekohe suure kiiruga ehitada neli brigantiini (väikesed laevad), mis väga lühikese ajaga valmis tehti, nõnda et meil igal ajal võimalik oli ühendust pidada maaga.

Linnal on hulk avaraid väljakuid, kus käib kauplemine igasuguste kaupadega. Peale nende on olemas veel üks eriliselt suur sammaskäikudega piiratud väljak, kuhu päev-päevalt koguneb üle kuuekümne tuhande hinge: toiduainete ostjaid ja müüjaid. Siin kaubeldakse kuld- ja hõbeasjadega; plekist, vasest, luust, konnakarpidest, somarikarpidest ja sulgedest valmistatud esemetega. Müüakse tahutud ja tahumata kive, lubja- ja telliskive, ehituspuid igamoodi valmistatult. On olemas ka küttidetänav, kus on saadaval kõige mitmekesisemaid lindude liike, mida maa pakub söömiseks, ja mõned röövlinnud ka täistopitult, kõik suled seljas, nokad ja küüned küljes. Müüakse kodujäneseid, metsjäneseid, põtru ja väikesi koeri valmisnuumatult. On olemas ka aednikkude tänav, kus on saadaval kõik maal kasvavad terviserohud ja -juured. Mõnel pool on nagu apteegis müügil valmistatud arstimid, samuti joogid ja salvid. On töötube, kus pestakse ja pügatakse päid. On ka maju, kus raha eest saab süüa ja juua. Müüakse puid, savist söepanne ja igasuguseid matte nii magamiseks kui ka istmeteks ja põrandakatteks.

Müügil on kõik maal kasvatatavad aiasaadused, eriti sibul, murulaik, küüslauk, kaevukress, hapuoblikas, kiuohakas ja artišokk. Mitmesugust puuvilja, selle hulgas ka kirsse ja ploome. Müüa on mett, vaha ja maisiirupit, mis on meetaoline ja magus. On saadaval mingi taime mahl, nimega magney, see on parem kui marjakeedis. Samast taimest valmistatakse ka suhkrut ning veini, mis mõlemad on müügil. Turul on saadaval igasuguseid puuvillakiude, värvide järgi kimbus. Kõik on müügil ka suuremal hulgal. Müüakse maalrivärve nii häis varjundeis nagu ei kuskil mujal. On mitmesuguseid nahku pargitult, karvaga ja ilma, ja saviriistu erilises headuses. Neid viimaseid on suuri ja väikesi, kruuse, potte, kive ja igasuguseid riistu, enamasti kõik maalitud ja glasuuriga kaetud. Maisi müüakse terades ja leibades, see on maitselt parem ja suuremateraline kui teistel saartel ja mandril. On müügil igasuguseid

värskeid ning soolatud kalu, toorelt ja söögivalmis. Suurel arvul on lindude mune ja munakooke.

Lühidalt, siin turul on saadaval kõik, mis iganes leidub maailmas. Kõik müüakse arvu ja mõõdu järele, kaalu ei ole ma aga seni veel näinud. Samal väljakul seisab suur ja uhke ehitis nagu raekoda, kus alati koos on kümme-kaksteistkümmend kohtunikku, kes siis otsustavad kõik turul ettetulevad tüliküsimused. Nemat karistavad ka roimareid. On aga olemas ka teisi mehi, kes alatasa ümber käivad rahva hulgas, korda peavad ja valvavad, et õige mõõduga mõõdetakse.

Siin linnas on hulk väga suuri ja ilusaid maju. Palju on suur-suguseid maju, kuna kõik selle maa isandad, Montezuma vasallid, linnas veedavad teatud aja aastast. Kuid ka muidu on küllalt rikkaid kodanikke, kel oma majad. Neil on ilusad toad ja lilleaiad niihästi ülemistel kui alumistel kordadel.

Piki üht linnaviivat kiviteed jookseb kaks toru, kumbki umbes kaks sammu lai ja mehekõrgune. Üht kaudu juhitakse kesklinna head joogivett. Teist tarvitatakse ainult siis, kui üht on tarvis puhastada.

Kõigil turgudel ja väljakutel võib igapäev leida igasuguseid käsitöölisi ning meistreid, kes ootavad, et keegi neid tuleb palkama. Selle linna rahvas on riietuselt kui ka teenimiselt osavam kui mujal, ka rohkem korda ja kombeid on siin, kuna siin alaliselt ühes oma vasallidega asub valitseja Montezuma.

(Cortez.)

Sama edenenud olid Peruu inkad. Nendega tuli eurooplastel kõige rohkem võidelda. Algul panid nad väga vahvalt vastu, kuid valgete meeste „pikse ja välgu“ (püsside) vastu ei suutnud nad siiski seista. Eurooplased käisid võidetutega toorelt ümber; neid põletati ja surmati muul viisil; nende peale veeretati raskemad tööd; piitsa ja mõõgaga sunniti neid orjama. Meeleheitel surmasid indiaanlased ise endid, emad kägistasid surnuks lapsi. Nad olid harjunud parema eluga, seesugune vägivallakord, millega tulid eurooplased, oli neile vastu võtmatu.

Inkade seadusandlusest.

Peruu indiaanlaste seadused on pärit inkade Manko Kapaki ja tema poja Roka valitsusajast (XIII sajandi alg.). Tänapäevani peab äratama imetlust, kuidas need valitsejad võisid luua nii täiuslikud seadused, mis oleksid au võinud teha parimale õigusteadlasele. Sõlmede abil mitmevärviliste nõõride kimbus märgiti need seadused üles ja pärandati põlvest põlve. Maaseaduse järgi olid põllud mõõdetud ja elanikkude vahel ära jagatud, nõnda et igaüks sai oma osa. Ühiseluseadus kohustas kõiki, välja arvatud raugad, alaealised ja vigased, töötama ühiskonna heaks,

ehitama templeid, losse valitsejatele ja suursugustele, parandama teid ja tegema kõiki muid tarvilikke töid. Vennastusseaduseks nimetati seda, mis kohustas kõiki ühe küla elanikke üksteist vastastikku aitama kündmisel, lõikusel ja majaehitusel. Seadusega oli ka kindlaks määratud, kuipalju iga kogukond, iga küla, iga perekond ja iga üksik isik pidi tööd tegema ja kuipalju tunde töötajatel pidi jääma puhkuseks. Seadused määrasid igapäevaseid elutarvitusi. Üks keelas igasuguse toreduse tööriietuses, ka kulla, hõbeda ja kalliskivide kandmise, liialdamise toiduga pidusöökidel, kohustas aga ühe kogukonna elanikke iga kahe-kolme nädala tagant pidama ühist söömaega kohaliku vanema juuresolekul, kus lõbus-tuseks pidid olema mängud, et vaenlased leiaksid juhu leppimiseks ja karjased ja teised raske töö tegijad värkendust ja lõbustust. Vaesteseadus määras, et kõik pimedad, vigased, vanad ja muud õnnetud ja töövõimetud ülespidamist saavad avalikest tagavaradest. Neistsamadest aitadest said toitu võõrad ja rändurid. Majaseadus nõudis, et ükski ei seisaks tööta, isegi viie-aastased lapsed pidid tööd tegema vastavalt oma võimetele. Suurimaks häbistuseks oli avalik läbipiitsutamine laiskuse pärast. Sööma pidi avatud uste juures, et ametnikel takistamatult võimalik oleks valvata majaseaduse ja teiste määruste täitmise järele.

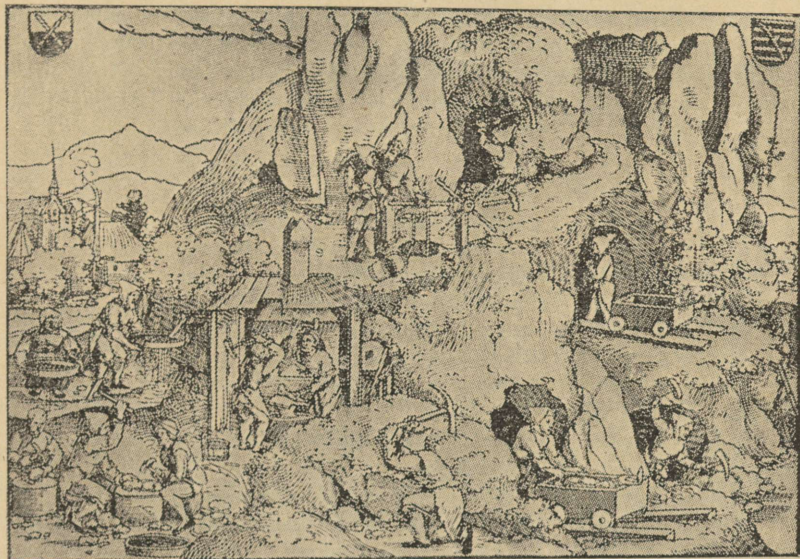
(Blas Valera, kes kaasa tegi sõjakäigu Peruuusse.)

Suurte avastuste tulemusi. Ameerikast said eurooplased kulda ja hõbedat. Ameerikast toodi Euroopasse mitmed kultuurtaimed nagu kartul, tubakas, kakao, vanill; Euroopast jälle viidi siinseid kultuurtaimi Ameerikasse ja hakati seal suurel arvul kasvatama istandustes, näiteks kohvipuud, suhkruroogu, puuvilla jne. India tee kaudu veeti Ida-Indiast sisse maitseaineid. Seni toimus Euroopa maade kaubanduslik läbikäimine Vahemere, Balti ja Saksa mere kaudu, pärast Ameerika avastamist nihkus kaubanduslik liiklemine peamiselt *A t l a n d i o o k e a n i l e*. Seoses sellega kaotasid oma tähtsuse Hansa kaubalinnad ja Euroopa tähtsamaiks turgudeks tõusid *S e v i l l a* ja *L i s s a b o n* ning vähe hiljem *A n t v e r p e n*.

Väärtmetallide leid Ameerikas ergutas eurooplasi oma mäetööstusele: Euroopas hakati kaevama hõbedat, tina, vaske, elavhõbedat jm. Uued ettevõtted vajasisid suuri kapitale, kaupmete maadega kaubaühenduse pidamine käis üle jõu seniste kaupmeeste-ühingutele; sellepärast tekkisid nüüd riigivalitseja loaga võimsad ettevõtjate ja kaupmeeste organisatsioonid, kes ühtlasi endile välja tingisid suured soodustused, näiteks ainuõiguse ühe või teise aine produtseerimiseks või müümiseks. Needsamad organisatsioonid, omades suuri kapitale, said mõju-

vaiks tegureiks nii majanduslikus kui poliitilises elus; sageli finantseerisid nad kuningaid ja vürste. Eriti kuulus oli oma jõukuse poolest Augsburgis asuv Fugger'ite kaubamaja.

„Härra Max Fugger kutsus hertsogi kord enda juurde külla. Nii-sugust pidu ei näe ma vist niipea ega ole Rooma keisrid võinud võõrustada paremini ja suuremas toreduses. Seal oli pidusöök korraldatud saalis, kus oli rohkem kulda kui värvi. Põrand oli marmorkivist ja sile otsekuu jää. Üle kogu saali oli kaetud joogilaud lausa kullast nõudega ja kaunite veneetsia klaasidega, mis öeldakse olevat üle tonni kulda väärt.

Mäetööstuse algus.

Härra Fugger andis hertsogile tervituseks ühe laevakujulise jooginõu, tehtud kõige kallimast veneetsia klaasist ja väga kunstlikult.

Peale sööki viis härra Fugger hertsogi oma maja vaatama, mis on vägev suur hoone, nõnda et kogu keisri õu oma riigipäevaga sinna ära mahuks. Ka ühte väikesesse torni viis ta hertsogi. Seal olid tal ehted ja kalliskivid, ka haruldased rahad ja kullatükid, nii suured kui pea. Kogu see varandus oli öeldavasti üle miljoni kuldna väärt. Siis avas ta kasti, mis oli ääreni täidetud tukatite ja kroonidega. Nagu ta ütles, oli seal kaks korda sada tuhat kuldnat. Üks teine torn oli üleni täis häid taalreid, umbes 27 000 taalrit. Sellega näitas ta hertsogile suurt au, kuid näitas ka oma võimu ja rikkust.“

(Hans Schweinichen, hertsog Heinrich XI, kelle külaskäigust jutt, reisukaaslane.)

Ajaloolane Beatus Rhenanus kirjeldab 1531. aastal Fugger'ite maja järgmiselt:

„Kas on midagi kaunimat kui Anton Fugger'i maja? Kõik ruumid võlvid, marmorsammaste kantavad, nagu muistses Kreekas kaunistatud skulptuuridega. Ilusad ja uhked ruumid magamiseks, kütteseadised, käigud, enne kõike majaperemehe magamistuba kullatud laega. Selle kõrval Sebastiani kabel palvepinkidega, valmistatud kõige kallimast materjalist ja suurima osavusega. Igal pool sees- ja väljaspool kallid maalid. — Selle lähedal on ka Raimund Fugger'i maja nagu kuningaloss, kahtpidi kõige kaunimatesse aedadesse ulatuv. Kõik itaalia taimed kasvavad neis aedades. Millised kunstilised peenraäärestised, väikesed kaevud jumalakuju- dega. Saalides nägin ma kauneimaid maale Itaaliast, veel suurema mulje aga avaldasid muistsete kunstiteoste kogud ülemises saalis. Neid on nii palju ja niivõrd tähtsaid, et vaevalt teist sellist kogu võib leida kellelgi teisel eraisikul.“

K ü s i m u s i k o r d a m i s e k s :

Nimetage tähtsaid leiutusi uue aja lävel!

Milleks kasutati püssirohtu?

Milliseid tulemusi andis kompassi leiutus?

Mis tähtsus oli trükikunsti leiutusel?

Kuidas kujutasid eurooplased maakera XIV sajandil?

Kes avastas mereteed Indiasse?

Millal sooritas Kolumbus oma esimese reisu?

Kuidas nimetasid eurooplased uue maailma-osa kodanikke?

Kuidas suhtus Kolumbus uue maailma elanikesse?

Kuidas suhtusid indiaanlastesse tema kaasmaalased?

Kes sooritas esimese reisu ümber maakera?

Kust sai Ameerika oma nime?

Kes olid Ameerika haritumaid algelanikke? —

Milliseid kultuurtaimi toodi Ameerikast Euroopasse?

Milliseid kultuurtaimi viidi Euroopast Ameerikasse?

Milliseid veeteid kasutati kaubanduslikuks liiklemiseks enne Ameerika avastamist ja pärast seda?

Milline mõju oli Ameerika avastamisel Hansa saatusse?

Nimetage Euroopa tähtsamaid kaubaturge pärast Ameerika avastamist!

Mis ergutas eurooplasi mäetööstusele?

Kuidas mõjusid üldse suured avastused eurooplaste majandusellu?

III. Reformatsioon.

1. Reformatsioon Saksamaal.

1483—1546	— Luther.
1517	— Reformatsiooni algus Saksamaal.
1521	— Wormsi riigipäev.
1519—1556	— Karl V Saksamaal.
1523	— Rüütlite mässu summutamine.
1525	— Talurahva mässu mahasurumine.
1529	— Speyeri riigipäev.
1555	— Augsburgi riigipäev.

Kirikuelu rike. Me teame, et keskajal ja uusaja lävel Rooma paavstid ja katoliku vaimulikud ei elanud üksnes kirikule ja usuhuvidele. Paavstid püüdsid juhtida ilmlikke valitsejaid (võitlus Saksa keisritega) ja kogusid kõigist maadest varandust. Nii nõudsid nad kirikukümnist, ristiraha (ristisõdade ajast säilinud maks), peetrusepenni (Peetruse kiriku ehitamiseks) jne.

Paavstide eeskujul ahnitsesid endale ilmlikku vara kõik vaimulikud. Ometi olid nad rikkad isegi, sest vaimulikele, kirikuile, kloostritele kuulusid suured maa-alad ja kirikumaade talupojad maksid makse ainult neile. Oli veel isesugune viis rahvalt rahavõtmiseks kiriku heaks. Kesk-ajal maksis arvamus, et pühil jäänuseil on terveks- ja õndsakstegev mõju. Kirikutes, kloostrites, kus leidis mõni püha ese (Jeesuse kuub, Jeesuse risti killud, kivid, millel seisnud Jeesus kõrves, Jeesuse ema särk, juuksed jt.), käis palju palverändajaid ja need kõik tõid kinke. Aga veel omapärasem rahanõutamisinõu oli a r m u s-

kirjade ehk indulgentside (pattude andestamise kirjade) müük.

Vaimulikud seletasid, et kirik varjab eneses niipalju heategusid, mis korda saatnud Kristus ja pühakud, et paavstil täielik õigus olevat jagada osa sellest küllusest patustele. Trükiti armuskirjad ja müüdi neid raha eest. Mungad sõitsid ringi, igapähele kaasas kaks kasti: üks armuskirjade, teine raha jaoks. Rahvale seletasid nad, et raha eest saab andeks kõiki patte,

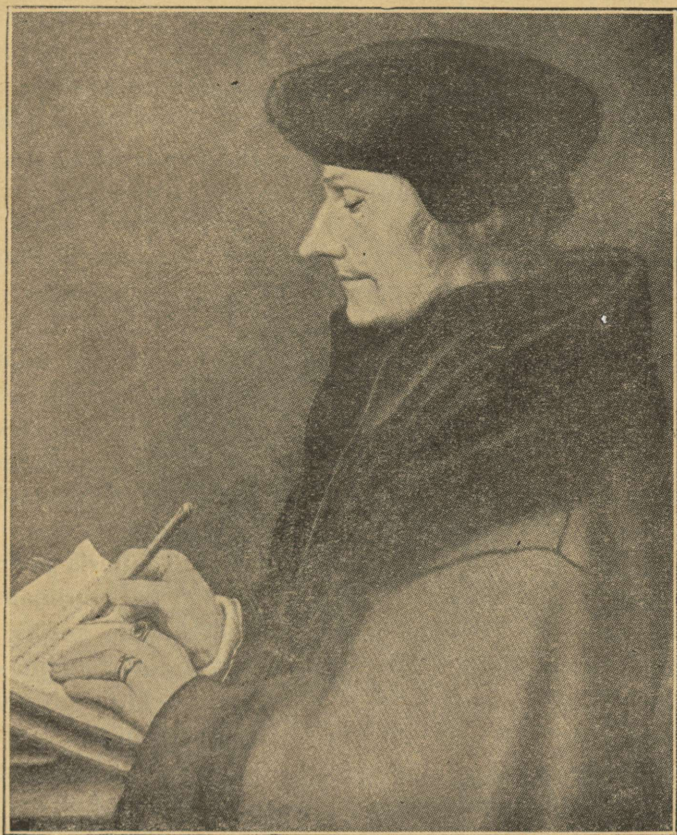
Indulgentside müük.

isegi neid, mis keegi alles teha kavatseb. Ja pime ebausklik rahvas uskus neid jutte ning ohverdas raha.

Väga paljudele vaimulikele heideti veel ette nende kõlvatut eluviisi. Targemad inimesed seletasid ka, et kirik õpetab valesti pühakirja. Nii kogunes kiriku ja vaimulikkude aadressil palju süüdistusi.

Teatavasti asus paavst Clemens V elama Avignoni (1309) ja sinna jäid tema järeltulijad. Saksamaal ja Itaalias pahanдати selle üle, sest Avignonis elades olid paavstid Prantsuse kuningate käsilased. Hakati nõudma paavstilt ta asumist

Rooma. Kangel pealekäimisel tegi seda paavst Gregorius XI a. 1377. Aga kui ta järgmisel aastal suri, jagunesid paavsti valivad kardinalid kaheks: ühed valisid paavstiks Urbanus VI Roomas, teised Clemens VII Avignonis. Saksamaa, Inglismaa

Erasmus Rotterdamist.

ja Itaalia tunnustasid Rooma paavsti, Prantsusmaa ja Hispaania Avignoni oma; mõlemad paavstid tülitsevad isekeskis ja panid vastastikku teineteist kirikuvande alla. See oli suur skisma ehk kirikulõhe algus, mis kestis üle 30 aasta, millal kirikus valitses üldine segadus. Inimesed ei teadnud, kumma paavsti sõna kuulda, piiskopid kahtlesid, kumma ametissekinnitamine

oli seaduslik. A. 1409 astus Piisas kokku kirikukogu ja kuulutas mõlemad paavstid ametist lahti ning valis uue paavsti. Kuid endised paavstid ei taganenud pühalt toolilt, nad ei tunnustanud enda kohta maksvaks kirikukogu otsust. Nii oli nüüd kirikul kolm paavsti. Alles Konstanzi kirikukogul (1414—1418) õnnestus lõpetada skisma. Kahtlemata aitas skisma kaasa katoliku kiriku mahategemiseks.

Miks algas reformatsioon Saksamaal? Saksamaal tunti kõige valusamalt kohustusi, mida tuli täita Rooma paavsti ja vaimulikkude suhtes. Kuskilt ei kogutud nende heaks nii palju kui siit. Kuskil ei kuulunud neile nii suuri maa-alasid kui siin. Ei müüdnud kuskil nii suure hooga armuskirju, nagu seda tegi munk Tetzeli siin. Sellepärast algas usu-uuendusliikumine ehk reformatsioon Saksamaal. Ka saksa humanism aitas kaasa reformatsiooni puhkemiseks.

Saksa humanism. Itaaliast kandus humanistlik liikumine kõige enne Saksamaale. Alates XIV saj. teisest poolest asutati Saksamaal hariduse edendamiseks kesk- ja ülikoole, tekkisid õpetatud seltsid kirjanduse, kunsti ja teaduse arendamiseks ning levitamiseks. Saksamaa silmapaistvamad humanistid olid **Erasmus** ja **Hutten**.

Erasmus († 1536) oli keeleteadlane. Ta uuris peamiselt vanu keeli, et lugeda piiblit alguskeeles. Tema suurimaks teeneks peetakse uue testamendi väljaannet kreeka keeles. See väljaanne paljastas katoliku kirikus tarvitatava ladinakeelse piibli võltsitud kohad. Selgus, et katoliku kirik oli puhtast õpetusest palju kõrvale kaldunud. Erasmus nimetas pilgates katoliku kiriku õpetust „puhta ristiusu inetuks moonutamiseks“. Erasmus nõudis piibli kättesaadavaks tegemist kõigile. Inimessoo uuestisündi nägi tema tagasipöördumises Jeesuse võltsimatu õpetuse juurde.

Hutten († 1523), Erasmus andis humanismile Saksamaal usulise ilme, **Hutten** rahvusliku. Hutten oli suur patrioot. Saksa rahva uuestisündi, tema paremat tulevikku nägi Hutten lahkulöömises Roomast. Ta ei suutnud leppida seisukorraga, et Saksamaa Roomale palju makse maksis. Hutten avaldas kirjutisi paavstide ja teiste vaimulikkude pihta, ta kutsus rahvast, keisrit ja vürste vastu hakkama Rooma ahnusele ja võimu-

püüetele. Ei ole keegi rohkem kaasa aidanud Rooma-vastase meeoleu loomiseks Saksamaal kui Hutten oma kõnede ja kirjutistega.

Reformatsiooni algus ja Martin Luther. Tõuke Roomast lahkulöömiseks andis Saksamaal armuskirjade müük, mida eriti agaralt toimetati XVI sajandi algul rahade hankimiseks Püha Peetri kiriku jaoks, mis oli Roomas parajasti ümberehitamisel. Reformatsiooni algatajaks sai Martin Luther (1483—1546).

Martin Luther.

„Olen talupoja poeg. Minu isa, vana- ja esiisa olid päris talupojad. Eislebenist (Lutheri sünnipaik) läks minu isa Mansfeldi ja hakkas seal mäetööliseks. Mu isa on olnud vaene raidur, ema kandnud puid seljas, et kasvatada meid, lapsi. Elu oli neil väga raske.

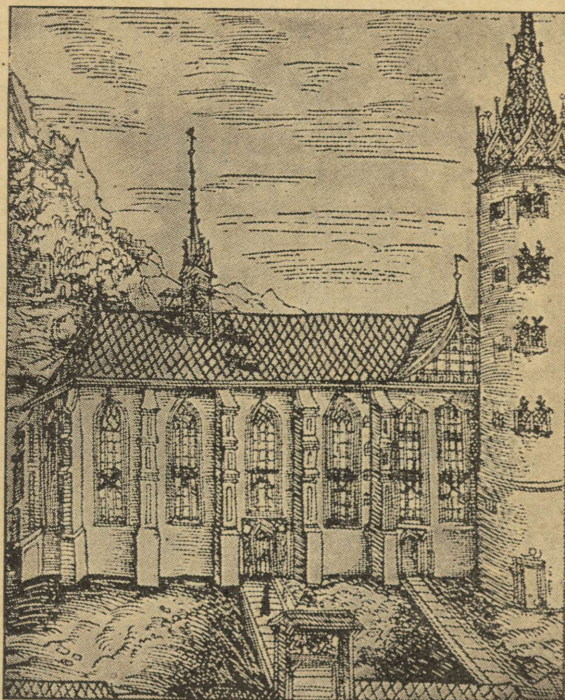
Minu vanemad kohtlesid mind õige karmilt, mille tagajärjel ma muutusin õige tagasihoidlikuks. Minu isa nuhtles mind vitstega kord nii väga, et ma ta eest pagesin ja talle andestada ei jõudnud, ning kestis kaua, kuni ta mu enesega taas harjutas. Ema nuhtles mind kord näruse pähkli pärast nii, et veri voolas. Mu ema tõsine ja karm elu põhjustas, et ma hiljem jooksin kloostrisse ja mungaks sain. Aga nemad mõistsid seda südamest hästi.

Hiljem saatis isa mind Erfurti ülikooli; palgehigis ta töötas, et mina saaksin õppida.

Kui ma olin lõpetanud Erfurti ülikooli filosoofia-teaduskonna vabad teadused ja nii kaugel olin, et oleksin võinud hakata teisi õpetama, jätsin maha vanemad ja sõbrad ja läksin vastu nende tahtmist kloostresse; sest ma olin arvamisel, et ma ainult sel teel võidan jumala armu...

Kloostris olles käisin hoolega messil ning palveil, ma piinasin oma keha paastumise ja ärkvelolemisega; ma lootsin sel teel leida hingerahu. Kuid mida enam edasi, seda enam selgus mulle, et ma siingi ei vabane oma kahtlustest.“

(Lutheri märkmeid.)

Wittenbergi kirik uksega, millele Luther lõi teesid.

Ka kloostris ei leidnud Luther hingerahu, nagu ta ise tunnistab. Teda piinas küsimus inimese õndsakssaamisest. Ta luges palju ja jõudis viimaks otsusele, et inimene saab õndsaks jumala armust usu läbi. Kloostris viibides sai ta kutse Saksi vürstilt Friedrich Targalt tulla professoriks Wittenbergi ülikooli ja ühtlasi lossikiriku õpetajaks. Luther võttis meelstasti vastu kutse ja varsti sai temast Wittenbergi ülikooli usu-

teaduse doktor. Üliõpilasi vaimustas ta oma sorava ja vaimuka ettekandega. Tema jutlusi kuulas heameelega ka rahvas.

Samal ajal kui Luther Wittenbergis viibis, tuli sinna munk Tetzeli armuskirju müüma; paljud Lutheri koguduse liikmed käisid munga juures oma patte lunastamas. Tetzeli tegevus ajas Lutheri vihale. Ta ei jõudnud enam vaikida ja kirjutas 95 vaidluslauset ehk teesi pattude andestamise kohta ja lõi nad Wittenbergis kiriku uksele. Oma teesides seletas Luther, et paavstil on õigus andestada neid karistusi, mis tema ise on määranud, ja et usklikud saavad pattude andeksandmise ilma ühegi armuskirjata Jumala enda armust.

Teeside avaldamine oli **1517.** a.; sellest aastast arvatakse reformatsiooni algust Saksamaal.

Luther avaldas ka rea kirjatöid, milles kutsus üles saksa vürste ja rüütleid võitlusele Rooma kirikuga. Oma kirjatöis seletas Luther, kui ülekohtune on Rooma kirik oma nõudmistega ja kui vale ja ekslik on katoliku kiriku õpetus. Muidugi ei andestanud Lutherile tema ülesastumisi Rooma kirik; teda tabas paavsti kirikuvanne. Mitmel pool hakkasid katoliku kiriku vaimulikud Lutheri kirjatöid põletama ja rahvast üles ässitama tema vastu. Siis astus Luther otsustava sammu: Wittenbergi ülikooli professorite, üliõpilaste ja suure rahvahulga juuresolekul põletas ta paavsti vandekirja (1520). See oli avalik paavstivõimu mittetunnustamine, järsk vastuhakkamine Roomale.

Keiser Karl V ja Wormsi riigipäev. Saksamaa valitsejaks oli reformatsiooni ajal Karl Habsburg (**1519—1556**). See polnud eriliselt andekas, kuid kindla tahtega valitseja.

Juba 1516. aastast oli ta Hispaania valitsejaks, a. 1519 valiti ta Saksamaa troonile. Nii ühendas Karl Habsburg oma valitsused Hispaania, Uue maailma, Madalmaade, Sitsiilia, Napoli, Saksamaa ja Habsburgide pärandusmaade (Austria, Koorintia, Krain, Tirol) üle; tema maadest kõneldi, et neis „päike iialgi ei loojuvat“.

Olles mitme maa valitseja, tahtis ta olla esimene Euroopa võimukandjate hulgas. Aga samal ajal püüdis Prantsuse kuningas François I sedasama.

Tekkis rida võistlussõdu nende kahe XVI sajandi silmapaistvama valitseja vahel, millest osa võtsid ka naabermaad. Kogu see kestev võitlus avaldas mõju reformatsioonilisse liikumisse, hoides sellest eemal kroonikandjaid.

Karl V esines saksa vürstidele Wormsi riigipäeval a. **1521**. Siin anti talle luba koguda Saksamaalt sõdureid sõja jaoks. Wormsi riigipäevale sai kutse ka Luther — tulla aru andma oma õpetusest. Keiser andis talle kaitsekirja, mis kindlustas hädaohutu sinnamineku ja tagasituleku. Siiski hoiatasid sõbrad Lutherit Wormsi minemast. Kuid Luther vastanud: „Kui Wormsis ka niipalju kuradeid oleks kui katustel kive, läheksin ma siiski sinna.“ Teel saatsid Lutherit keisri käskjalg, tema sõbrad ja uudishimuline rahvahulk.

Riigipäeva saali lauale oli kogutud kõik Lutheri kirjatööd. Lutherilt küsiti: kas on need kirjatööd tema kirjutatud ja kas ta võtab tagasi nendes avaldatud mõtted? Luther palus endale järelemõtlemiseks ühe päeva aega ja vastas siis järgmisel, et kirjatööd on tema omad, aga ta taganeb oma vaadetest ainult siis, kui talle piibli põhjal selgeks tehakse tema eksitused. Paljud imetlesid Lutheri julgust, teised pilkasid teda. Riigipäeva enamuse otsus oli Lutherit riigivande alla panna, see tähendas, teda ilma jätta seaduse kaitsest. Lutheri kirjatööd pidid põletatama. Täiesti keelati ära nende lugemine.

Lutheri elu oli nüüd hädaohus, sest igauks võis tema kallale tungida. Aga tema kaitsja ja austaja, Saksi vürst Friedrich Tark päästis ta. Wormsist tagasiminekul tungisid vürsti rüütlid Lutheri kallale, nagu oleks nad tahtnud teda vangistada, ja viisid ta Wartburgi lossi, mille vürst Lutherile oli määranud varjupaigaks. Siia jäigi Luther mõneks ajaks üksindusse elama.

Karl V pidi kohe peale Wormsi riigipäeva lahkuma Saksamaalt. Sõda François I-ga hoidis teda nüüd eemal Saksamaast. Tänu sellele võis peaaegu vabalt areneda Saksamaa reformatsioon.

Lutheri õpetus ja selle levimine. Wormsi riigipäeva otsust ei täidetud. Lutheri õpetusele tunti kaasa, Lutheri kirjatöid ei põletatud igal pool. Lutheri õpetuse põhijooned olid: usu aluseks on ainult pühakiri, inimene saab õndsaks

jumala armust usu läbi; katoliku kiriku sakramentidest võttis Luther omaks ainult ristimise ja püha õhtusöömaaja sakramendi. Kuna katoliku kirik seletas, et usklikud pühal õhtusöömaajal saavad Jeesuse ihu ja et vein muutub Jeesuse vereks, nõudis Luther kõigepealt armulaualkäijaile ka karikat ja õpetas, et leiva ja veiniga saavad usklikud Jeesuse ihu ja verd; Luhter jättis ära sõnalise pihtimise, ta ei tunnustanud pühakute kummardamist, samuti ei tunnustanud Luther paavsti ja piiskoppide võimu; usklikkude kogudusi pidid juhtima pastorid, kes allusid konsistooriumile, keskasutisele ilmlikest ja vaimulikest, mille ülesandeks oli kogu usu elu korraldamine; vaimulikel lubas Luther abielluda, mungaseisust eitas Luther hoopis; jumalateenistused pidid sündima rahvakeeles, lihtsalt, jutluse ja koguduselauluga.

„Muusika on ilusamaid ja kaunimaid jumala ande, mis osutub saadanate suurimaks vaenlaseks, kuna tema läbi kõrvaldatakse palju kiusatusi ja kurje mõtteid... Muusika, mõjudes südamesse rahustavalt, kosutavalt ja karastavalt, on parim lohutus nukraile inimesile. Muusika on distsipliin ja kasvataja, muutes inimesi järeleandlikumaks, õrnatundlikumaks ja mõistlikumaks... Muusika on ilus, ihaldusväärne jumala and ja lähedane usuteadusele... Ma annan usuteaduse kõrval muusikale esimese koha ja kõrgeima au.“

(Luther muusikast.)

Mõned Lutheri seisukohad olid kasulikud aineliselt, nagu paavstist lahkulöömine, mungaseisuse ja katoliku kiriku ülemuse mittetunnustamine. Esimene uuendus vabastas maa maksudest paavstikoja, teine andis valitsejate kätte kõrgemate vaimulikkude ja kloostrite maad. Juba sellepärast võtsid mitmed saksa vürstid vastu Lutheri õpetuse. Kuid saksa vürstide keskel oli ka neid, kes jäid ustavaks katoliku kirikule. Nende õhutusel kutsuti kokku riigipäev Speyerisse a. 1529, et ots teha „usust taganemisele“. Siin võttis katoliiklaste enamus vastu otsuse, et Lutheri õpetuse levimine peab seisma jääma kuni uue kirikukogu kokkutulekuni, mis asjas võtab autoriteetse seisukoha. Sellise otsuse vastu protesteerisid luteriusulised (5 vürsti ja 14 riigilinna), mispärast Lutheri poolehoidjaid seitsaadik hakati hüüdma protestantideks. Ka astusid protestandi vürstid lepingusse (Schmalkal-

denis 1531) ja otsustasid usust mitte taganeda ning, kui tarvis, sõjariistus oma usku kaitsta.

Rahutused Saksamaal. Samal ajal kui Karl V välismail sõdis ja Saksamaal reformatsioon levis, puhkesid sotsiaalsed rahutused, kantud rüütlistest, linna kehvikutest ja talupoegadest. Saksamaa rüütliid olid vaeseks jäänud, vaesumiseks aitasid kahtlemata kaasa asjatundmatu majapidamise juhtimine ja viletsad põllutööriistad. Kindla keskvalitsuse puudumisel elati Saksamaal rahutut elu, mis omakorda laostavalt mõjus majapidamisele. Nii kurdab kaasaegne rüütel: „Peame pidama hobuseid, varustama endid sõjariistadega ja ümbritsema arvurikka saatkonnaga, mis on kõik seotud suurte väljaminekutega. Sest meie ei saa teha viitsada sammu eemale ilma sõjariistadeta ega minna jahile muidu kui soomusriides...“ Rüütliid said tunda veel vürstide survet.

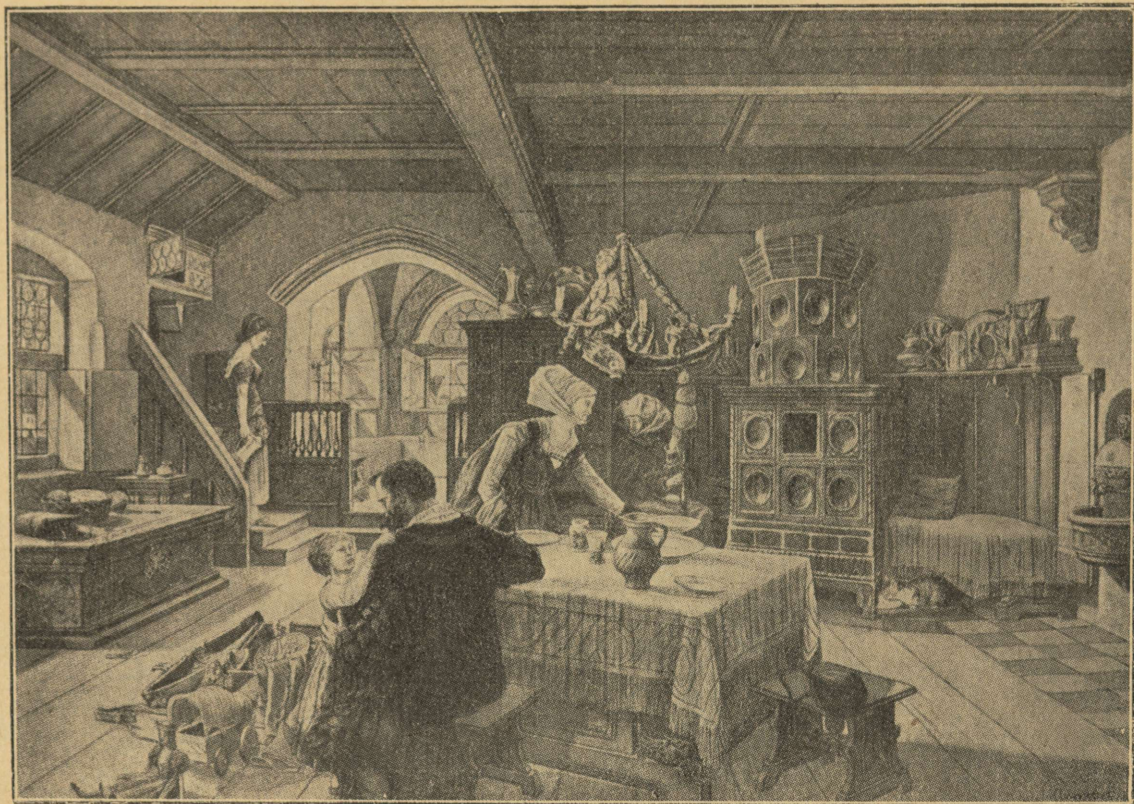
Linnakodanikest elas jõukam kiht lahedalt, vaesem kiht aga suures puuduses. Päris raske oli talupoegade seisukord Saksamaal XVI saj. algul. Talupojad elasid pärispõlves. Mõisnikud keelasid neil veel karjamaade, metsade, jõgede ja järvede kasutamise. Mõned võtsid talupojalt ka maa ära.

Roomale vastuhakkamine andis kõigile neile, kes oma seisukorraga rahul ei olnud, julgust hakata omal jõul parandama elutingimusi. Nii nad siis nõuavad ühelt poolt usulisi uuendusi, teiselt poolt — ühiskondlikke reforme. Kõige enne algas rüütliite mäss.

Rahutute rüütliite juhiks hakkas Sickingen. Vaeseks jäänud, seejuures upsakad ja toored, olid rüütliid kadedad jõuka kodanluse ja vürstide peale, kelle käsi käis palju paremini. Kui Sickingen rüütliid üles kutsus, nõustusid nad temaga minema.

Sickingen tormas nendega Trieri peapiiskopi maa-alasse, et võita maid, seletades seejuures, et võitleb „kristliku vabaduse“ eest. Kuid peapiiskopile ruttasid appi naabervürstid, kellede kahurituli ajas laiali kogunenud rüütliid ja purustas Sickingeni lossi, mille varemeil hukkus ka Sickingen ise a. **1523**. Seega oli rüütliite mäss likvideeritud.

Hoopis laiaulatuslikumalt toimetasid mässajad talupojad ja nendega ühinenud linnakehvikud. Nii maal kui linnas liiku-

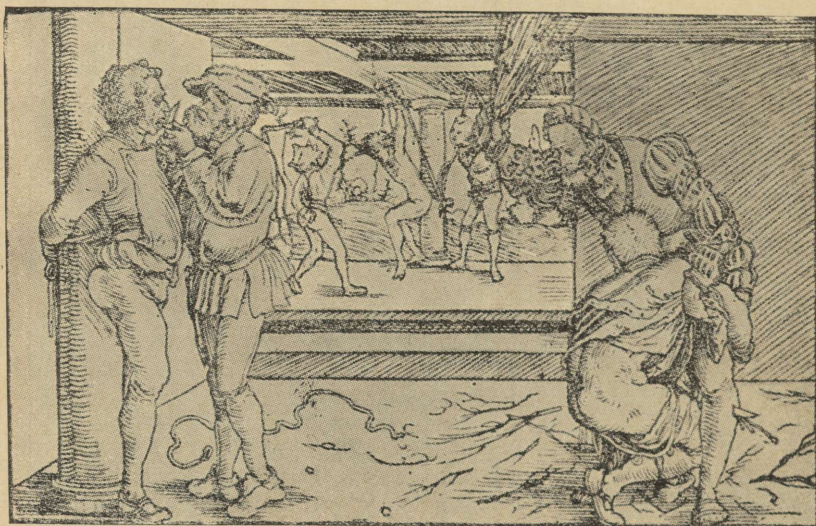

Jõuka linnakodaniku kodu XVI sajandil.

sid juba kauemat aega ringi agitaatorid, ässitades rahvast mitte ainult kiriku, vaid üldse isandate vastu, kes lihtrahvast rõhusid. Ässitus mõjus. Rahutused algasid Lõuna-Saksamaal ja paljudes kohtades Kesk-Saksamaal. Õiguse vastu hakkamiseks võtsid mässajad pühakirjast, kus vahet ei tehta rikka ja vaese vahel.

Talupojad nõudsid pärisorjusest vabanemist, maksude vähendamist ja kindlaksmääramist, kalastamis- ja küttemisõigust jm.

Muidugi tõrkusid vürstid ja rüütliid talupoegade nõudmisi

Talupoegade karistused.

täitmast. Talupoegadel ei jäänud muud üle kui sundida mõisnikke järeleandmisele. Nad varustusid odade, harkide ja vikatitega ning asusid mõisu rüüstama ja lõsse põletama. Talupoegadega ühinesid kehvikud linnadest. Frangimaal vallutati ühiselt Heilbronn linn. Mässajate poolt Heilbronnis avaldatud manifestis nõuti ka poliitilisi reforme. Kogu Saksamaa pidi moodustama riigi kindla keskvalitsusega, ühiste seadustega, ühise rahaga. Riik pidi sissetulekuid saama üldistest otsekohestest maksudest ja kirikute ning vaimulikkude varan-

dused pidid konfiskeeritama riigi heaks. Vürstid ja rüütlid pidid loobuma oma eesõigustest, kogu maal pidi maksma hakama kodanikkude üheõiguslikkus.

Luther suhtus talurahva liikumisse täiesti eitavalt. Ta oli Wartburgis läbi mõtelnud oma õpetuse ja jõudnud otsusele, et võimalikud on ainult mõõdukad kiriklikud uuendused. Talupoegade mässu nimetas Luther „hirmsaks patuks jumala ja inimeste vastu“ ning kutsus kõiki üles mässajaid tapma „nagu hulle koeri“.

Talupojad ei võitnud midagi oma mässuga. Neil puudus kindel korraldus, puudusid osavad juhatajad ja neil ei olnud sõjariistu. Vürstid ja rüütlid ühinesid; nende sõjalise võimu vastu ei saanud talupojad. Kesk-Saksamaal, Maini jõe läheduses, Frankenhause ni juures, oli äge kokkupõrge mässajatel oma isandate väega. Suur osa mässajaid talupoegi langes lahingus teised sattusid vangi (1525). Vangilange nuid karistati metsikult. Pärast mässu kohtlesid isandad talupoegi veel halvemini kui enne seda.

Reformatsiooni lõpp Saksamaal. Vahepeal oli olnud reformatsioonilisel liikumisel Saksamaal hea edu.

A. 1545 kutsus paavst keisri soovil Trentosse kokku kirikukogu, mis pidi otsustava seisukoha võtma usuküsimusis. Et kirikukogule kogunes palju katoliiklasi, teadsid protestandid ette ära oma saatuse, nad ei läinudki osa võtma kirikukogust ja teatasid keisrile, et nad Trento kirikukogu otsust kui erapoolikut endi kohta maksvaks ei pea. Nüüd ei tahtnud keiser protestantidega enam kannatada, vaid tahtis neid sõnakuulmisele sundida. Algaski sõda protestantide ja katoliiklaste vahel Saksamaal. Luther suri enne sõja algust oma kodulinna Eislebenis, nii ei saanud ta näha oma alatud töö lõplikke tulemusi.

Katoliiklaste ja protestantide vahel puhkenud sõda kestis mitu aastat vahelduva õnnega, kuid viimaks võitsid protestandid. Nii lõi usu-uuendus Saksamaal ometi läbi. Augsburgi kokku tulnud riigipäev a. 1555 otsustas: kelle maa, selle usk, see tähendas, et vürstid vabad olid usuvalikus, aga alamad nende valitud usku pidid tunnustama. Et tegelikult või-

malik oli teise vürstiriigi piiridesse elama asuda, siis võib üldiselt Augsburgi riigipäevast lugeda usuvabaduse algust Saksamaal. Vaimulikud vürstid võisid ka protestandi usku üle minna, ainult kaotasid siis oma maad.

Saksamaa oli saavutanud nüüd siserahu. Kuid veel ei lõppenud Karl V sõjad, ta sõdis edasi Prantsusmaaga. Oma kestvate sõdade peale oli Karl V kulutanud lõpmatu palju raha. Riigi sissetulekud ei suutnud katta väljaminekuid. Karl oli sunnitud laenama saksa ja itaalia rahameestelt. Oma valitsuse lõpul oli ta selle tõttu kaelani võlgades. Üldine ärev aeg, sõjamured ja rahahädad riisusid keiser Karlilt elurõõmu ja teotsemishimu. Tema energia langes, ta jäi ikka kurvameelsemaks ja ütles enda viimaks troonist lahti ning asus elama püha Justi kloostriisse Estremadurasse Hispaanias, kus ta kahe aasta pärast suri (1558). Karl V pärandus langes kahte ossa: peaosa — Hispaania, Madalmaad, Napoli riigi, Milano ja Ameerika asumaad — päris tema poeg Philipp (Felipe), Saksamaa ja Habsburgide pärandusmaad ühes saksa keisrikrooniga — tema vend Ferdinand, kes juba Karl V elupäevil oli valitsenud Austrias, nagu nüüd hakati nimetama riiki, mis moodustus Habsburgide pärandusmaadest.

2. Reformatsioon teistes maades.

1509—1564 — Johann Calvin.

1562. a. — St. Germain'i edikt.

1527—1536 — Reformatsioon Taanis.

1523. a. — Gustav Vasa saab Rootsi kuningaks.

1527. a. — Riigipäev Vesteråsis.

1534. a. — Inglise kirik lööb lahku Roomast.

Calvin. Samal ajal kui Lutheri õpetus levis Kesk- ja Põhja-Euroopas, jutlustas Genfis teine reformaator, prantsuse õpetlane Johann Calvin (1509—1564). Calvin pani suurt rõhku elukommete lihtsusele ja kõlbelsele elule. Ta keelas ära pidustused, lõbustused, teatrietendused, kontserdid. Calvin ei sallinud rõivasteuhkust. Genfis kanti tema päevil

tumedaid rõivaid. Calvin oskas endale seisukoha võita Genfis; kogu linna vaimne ja ilmlik juhtimine oli tema käes. Järeleandmatu valjusega pani ta maksma oma distsipliini. Oma pärane oli kalvinismis predestinatsiooni õpetus. Inimese saatus on, õpetas Calvin, juba enne tema sündi kindlaks määratud. Õigete hinged on juba ammu hukkamõistetute hingedest lahutatud. Inimese maised patud ei ole hukkamõistmise põhjuseks, vaid on selle tagajärg. Head teened ei ole inimese teened, vaid jumala arm. Kõik usklikud peavad lootuses, et nad kuu-

Johann Calvin

luvad valitute hulka, elama eeskujulikku elu. Püha õhtusöömaajast ütles Calvin, et leib ja vein on märgid, mille all usklikud saavad jumala armu.

Calvini õpetust hakati kutsuma reformeeritud ehk uuendatud usuks; see levis Šveitsis, Prantsusmaal, kohati Saksamaal, Inglismaal ja Põhja-Ameerikas. Calvinismi suur tähtsus seisab selles, et ta õpetas inimestele tõsisemat ellusuhtumist. Calvinistid kõigis maades olid tublid tööinimesed.

Reformatsioon Prantsusmaal. Prantsusmaal algas reformatsioon ühel ajal humanistliku liikumisega. Põhjuseks oli siingi vaimulikkude ilmlik eluviis, nende rahaahnus ja kõlvatu käitumine ning kõrvalekaldumine puhtast Kristuse õpetusest.

Prantsusmaal oli rida oma reformaatoreid, kelle kuulsus

pole küll kaugele ulatunud, kuid kes tõsist eeltööd tegid ja pinda valmistasid reformatsioonile Prantsusmaal. Oma vaadetelt seisis nad lähedal Lutherile.

Süvenema hakkas uus usund Prantsusmaal, kui siia hakkas tungima Calvini õpetus. Eriti heatahtlikult suhtusid Calvini õpetusse linnakodanikud, sest selle reformaatori õpetuse järgi kuulus ka ühiskondlike asjade ajamine usklike kogudustele, kuna Prantsuse valitsus oli asunud teostama absolutismi.

Protestandid ühinesid Prantsusmaal tugevaiks organisatsiooniks. Genfi järgi hüüti Prantsusmaal protestante „*Eidgenossen*“ — hugenottideks, mis tähendab vandeseltslasi. Prantsuse valitsuse seisukoht oli uue õpetuse suhtes eitav. Hugenottide asjalik organiseerumine kihutas valitsust tarvitusele võtma väga valjusid abinõusid. Asutati „tulikoda“, mis oli inkvisitsioonikohtu taoline asutis. Ka prantsuse katoliiklased hakkasid end organiseerima ja valmistuma võitlusele hugenottidega. Katoliiklaste juhtideks hakkasid Guise'id.

Prantsuse rahvas oli nüüd lahkunud kaheks ja seisis omavahel sõjajalal. Hugenottide käsi käis väga halvasti: neid vangistati, saadeti tuliriidale ja hukati muul kombel. Guise'id kutsusid Prantsusmaale veel jesuiidid, kes ässitasid rahvast hugenottide vastu. Hugenottide õnneks aga vähenes kuninga Charles (I. šarl) IX ajal Guise'ide mõju. Charles oli troonile saades alaealine ja valitsema hakkas tema eest ta ema Katarina de Medici. Selle esimeseks abiliseks oli mõõdukate vaadetega riigimees L'Hopital, kes seletas, et valitsuse ülesanne pole otsustada, kui õige üks või teine usutunnistus on; valitsuse kohus on luua usutunnistustele tingimused, et nad rahu üksteise kõrval võiksid kehtida. 1562. a. avaldatigi St. Germainis edikt, mis hugenottidele andis loa vabalt jumalateenistusi pidada väljaspool linna ning kindlustas neile riigiametite suhtes ühesugused õigused katoliiklastega. Sellega ei suutnud aga sugugi leppida katoliiklased, nende õhutusel algas nüüd äge hugenottide tagakiusamine, algas katoliiklik reaktsioon Prantsusmaal, millest jutt edaspidi.

Reformatsioon Taanis. Skandinaavia riigid — Rootsi, Norra ja Taani — nagu teame, ühinesid XIV saj. lõpul (Kal-

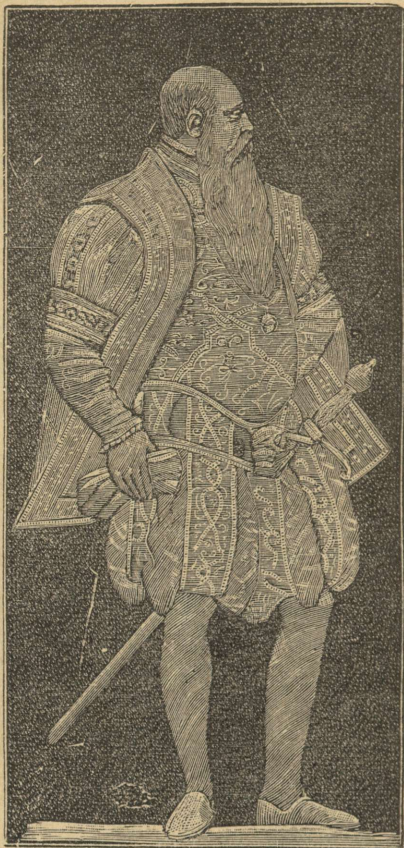
maris 1397). Kalmaris sõlmitud leping kohustas neid ühiselt välja astuma välise vaenlase vastu, tunnustama ühist kuningat, kuna kodune valitsus pidi käima igal maal oma maa seaduste järgi. Taani kuningas oli see, keda kogu Skandinaavias tuli austada riigipeana. Tegelikult kujunes Kalmaris sõlmitud dünastilisest unioonist välja Taani ülemvalitsus Skandinaavias. Kuid rootslased ei sallinud seda rippuvust. Nad ei täitnud mitmel korral lepingut ja XVI saj. 20-ndate aastate algul, kui Taani kuningaks oli K r i s t i a n II, lõid nad end lahku Taanist.

Kuningas Kristian II oli energiline ja ettevõtlik valitseja, ta viis läbi rea uuendusi linnakodanikkude ja talupoegade huvides, kuid aadlikkude võimu püüdis ta piirata. Olles oma iseloomult väga järsk ja tige, sai aadel tema päevil väga kannatada. Eriti vaenuline oli tema vahekord aadliga Rootsis, kus aadli käes oli üle poole rootsi maapinnast ning kus aadel mängis poliitikas juhtivat osa. Et rootsi aadli võimu murda, samuti aadlit toetava vaimuliku seisuse mõju, korraldas Kristian II Rootsi pealinnas nn. „Stokholmi veresauna“ (1520. a.), milles ta hukata laskis hulga silmapaistvaid aadli ja vaimuliku seisuse tegelasi. See veretöö kutsus aga esile Rootsis rahvusliku liikumise, mille sihiks oli lahkulöömine Taanist.

Kuid ka Taanis ei olnud Kristian II armastatud aadlikkude ja vaimulikkude poolt. Kristian II-se kalduvus omavoliliselt toimetada ei meeldinud aadlile, tema sümpaatia protestantismi vastu ärritas vaimulikke. Uut õpetust hakkasid Taanis kuulutama Lutheri õpilased. Kristian II ei teinud takistusi uue usu levimisel, sest ta nägi reformatsiooni läbiviimises abinõu kuninga võimu tõstmiseks. Kuid usuühenduse läbiviijaks Taanis ei saanud siiski tema; aadel ja vaimulikud kõrvaldasid ta troonilt, andes Taani trooni Kristian II onule, F r i e d r i c h I-le. Uuelt kuningalt võtsid taani vaimulikud sõna, et ta Lutheri õpetuse ära keelab oma riigi piires. Kuid kuningas ei täitnud antud lubadust. Kuningas ei pidanud isegi katoliku kiriku kombeid. Taani vaimulik seisus oli oma kuningast lõplikult pettunud, kui see a. 1527 O d e n s e e seisuste esindajate koosolekul läbi surus lahkulöömise Roomast. Kestis veel ligi 10 aastat, kui lõplikult võidule pääses protestantism Taanis.

Kiriku peaks sai kuningas, kõrgemaiks vaimulikeks piiskopid ja superintendendid, kellele allusid pastorid.

Gustav Vasa ja reformatsioon Rootsis. Samal ajal ja sama moodi viidi reformatsioon läbi Rootsis. Nagu tähendatud, puhkes Kristian II-se aegu Rootsis mäss. Mässu juha-

Gustav Vasa.

tajaks hakkas Gustav Vasa, kindla tahtejõu ja hea kõneandega aadlimees. Gustav Vasa oli varem Taanimaale vangi viidud, aga suutis sealt põgeneda. Kristian II korraldatud verisaunas hukkusid Vasa isa ja õemes. Need sündmused mõjusid seks kaasa, et Gustav Vasast sai äge riigi vastane.

Kodumaale jõudnud peale vangisolemist, hakkas Gustav

Vasa kohe koguma enda ümber Rootsi iseseisvuse sõpru; palju talupoegi astus tema lööksalka. Ei läinud palju aega, kui Vasa kogu rootsi rahva rahvusliku rippumatuse idee poole võitis, hulkasid oma väkke meelitas ja siis taanlased maalt minema kihutas. Raskusi sünnitas Stokholmi vallutamine. Lüübekist saadud sõjalaevade abil teostus seegi. Vähe aega enne seda oli rootsi seisustekõgu Strengnäsisis Gustav Vasa valinud Rootsi kuningaks (1523. a.).

Rootsi ajaloos algas uus ajastu, Gustav Vasa oli uue eepohhi esimene kuningas Rootsi troonil. Raske oli uue iseseisva, üle öö saanud riigi rahaline seisukord; tal polnud mingisugust varandust. Gustav Vasal oli sõjavõlg maksta Lübeckile, Lõuna-Rootsist olid veel välja ajamata taanlased. Oli kõigiti kasulik asuda reformatsiooni läbiviimisele, eriti Roomast lahkulöömisele ja vaimulikkude maade sekulariseerimisele riigi kasuks. Rootsis viibisidki juba mõned luteri usu kuulutajad, kuningas toetas neid nende töös. A. 1527 kutsus ta riigipäeva kokku Vestråsi ja pani ette kiriku päralt olevad lossid, kindlused, maad ja kloostrite varandused riigistada, jättes vaimulikele ainult niipalju, kuipalju nende ülalpidamiseks kulub. Ettepanek leidis heakskiitmist. Selle reformiga võttis kuningas vaimulikelt ühtlasi võimu ja tegi nad riigivõimule alluvaks seisuseks.

Roomast lahkulöömine oli lõplik. Maksude Rooma saatmine jäi seisma. Kuningas ise määras ametisse piiskoppe ja superintendente ja asutas konsistoriumi, millele allusid kõik vaimulikud. Nii teostus reformatsiooni läbiviimine Rootsis, nagu Taaniski, kuninga isiku kaudu.

Lüüasaanud vaimulikud katsusid Rootsis ässitada talupoegi tõrkuma makse maksmast valitsuse kasuks. Rahva maksud olid tõesti rasked, sest suured olid uue riigi väljaminekud. Kuid osav ja populaarne Gustav Vasa sai jagu vastuhakkamisest. Pealegi polnud rootsi talupojal põhjust põlata oma valitsust. Võrreldes teiste maadega elas rootsi talupoeg vabamalt ja paremat elu. Pärispõlv ei olnud kunagi teda rõhumas. Tähtsamate küsimuste otsustamiseks kutsus kuningas kokku seisuste esinduse (riigipäeva), ja Rootsis ei puudunud selles esinduses talupoegadegi saadikud.

Reformatsioon Inglismaal. Nagu Skandinaavias, nii sündis Inglismaa lahtilöömine Roomast valitsuse kaudu. Inglise kõrgemad kihid ihkasid saada oma kodumaale iseseisvat rahvuslikku kirikut. Rahva hulgas levis emakeelne piibel ja tekkis soov rahvakeelsete jutluste järgi. A. 1500 ümber teotsevad humanistide ringid, valmistades pinda reformatsioonile.

Reformatsiooni algatajaks Inglismaal sai Henry VIII Tudor (1509—1547).

Henry VIII Tudor.

Kuningat ässitasid Rooma kiriku vastu üles isiklikud põhjused. Ta tahtis end lahutada oma esimesest abikaasast Katarinast, Hispaania printsessist. Selle vastu oli Rooma paavst, aga inglise vaimulikud pooldasid lahutust. Kui paavst siiski keeldus abielu lahutamast, laskis Henry VIII end Inglise kohtukojas lahutada Katarinast ja abiellus siis Anna Bo-

le y n'iga. Selle järel pani paavst kuninga kirikuvande alla. Aga siis astus kuningas otsustava sammu, ta kutsus kokku parlamendi (1534) ja see, olles kuulekas kuningale, kuulutas Inglise kiriku peaks Inglise kuninga. Seega oli Inglise kirik lahku löönud Rooma kirikust ja paavstist. Ajaviitmata viidi läbi need reformid, mis olid riiklikult kasulikud: öeldi lahti Roomale määratud maksudest, kuulutati riigi omaks kirikumaad ja suleti kloostrid. Kaugemale ei läinudki Henry VIII oma uuendustega. Usuvabadus ei saanud maksma tema päevil: kiusati taga protestantismi poolehoidjaid, saadeti surma katooliklasi, kes nõus polnud kuningat tunnustama kirikupeaks.

Suuremaid edusamme tegi reformatsioon Henry VIII järeltulijate, poja Edward VI ja tütre Elizabethi valitsuse ajal. Nende ajal pääses Inglismaal maksma protestandi õpetus: kaotati vaimulikkude abiellumise keeld; lubati rahvakeeles jumalateenistus ja pühal õhtusöömaajal leiva ja viina andmine; kuulutati maksvaks protestantismi põhimõte, et inimene saab õndsaks usu, aga mitte tegude läbi, ning tunnistati piibel ainukeseks autoriteetseks allikaks usu küsimusis. Aga inglise kirikusse jäid katoliku kiriku jumalateenistuse pruugid ning katoliku kiriku hierarhiline (järk-järgulise ametialluvuse) valitsemiskord. Vahe seisis väliselt ainult selles, et kuningas paavsti asemele astus, kuna peapiiskopid ja preestrid jäid oma endises alluvuses kohtadele. Seepärast nimetatakse inglise ehk anglikaani kirikut veel piiskopi ehk episkopaalkirikuks.

Kuid anglikaani kirik ei rahuldanud kõiki katoliku kirikust lahkunuid Inglismaal. Paljud leidsid, et inglise kirik pole küllalt „puhastatud“, ühtlasi ei tahtnud nad tunnustada kirikupeana kuningat. Nad nimetasid endid puritaanideks (s. *purus* — puhas). Anglikaani kirik oli nende silmis paganlik, tunnustades kirikupeana ilmlikku võimu; neile oli Kristus ainuke kirikupea. Nad mõistsid hukka, nagu kalvinistid, lõbusused, uhke rõivastuse, teatri, kontserdid, pildid jne. Piibel oli puritaani usu ja tegude ainuke alus; pühakirja lausetega katsus ta kõnelda ja põhjendada iga oma tegu. Pühapäeval istus puritaan vaikselt kodus ja luges pühakirja.

Puritaanide keskel oli kaks voolu: üks mõõdukam, presbüterlased, kes tunnustasid Calvini õpetust; neid oli rohkem

Šotimaal; teine, i n d e p e n d e n d i d, reformide pooldajad, kes nõudsid kogudustele täielikku iseseisvust ning demokraatliku korra maksmapanu.

K ü s i m u s i k o r d a m i s e k s :

- Miks algas reformatsioon Saksamaal?
Kuidas valmistasid Erasmus ja Hutten pinda reformatsioonile?
Millal elas Luther?
Mida mõistetakse armuskirjade all?
Milliste maade üle valitses Karl Habsburg?
Mis otsustati Wormsi riigipäeval Lutheri asjus?
Milles erineb Lutheri õpetus katoliikliku kiriku õpetusest?
Miks puhkesid reformatsiooni ajal ka sotsiaalsed rahutused Saksamaal?
Kuidas likvideerus rüütlite mäss?
Kuidas likvideerus talupoegade ja linnakehvikute mäss?
Miks hakati luterlasi hüüdma protestantideks?
Millised asjaolud soodustasid reformatsiooni levimist Saksamaal?
Millal ja kuidas lõppes reformatsioon Saksamaal?
Kuidas tuleb mõista põhilauset: kelle maa, selle usk?
Kus jutlustas Calvin?
Milles erineb Calvini õpetus katoliku kiriku õpetusest?
Kuidas hüüti protestante Prantsusmaal?
Kes olid katoliiklaste juhtideks Prantsusmaal?
Milles seisis St. Germain'i edikt?
Millal viidi läbi usu-uuendus Taanis?
Millises vahekorras elasid Skandinaavia riigid pärast Kalmari?
Millal sai iseseisvaks Rootsi?
Mis otsustati Vesteråsi riigipäeval?
Kelle valitsuse ajal algas reformatsioon Inglismaal?
Millal lõi Inglismaa lahku Roomast?
Kelle valitsuse ajal viidi läbi reformatsioon Inglismaal?
Kuidas nimetatakse Inglise kirikut?
Milles erineb anglikaani kirik Lutheri kirikust?
Mis on tal ühist katoliku kirikuga?
Keda nimetati puritaanideks, keda presbüterlasteks, keda independentideks Inglismaal?
Mis on ühist Taani, Rootsi ja Inglismaa reformatsioonilises liikumises?
Nimetage maid, kus levis Lutheri õpetus!
Nimetage maid, kus levis Calvini õpetus!

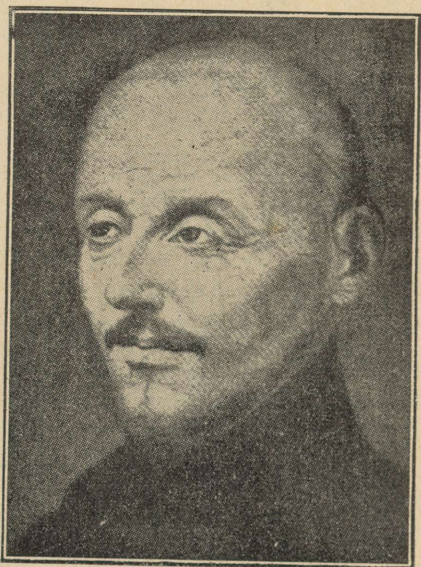
IV. KATOLIILIKLIK REAKTSIOON.

1. Üldised abinõud.

1545—1563 — Trento kirikukogu.
1540. a. — Kinnitatakse Jesuiitide-ordu.

Abinõud reformatsiooni vastu. Reformatsioon mõjus katoliku kirikule raskesti. Üks maa teise järele lõi lahku Rooma kirikust. Rooma paavsti koda ei saanud jääda rahulikuks pealtvaatajaks. Kui reformatsioon algas, oli ta selle liikumise vastu võitlemiseks ettevalmistamata, kuid Trento kirikukogu (1545—1563) leidis abinõusid. Katoliku kiriku juhtivad jõud tulid äratundmisele, et mõjuvale vastupanekule saab asuda nende kirik ainult siis, kui nad katoliku kirikus endas puhastuse läbi viivad. Häbistavaim katoliku kiriku tegu oli armuskirjade müümine; see keelati nüüd. Laialt leidis hukkamõistmist vaimulikkude ilmlik elu. Katoliku kiriku ülemus nõudis nüüd ise, et kõik vaimulikud olgu kohusetruud ja elagu vaga elu. Ka paavstid ei tohtinud oma isikliku eluviisigia põhjust anda hukkamõistmiseks. Kuid ühestki põhimõttelisest seisukohast ei taganenud katoliku kirik, mingisugust järeleandmist protestantlikule mõttesihile ei sündinud. Trento kirikukogu lükkas tagasi reformaatorite õpetuse jumala armust usu läbi õndsakssaamisest, jättis alles seitsme sakramendi õpetuse, puhastustule õpetuse, pühakute austamise, tunnustas ladina-keelse pühakirja tõlke ainsaks, mida tohiti lugeda, kuulutas paavsti usuasjus eksimatuks jne.

Euroopa rahvastest jäid ustavaks katoliku kirikule oma enamuses itaallased, hispaanlased, prantslased; Kesk- ja Põhja-Euroopa rahvad olid aga taganenud. Taganenute tagasivõitmiseks mobiliseeris katoliku kirik nüüd oma jõu, tarvitades Jesuiitide-ordu, inkvisitsioonikohtu ja mõnede riigivalitsejate kaasabi. XVI saj. teisel poolel ei ole meil enam tegemist reformatsioonilise liikumisega, vaid reformatsioonivastase liikumisega, nn. katoliikliku reaktsiooniga. Eriti suurt agarust näitasid üles oma tegevusega katoliikliku reaktsiooni ajastul Jesuiitide-ordu ja inkvisitsiooni-kohus.

Ignatius Loyola.

Jesuiitide-ordu. Jesuiitide-ordu asutajaks oli endine ohvitser Ignatius Loyola († 1556).

Sõjas saadud haavu põdedes lamas Loyola kaua voodis ja luges ajaviiteks pühade meeste elulugusid. Need lugemised äratanud temas tahtmist elada kirikule. Saanud terveks, läinud ta kloostri. Usurändajana käinud ta Jeruusalemmas Jeesuse hauda kummardamas. Pärast õppinud ta Pariisi ülikoolis usuteadust. Pariisis hakanud ta enda ümber koguma

mõtteosalisi, kellest tekkinud hiljem ühing, mida asutajad ise nimetasid „Jeesuse sõjasalgaks“. Ühingu liikmete harilik nimetus oli „jesuiidid“ ja nende seltsi hakati kutsuma Jesuiitide-orduks. Ordu põhikiri kinnitati paavsti poolt a. 1540.

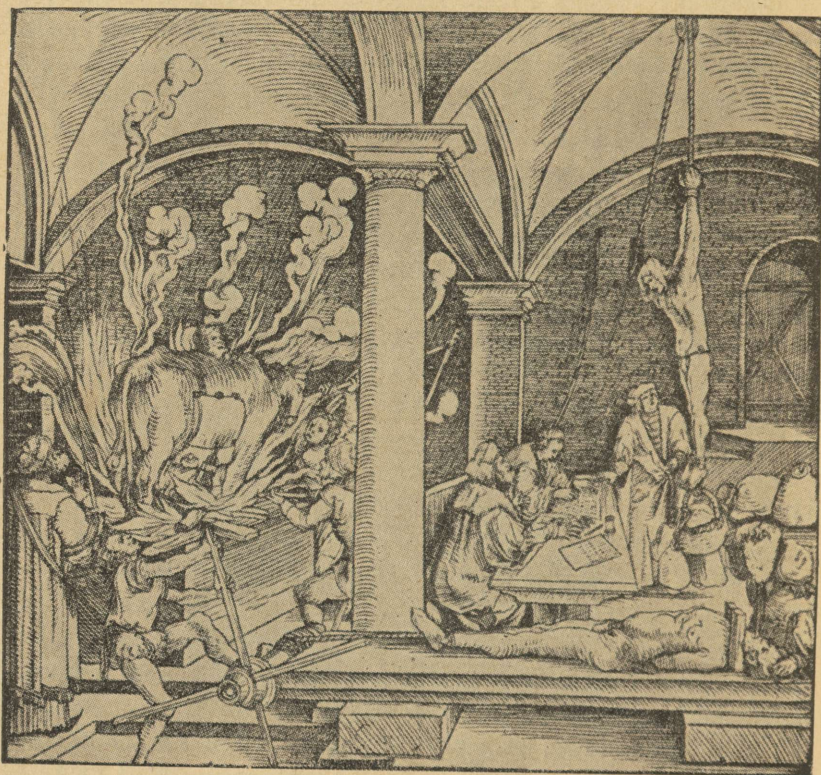
Jesuiitide-ordut juhatas ordukindral; Loyola oli esimene ordukindral. Temale allusid kõik orduametnikud ja tema käsu järgi pidid talitama kõik orduliikmed. Sõnakuulmist peeti suurimaks vooruseks; kõik liikmed olid kohustatud valvama üksteise järele, et täpselt täidetaks kõik käsud. Jesuiitide-ordu peasiht oli töötada katoliku kiriku kasuks kas võideldes reformatsioonilise liikumise vastu või levitades katoliku usku veel mitteristusulistest maades. Iga orduliige pidi oma annete kohaselt elama sellele kõrgele ülesandele. Jesuiidid ei põlanud ühtki elukutset, nad olid agarad igas tegevuses, mis tõotas kasu ordule. Iga ordusseastuja pidi läbi tegema katseaja, mille kestusel hoolega tähele panti tema vaimuandeid ja oskusi; viimaste järgi määrati kindlaks uue liikme tööala.

Töö edukaks kordaminekuks võis orduliige tarvitada kõiki abinõusid. Jesuiitidel maksis märgusõna „otstarve pühitseb abinõud“. Neile oli üldine siht, mille eest nad töötasid, nii tähtis, et selle juures ei võidud vaadata abinõudele.

Jesuiitide-ordu oli algul tegev Itaalias ja Hispaanias, aga aegamööda tungis ta Saksamaale, Prantsusmaale, Poolasse; isegi meie kodumaale ja ka Soome- ja Venemaale. Kuna Euroopa mail jesuiidid võitlesid reformatsiooni saavutiste vastu, käisid nad Ameerikas, Indias, Hiinas ja Jaapanis misjonäridena, katoliku usu levitajatena.

Üheskoos elades ei oleks saanud jesuiidid nii laialt tegevad olla, seepärast ei elanud orduliikmed koos. Nad valgusid iga ilmakaare poole laiali, kus nad aga tegevust ja vastuvõtmist leidsid. Nad valisid endile elukutsed, mille järgi nõudmist oli. Peamiselt kahes sihis püüdsid nad olla tegevad. Ühelt poolt õpetamise ja kasvatamise teel mõjuda noorsoosse, lapsi nende nooruses võita katoliku kirikule, ning, teiselt poolt, läheneda nõuandjatena riigivalitsustele, võita valitsejaid katoliku usule. Augsburgi riigipäeva otsus — „kelle maa, selle usk“ — andis jesuiitide tegevusele Saksamaal viimases suunas eriti

suure tähtsuse. Koolide asutamisega ning õpetuse jagamisega nendes töid jesuiidid üldiselt suurt kasu, sest usuõpetuse kõrval, mida küll ainult katoliku kiriku seisukohalt õpetati, olid jesuiitide koolides harilikeks õppeaineiks: lugemine, kirjutamine, arvutamine ja laulmine; ning õpetamine sündis uuemate meetodite järgi.

Piinamisvõtteid, et kaebealuseid viia ülestunnistamiseni.

Jesuiidid avasid ka keskoole ning andsid neis maksuta õpetust.

Inkvisitsioonikohus. Inkvisitsioonikohus asutati XIII saj. lahusuliste vastu võitlemiseks. Nüüd tehti temale ülesandeks: panna piir kirikust taganemisele Itaalias ja siis võidelda sama nähtuse vastu Alpide taga.

Inkvisitsioonikohus võis kinni võtta igauht kõige vähe-
magi kahtlustuse korral; kinnivõetuid piinati, näljutati, tarvi-
tati kõiksugu kavalusi ja ähvardusi, et neid sundida üles tun-
nistama oma mõtteid. Harilikkudeks piinariistadeks olid
pöidlakruvid, mis süüalusele põialde otsa kruviti; siis tuline
raud ja hõõguvad söed, millega õnetu keha põletati. Veel
pandi põlvede vahele laudad ja seoti siis põlved kokku; laudade
vahele pisteti talb ja hakati seda sissepoole taguma; iga löö-
giga löiksid nõõrid sügavamale lihasse, sünnitades piinatavale
suurt valu. Samuti pandi piinatavaid kõie otsa rippuma või
tõmmati rattale jne. Kui soovitud tunnistus käes oli, mõisteti
tavaliselt süüalune surma tuliriidal. Surmaohvrile pandi valge
riie selga, mida kaunistasid kuradi kujud ja põrgupiina kole-
dused.

Hukkamiskoht, tuliriit, oli avalikul paigal, et rahvas auto-
dafeed, s. o. ketserite pidulikku surmasaatmist, pealt saaks
vaadata ja hirmu tunda. Lugesatud tuliriidad lõõmasid kato-
likliku reaktsiooni ajastul Itaalias, Hispaanias ja Prantsus-
maal; mõnes kohas põletati ära ühelainsal päeval inkvisitsi-
oonikohtu otsusel mitukümmend inimest.

Üks autodafee Hispaanias.

Kolmainu päeva (21. mai 1559) hommikul, veerand enne kuut tulid
lava juurde, et autodafeed pealt vaadata, prints don Carlos ja printsess-
asevalitseja kogu kaardiväega jala ning ratsa, vapi- ja kepikandjatega;
prints'i ees tema mõõgaga conde de Buendia. Tulid ka printsessi da-
amid ja hulk teisi daame, suursuguste meeste naisi, saates oma mehi
Nad läksid kõik koos vaatelavale, mis oli püstitatud hukatavate lava
vastas. Kui kõrge seltskond üles lavale oli jõudnud, marssis kogu kaardi-
vägi jala ja ratsa püha inkvisitsioonimaja poole, et saata surmamõistetuid
nende teekonnal.

Püha inkvisitsiooni majadest kuni autodafee lavani oli tõmmatud
poole mehe kõrgune lauast sein, mida mööda süüdlased ketserid pidid
sammuma. Täpselt kell kaks hakkas liikuma nende rong. Esirinnas
sees, kelle süü väiksem. Neil olid seljas kollased käisteta, tulekeele joo-
nistega rüüd. Need, kes polnud määratud põletamisele, vaid oma eksi-
must avalikult pidid kahetsema, kandsid käes küünlaid. Niipalju tehti
ka vahet nende vahel, et vaimulikud, kuigi nad olid mõistetud põletami-
sele, ei kandnud kõrgeid, teravaid ketserimütse ega nõõre kaelas, kui nad
polnud avalikult häbilaval degradeeritud. Kõige kergemini karistatavad

istusid lava alumistele astmetele, raskemalt eksinud ja tulesurma mõistetud aga pidid asuma ülespoole.

Ketserite näitamise tarvis ehitatud häbilava oli suur, nelinurkne, kahe mehe kõrgune, esiküljega pööratud püha inkvisitsiooni nõukogu maja ja printsi lava poole. Kahel esikülje nurgal olid kõrged kantslid, millelt ette loeti eksinute süüdistusaktid. Kõrgeimal kohal seisis suurim kurjategijaist, doktor Cazalla ¹⁾, tema ümber asusid vastavalt oma eksimuse suurusele teised ketserid. Kõige kõrgemal astme keskpaaigas kerkis kantsel. See süüdlasist, kelle protsessi parajasti ette loeti, asus sinna, nõnda et ta igapähele ja igast küljest oli nähtav. Suursuguste pealtvaatajate ja püha inkvisitsiooni lava keskel seisis teine kantsel, millelt loeti jutlust. Kell pool seitse olid kõik oma kohtadel ja otsekohe algas jutlus piiskopi poolt. Kell pool kaheksa oli jutlus juba lõppenud ja algas esimese protsessi ettelugemine. Iga eksinu juures seisis tema protsessi ettelugemise ajal munk.

Esimesena loeti ette doktor Cazalla akt. Püha inkvisitsioon süüdistas teda Lutheri ketserite tööde lugemises ja nende õpetuse omaksvõtmises. Eriti olla ta peaketseri Martin Lutheri ketserust õpetanud, end oma kaaslastega nimetanud „valgustatuks“, õpetanud, et Jeesus Kristus ristil surres inimeste patud on lunastanud, salanud paastu ning pihti ja tunnustanud ainult kahte sakramenti — ristimist ja püha õhtusöömaaega. Ta salgavat paavsti ja üldiste kirikupäevade autoriteeti ja väitvat, et kellelgi võimu ei olewat inimese hinge päästa igavesest hukatusest, tõendavat, et ei ollagi hukatust, vaid ainult elav usk.

Cazalla mõisteti surma kui kirikust äralangenuid ketser, niihästi oma õpetuste kui ka paljudest koosolekutest osavõtmise pärast, ta varandus kuulutati kiriku omaks ning võeti temalt ta õpetlase aukraad. Otsuse täideviimine anti ilmliku võimu kätte. Ta kägistati ja põletati siis. Kui otsus ette loetud, tahtis ta veel sõna võtta, seda aga ei lastud tal teha ja ta viidi paigale, kus ta enne istunud. Siis jätkus teiste ketserite süüdistusaktide ettelugemine. Ühtekokku kuulati üle 31 ketserit. Kahekümne viies oli bakkalaureus ²⁾ Herrezuelo, Toro kodanik. Ta ei tahtnud kahetseda, sellepärast põletati ta elusalt kinnitopitud suuga. Ka temalt võeti kõik ta varandused.

Kella kolmeks oli lõpetatud protsesside ettelugemine ja neliteistkümme kaebealustest viidi põletamisele, viieteistkümneandana varemalt surnud naisketseri kuju.

(Schäfer'i järgi.)

¹⁾ Augustin Cazalla, 1510—1559, vaimulik Valladolidist, kelle maja sai protestantliku koguduse keskkohaks. Inkvisitsioonikohtu poolt mõisteti ta surma ühes oma nelja venna-õega. Vend suri väikseima nõrkuse avalduseta tules, Cazalla ise, silmapilguks meeiekindluse kaotanud, kahetses oma eksitust, mispärast temale armu näidati — ta kägistati enne põletamist.

²⁾ Alam teaduslik aukraad.

Teadus ja kunst katoliku reaktsiooni ajastul. Inkvisitsioonikohus valvas ka kirjanduse järgi. Ainult tema loaga võis ilmuda raamat trükist. Ennem ilmunud raamatuid keelati ära need, mis ei vastanud katoliku kiriku õpetusele. Eriline vaimulik kolleegium seadis kokku index'i s. o. raamatute nimekirja, mille lugemine oli kõvasti keelatud ja mille lugejaid tabas vali karistus; raamatud ise olid määratud hävitamisele.

Itaalias, kus keskaja lõpul ilmus palju ilmlikku kirjandust, sai inkvisitsiooni tegevuse tagajärjel sootuks halvatud vaimuelu. Itaalia, seni Euroopa harituim maa, jäi hulgaks ajaks maha teistest maadest. Ka kogu Euroopa kirjanduse- ja kunstielule mõjus katoliku kiriku vastupuhastus raskesti. Kirjanikud ja kunstnikud pidid oma nimesid varjama, tihti vastust andma inkvisitsionikohtu ees, s. o. tuliriidale minema või pealt vaatama, kuidas nende vaimutööd lõomasid tuleleekides. Õnneks oli Euroopas maaosi, kuhu jesuiidid sisse ei saanud; neis sai vabalt areneda teadus, kunst ja kirjandus ka katoliku reaktsiooni ajastul.

2. Hispaania ja Holland.

1556—1598 — Felipe II.

1579. a. — Utrechti unioon.

1571. a. — Lepanto lahing.

1588. a. — Suure armaada hukkumine.

Felipe II. Jesuiitide püüd — võita riigivalitsejaid enda poole — õnnestus kohati. Leidus valitsejaid, kes hakkasid kohe katoliku kiriku teenistusse. Kõigest jõust pühendas end otse Jesuiitide-ordu ülesandele Hispaania kuningas Felipe II (1556—1598), Saksa keisri ja Hispaania kuninga Karl Habsburgi poeg.

Felipe oli lapsest saadik kurvameelne ja kinnine, ta ei armastanud seltsida kellegagi, sellepärast ei olnud tal sõpru. Tema raskemeelsus viis teda sageli võõriti arusaamisele inimestest, mille tagajärjeks olid tigidad teod.

Aga energiline ja töökas oli Felipe. Elades üksinduses laskis ta end oma ametnikel ja salakuulajail informeerida kõigest, mis korda saadeti poliitikas ja usumaailmas.

Kuningas Felipe oli absolutisti kalduvustega. Kõiki, kes julgesid tema maksmapandud korra vastu vaielda, tabas tagakiusamine. Kõige rohkem täitis Felipe meelt tahtmine

Felipe II.

kaotada maailmast katoliku kirikust taganejaid, ketsereid. Katoliku kiriku mittetunnustajatega pidas tema eluaeg energilist võitlust. Protestandid nimetasid Felipet sellepärast „Lõunamaa kuradiks“.

Eelkõige tahtis Felipe hävitada protestantlikku liikumist oma riigi südames, Hispaanias, sest sinnagi oli ulatunud reformatsiooni mõju. Ta pani Hispaanias töötama inkvisitsioonikohtu.

Süüdlasi otsima hakates leiti neid isegi kõrgemaist ringkonnist. Kellelegi ei antud armu. Mitmesuguste piinariistadega sunniti kaebeluseid oma süüid tunnistama ja surmati nad siis. Energi- lise tegevuse tulemusena tõrjuti umbes kümne aasta jooksul protestantism Püreeneede tagant välja.

Kuid Hispaanias oli veel teisi muu-usulisi; need olid araab- laste järeltulijad, islamiusulised maurid. Nendegi keskel pani Felipe inkvisitsioonikohtu suure valjusega tööle. Felipe tahtis, et nad täitsa ühte sulaksid hispaanlastega. Nii keelas ta neile ära oma rahvusriiete kandmise, emakeele tarvitamise, oma kombed ja muidugi islami usu. See asjaolu viis maurid meeleheitele; nad tõstsid mässu Hispaania valitsuse vastu. Mõni aeg suutsid nad endid ka mäestikkudes kaitsta, kuid valitsuse väed said siiski võidu. Hirmus kättemaksmine sai neile siis osaks. Tapeti ilma kohtuta, tapeti inkvisitsioonikohtu otsusel ja trahviti muul teel.

Veel enam visadust ja võimuavaldust näitas Felipe üles võitluses protestantismi vastu Madalmaades (nüüdne Holland ja Belgia). Felipe päris Madalmaad oma isalt Karlilt ühes Hispaania krooniga. Juba Karli valitsuspäevil levis Madalmaades usu-uuendus, eriti Calvini õpetus. Kuid kunin- gas Felipe ei sallinud oma riigi piirides ketserust, ta tahtis ka Madalmaades maksma panna oma piiramatu võimu, valitseda ka selle maa üle oma ametnikkudega, kuna seni oli olnud seal- seil elanikel omavalitsus.

Madalmaade mäss. Kui Felipe II hakkas kitsendama Madalmaade omavalitsust ja peale suruma katoliku usku, puh- kes seal mäss. Rahvahulgad tungisid katoliku kirikutesse ja rüüstasid altarisid, kujud, pühad pildid ja kõik asjad, mis olid seotud jumalaema kultusega (1566).

Madalmaale saadeti nüüd mässu maha suruma fanaatiline katoliiklane, tige hertsog Alba hispaania sõjaväega. Alba seadis kohe sisse inkvisitsioonikohtu ja kõik mässust osavõtjad ning katoliku kiriku vastased pidid aru andma selle kohtu ees. Neid kõiki tabas surm; nad põletati tuliriidal, riputati puude ja piitade külge ülespooduina. Madalmaalaste mässujuhil

Oranje Wilhelmil läks korda põgeneda Saksamaale. Samuti põgenes palju lihtinimesi hispaania terrori eest.

Oranje Wilhelm võttis vastu protestandiusu ja hakkas väljaspool koguma enda ümber iseseisvuse eest võitlejaid Madalmaade jaoks. Varsti algaski mereäärses provintsis Hollandis vastupanek Albale. Selle provintsi seisuste esindajad astusid kokku ja valisid Oranje Wilhelmi oma asevalit-

Alba.

sejaks. Pea ühinesid nendega teised põhjapoolsed provintsid. Kogu tegevuse juhatajaks oli Wilhelm. Lõuna pool kõvendas Alba aina oma hirmuvalitsust ja tahtis tingimata jagu saada ka põhjaprovintsidest. Kuid põhja pool levis protestantism ikka rohkem ja seal otsustati kaitsta oma iseseisvust viimse võimaluseni. Kui seisukord muutus õige kriitiliseks, otsustas seisustekogu lõhkuda tammid ja avada sulud. Hollandlaste rikkad põllud kattusid mereveega, lained lõhkusid nende ilusad kodud. See oli meeleheitlik otsus, kuid võitutoov samm.

Hispaanlased põgenesid uputuse eest. Selle katastroofi järele kutsus kuningas ära Alba. Järgmised kuninga asevalitsejad juhtisid tema kõrguse tähelepanu sellele, et madalmaalastele tuleb järele anda. Kuid kuningas oli kangekaelne ja järeleandmatu. Viimaks läks asi nii kaugele, et hispaania sõdurid

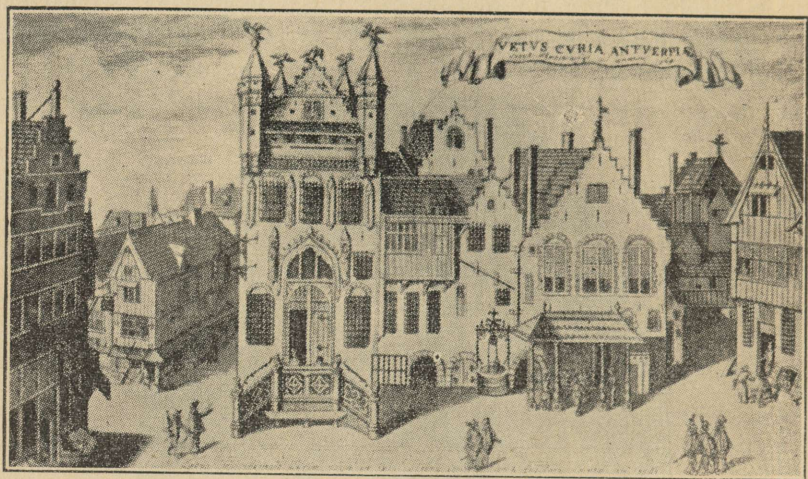

Oranje Wilhelm.

ise mässi tõstsid oma ülemuse vastu, sest neile ei makstud enam palka; kuninga rahaline seisukord oli muutunud raskeks sõdade tõttu. Hispaania väed hakkasid Madalmail linnu röövima ja elanikke tapma. Eriti kannatada sai kuulus kaubalinn Antwerpen. Seal hukati üheainsa päeva jooksul ligi 800 kodanikku ja põletati maha ligi 500 maja.

Siis otsustasid 7 põhjapoolset provintsi friisi ja hollandi

rahvaga lahku lüüa Felipe II-st ja hakata iseseisvaks. Lõuna-poolsed provintsid vallooniide ja flaamidega, kes enamasti ustavaks jäid katoliku usule, otsustasid mitte taganeda kunin-

Antverpeni raekoda ja börs.

gast. Need 7 põhjapoolset provintsi löid omavahel tihedama liidu, **Utrechti uniooni**, a. **1579**. See oli ühtlasi Hollandi vabariigi tegelik algus.

Oma rippumatuse deklaratsioonis seletasid hollandlased:

Rahvas ei ole loodud valitsejate, vaid valitseja rahva tarvis, sest ilma rahvata ei oleks valitsejat. Ta on olemas selleks, et oma alamaid juhtida tões ning õiguses, neid armastada nagu isa oma lapsi ja neid truult valvata nagu karjane oma karja. Kui aga valitseja nii ei kohtle oma rahvast, vaid tema orjastab, lakkab ta olemast valitseja ja on vaid türann. Alamatel on õigus oma esinduse seadusepärase otsuse kohaselt — kui mingi muu abinõu enam ei aita, kui kaebused ei suuda kindlustada vabadust majale ja varale, puutumatus naisele ja lapsele —, maha jätta oma valitseja. Usku ettekäändeks võttes on Hispaania kuningas püüdnud tuua vägivallavalitsust meie maale ja, kuulmata maa esinduse häält, rikkunud rahva õigusi ja murdnud vande, mis antud rahva õiguste austamise kohta. Sellepärast tühistavad seisuste esindajad nüüd Hispaania kuninga õigused Madalmaade troonile; nad ei tunnusta enam teda oma maa isandaks; sellega vabastatakse kõik ametnikud, maakondade valitsejad, isandad, vasallid ja maa elanikud Hispaania kuningas Felipe II-le antud sõnakuulmis- ja truudusvandest.

Madalmaade lõunaosa Belgia jäi Hispaania lahutamatuks osaks.

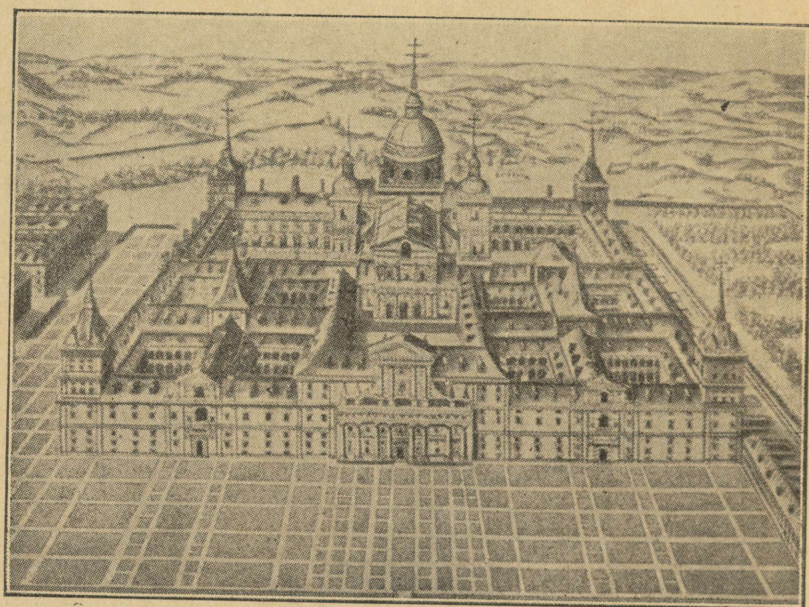
Hispaania hiilgeaeg. Felipe II ajal elas Hispaania üle oma hiilgeaja.

XVI saj. kolmandal veerandil oli Felipe II Euroopa vägevaim valitseja ja Hispaania Euroopa suurim riik. Isegi sõjakad türklased ei suutnud vastu seista hispaanlastele ja pidid jäädavalt loobuma Euroopa vallutamise mõtteist. See oli suurel määral usuline fanatism, mis kihutas Felipet sõdima türklastega, kuid seda nõudsid ka poliitilised kaalutlused. Türklaste võim ulatus XVI saj. 50-dail aastail Euroopas juba Doonau jõesuust selle jõe keskjooksuni; Vahemeres oli türklaste käes Küpros ja Rhodos, ka Malta oli üle minemas nende kätte. Aga Malta vallutamiseega türklased oleksid läinud kardetavaks Hispaania maile Lõuna-Itaalias ja Vahemerele. Suur Hispaania ja Veneetsia ühendatud laevastik võitiski türklased a. **1571** Lepanto merelahingus, Kreekamaa rannal. See oli üli-tähtis võit, mille saavutas siin Don Juan d'Austria, Hispaania vägede ülemjuhataja, hoolimata türklaste sõjaväelisele ülekaalust. Hispaania jäi Vahemere peremeheks ja türklased jätsid sest ajast seisma oma edasitungi Euroopas.

Kui a. 1580 Portugalis suri kuningas järeltulijata, siis liitis Felipe II ka Portugali ühes tema asumaadega Aafrikas, Indias ja Lõuna-Ameerikas (Brasiilia) Hispaania külge. See oli väga rikaste maade juurdesaamine, olgugi ajutine Hispaaniale (a. 1640 hakkas Portugalis valitsema jälle oma kuningas). Igatahes seisis kuningas Felipe II nüüd oma hiilguse tipul; tema riiki võis pidada tõega maailmariigiks ja teda ennast maailma juhtijaks.

Felipe II hiilgepäevil elas Hispaania üle ka kultuurilise õitsengu. Siin elas ja teotseis siis oma seiklusromaaniga „Don Quijote“ maailmakuulsuse võitnud Cervantes, rahvuslikkude näidendite kirjutaja Lope de Vega, euroopalise kuulsuse võitnud maalikunstnik Velasquez jt. Õue etiketis ja riietuses oli Madridi koda mõõduandja. Hiigelehitis „Escorial“, mis klooster ja kuningapalee ühtlasi, on hispaanlaste silmapaistvaim saavutis ehituskunsti alal sest ajast.

Hispaania võimu kokkuvarisemine. Felipe II-le sai osaks näha ka oma maailmariigi kokkuvarisemist. Tema poliitilise ja usulise fanatismi ohvriks langes Hispaania tähtsaim varaallikas — põhjapoolsed Madalmaad ehk Holland. Selle tagasivõitmiseks tuli pingutada lõpmata jõudu ja lõppude lõpuks siiski Põhja-Madalmaad kaotada, nagu veendusime. Ükski teine rahvas ei maksnud tol ajal oma valitsusele nii suuri makse kui hispaanlased. Ei aidanud kuningat välja raha-

Escorial.

hädast ka Uue maailma varandused. Kuningas oli sunnitud tegema suuri laene saksa ja itaalia pankadest.

Võlaprotsentide tasumine ükski käis hispaania rahval üle jõu. Põllundus oli Hispaanias vähe arenenud, tööstuse eest hoolitses Felipe II rohkem, kuid oma usulise ja marurahvusliku poliitikaga tõrjus ta maalt välja maure, kes olid tegevad tööstuses. Mauride lahkumine mõjus otse hävitavalt Hispaania tööstusele; ühtlasi kahanes rahva-arv umbes poole miljoni võrra.

Prantsusmaa ja Inglismaa ei näinud hea meelega Hispaania riiklikku tõusu; püüdsid ju nemad samuti esikohale Euroopas. Inglismaa toetas Madalmaade mässu, et aidata kaasa viimase lahkulöömisele Hispaaniast.

Felipe aga saatis oma suure laevastiku nn. „võitmatu armaada“ (120 sõjalaeva) Inglismaale. Ent selle laevastiku käsi käis väga halvasti. Ta kaotas lahingu ja järelejäänud laevad purustas torm La Manche'is ja Saksa merel (1588). Ainult suure laevastiku riismed pääsesid tagasi kodumaale. Nüüd hakkasid inglise meremehed Hispaania asumaile kallale tungima ja röövima hispaania laevu merel. Inglismaa ja Holland hakkasid kaubateid oma kätte võtma. XVI saj. lõpuks ongi murtud merel hispaanlaste võim. Üksteise järele langevad hispaanlaste asumaad Inglismaa ja Hollandi kätte. Euroopa mandril saab Hispaaniast ülekaalu Prantsusmaa. Hispaania esineb järgmistel sajanditel juba teise järgu riigina.

Hollandi vabariik. Hispaania küljest vabanenud Holland arenes ruttu kaubanduslikuks riigiks tänu tema heale geograafilisele asendile ja rahva usinusele. Lõpmatu energia ja vaimustusega, mis omane rahvale, kes alles hiljuti vabaduse võitnud, asusid hollandlased ülesehitavale tööle. Varsti olid parandatud tammid ja sulud ning põllundus viidud õitsvale järjele. Tööstus hakkas edenema nii kiiresti, et väike Holland täielikult kattus linnadega. Hollandi pealinn Amsterdam omandas varsti Antverpeni kuulsuse. Tööstuse kiirele tõusule mõjus kaasa rahvaarvu tõus. Hollandisse asus elama inimesi Belgiast, kes Hispaania võimu all ei tahtnud elada; Hollandisse tuli naabermailt protestante, sest Hollandis maksis usuvabadus. Ikka enam ja enam edenes Holland majanduslikult. Oma kalapüügi, eriti heeringate püügiga varustas ta kogu Põhja-Euroopat. Oma asukoha tõttu Reini, Schelde ja Maasi jõesusus ning Saksa mere kaldal oli Holland nagu loodud vahetalitajaks Euroopa kaubanduses. Nüüd algas see aeg, mil Hansa lõplikult lagunes. Hollandlased ise ostsid Saksamaalt metsa, töötasid seda ümber laevapuudeks ja muuks ehitusmaterjaliks ning müüsid siis mujale. Hollandlased ostsid Põhja-Saksamaalt, Baltimailt ja ka Venest vilja ning müüsid seda

Rembrandt — Jeesuse jutlus.

Lõuna-Euroopasse. Ent hollandlaste püüd oli kiskuda oma kätte veel asumaid ning müüa Euroopasse ka koloniaalkaup. Seks pöörasid nad oma tähelepanu kaugetele mereteedele ja püüdsid neid ära võita hispaanlastelt ja portugallastelt. Pea kihutasidki hollandlased minema Indiast portugallased, tõrjusid nad välja võrtsirikastelt Moluki saartelt, samuti Tseilonist, Malakkast. Hispaanlastelt võtsid nad ära mitmed peatuskohad Aafrikas, Aasia saartel, Lõuna- ja Põhja-Ameerikas. A. 1600 ümber oli Holland tähtsaim mereriik.

Hollandis maksis usuvabadus. Sellepärast oli Holland pelgupaigaks kõigile, kes usu pärast pidid põgenema kodumaalt. Holland oli katoliikliku reaktsiooni ajastul maa, kus leidsid varju õpetlased ja kõik vabamõtledjad, sest Hollandis valitses ka mõtte- ja trükivabadus. Ainult Hollandis said tookord ilmuda raamatud tsensuurita. Hollandis ilmusid ajalehed, tuues uudiseid kõigist Euroopa maadest. Ajalehti ei lugenud ainult haritlased, vaid ka lihtinimesed, sest rahvaharidus seisis siin võrdlemisi heal järjel. Leydenis asus ülikool, mille õppejõududel mitmel oli Euroopa kuulsus (Grotius, Tulp). Amsterdamis elas ja teotses maalikunstnik Rembrandt (1669 †), keda hilisem aeg on nimetanud „põhja Raffaeliks“.

3. Elisabethi ajastu Inglismaal.

1558 — Mary Verine †. 1558—1603 — Elisabeth.

Mary Verine. Inglismaal puhkes katoliiklik reaktsioon Henry VIII tütre Mary Verise troonileastumisega (1553).

Mary, õnnetu Hispaania printsessi Katariina ja Henry VIII tütar, oli kirglik katoliku kiriku pooldaja. Kohe tema esimene püüd troonil oli kaotada isa ja venna poolt maksmapandud reformid. Ta tunnustas jälle paavsti Inglise kiriku peaks. Ta tagandas protestantliku meelsusega ametnikud ja nõuandjad, kuna meelsuse pärast Henry VIII poolt tagandatud katoliiklased nüüd ausse tõusid.

Mary viha katoliku kirikust taganejate vastu oli väga suur: ta ei leppinud elavate põletamisega, ta laskis tähtsamate protestantide laibad välja kaevata, et neid tuliriidal põletada. Sellepärast nimetatakse teda Mary Veriseks. Mary valitses ainult 5 aastat; tema surmaga lõppes Inglismaal katoliiklik reaktsioon. A. 1558 astus Inglise troonile Henry VIII ja Anna Boleyn'i tütar Elisabeth kes maksma pani anglikaani kiriku.

Kuninganna Elisabeth (1558—1603). Elisabeth sai humanistliku hariduse; ta oskas hästi ladina keelt, võis lugeda kreeka keeles ja rääkis vabalt prantsuse ja itaalia keelt.

Temast kirjutab Veneetsia saadik Londonis:

„Elisabeth on praegu kakskümmed kolm aastat vana. Ta on rikas vaimuomadusist kui ka kehalise ilu poolest. Näojooned rohkem meeldivad kui otsekohe reeglipärased. Ta on kõrge ja kauni kasvuga, näovärvilt terve, kuid veidi tõmmu. Ta silm on ilmekas ja käsi ilusakujuline, millele ta ka ise on uhke. Iseloom ja vaim on imetlust väärt; tark käitumine hädaohus ja kahtlustuste õhkkonnas on seda tõendanud. Keelte tundmiselt ta ületab kuninganna, sest ta oskab kreeka keelt ja vestleb itaallastega ei kunagi teisiti kui nende emakeeles. Ta on uhke, valitsemishimuline ja peab end sama seadusepäraseks kui kuninganna seda on. Isale on ta väga uhke ja ta tõendab end sarnlevat temaga, mispärast isa teda ka väga kalliks olevat pidanud. Ta elab oma kolmekümnest tuhandest skudist¹⁾, mis kuningas Henry temale määras, on aga alati võlgades ja oleks seda vahest veelgi rohkem, kui kartus kuninganna vihkamise ja kadeduse kasvamise eest seda ei sunniks piirama oma õukonda kuuluvate rüütlite ja teenrite arvu. Sest kogu maal ei ole ühtki rüütlit ega isandat, kes mitte poleks katset teinud ega püüaks astuda tema teenistusse ise või vennale või pojale kohta saada tema juures. Nii suur on poolehoid ja armastus temale.“

Elisabeth ei abiellunud, ta tahtis iseseisvalt valitseda oma elupäevade lõpuni. Elisabeth oskas valida tarku ja osavaid kaastöölisi. Esimesel kohal oli tema juures Burleigh-Cecil, väga töökas riigimees, keda Elisabeth ise nimetas oma „tarkuseks“.

Elisabeth sai troonile Mary Verise järel, kelle katoliiklikule reaktsioonile inglise seltskond oma enamuses kaasa ei tundnud. Et võita enamuse poolehoidu ja sümpaatiat, oli juba

¹⁾ Skud = 5 franki.

poliitiliselt tähtis maksma panna riigiusuna anglikaani usk. Kuid Inglismaal oli siiski ka küllalt katoliiklasi, kes Elisabethi ei sallinud, kellele vastumeelt oli anglikaani kirik, kelle ainuke soov oli jälle Inglismaad tagasi võita Rooma paavstile. Nad läksid nii kaugele, et hakkasid vandeseltse asutama Elisabethi kõrvaldamiseks troonilt. Sellest teada saades oli Elisabeth

Elisabeth.

halastamatu katoliiklaste ja süd ametu oma sugulase, Šotimaa kuninganna Mary Stuarti vastu, keda katoliiklased tahtsid Inglise troonile.

M a r y S t u a r t, oma aja väga haritud inimene, kirjanikukalduvustega, ilus, heasüdamlik, on üks traagilisemaist kroonikandjaist ajaloos. Ta kasvas üles Prantsuse õue juures ja omandas seal hea hariduse. Juba noorelt vabanes temale troon Šotimaal. Kodumaale tulnud, oli ta õnnetu, sest ta ei olnud

tuttav kodumaa seisundiga, samuti valitseja ülesannetega. Ka ei suutnud ta kohaneda kodumaa viletsate oludega. Šoti parunid, kes omavahel tülitsevad, aga iseseisvad olla tahtsid, ei arvestanud üldse noort valitsejannat. Pealegi ei meeldinud šoti rahvale, kes oma enamuses pooldas Calvin'i õpetust, Mary

Mary Stuart.

Stuarti katoliiklik meelsus. Kuninganna Elisabeth, kes Mary Stuartis nägi oma vastast, toetas kunstlikult šotlaste rahulolematust. Parunid tõtsidki oma kuninganna vastu mässu. Mary Stuart langes nende kätte vangi, kuid tal läks korda põgeneda, ja paha aimamata otsis ta abi Elisabethilt. Elisabeth ja Bur-

leigh lasksid ta vangistada. Tervelt 18 aastat oli Mary Stuart nende vang. Mitmel korral asutasid katoliiklased vandeseltse, et Maryt vabastada. Kuid Elisabethi valitsus sai sellele ikka jälile enne teo kordasaatmist. Kui 1587. a. jälle vandeselts tekkis Mary vabastamiseks, laskis Elisabeth hukata õnnetu vangi.

Inglismaa majanduslik edu ja kultuuriline tõuseng. XVI sajandini oli Inglismaa eeskätt põlluharijate ja karjakasvatajate maa.

XV saj. oli eriti hoogu võtnud lambakasvatus, mille peasaadust — villa — müüdi Madalmaadesse, kus sealsed vabrikud seda ümber töötasid. Lambakarjade ülalpidamiseks võeti talupoegadelt ära maad, kihutades neid minema kohtadelt; piirati aedadega endised ühismaad, nagu heinamaad, karjamaad, keelates ära talupoegadel saata sinna oma karja. Kõige selle tulemusena inglise talupojad proletariseerusid.

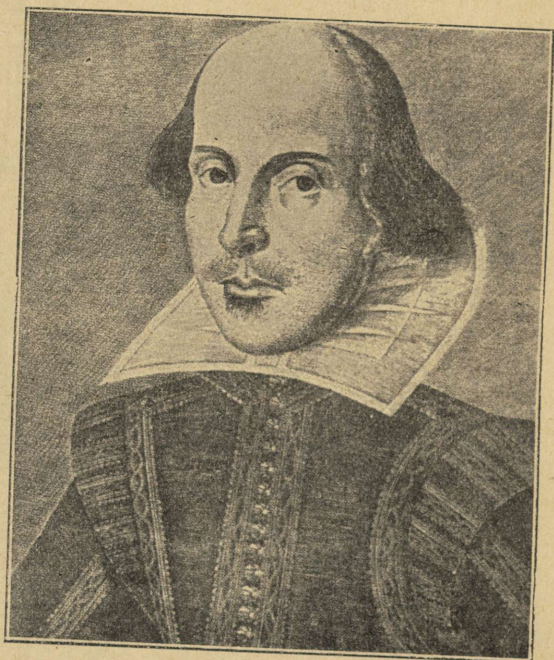
Õnneks hakkas XVI sajandil Inglismaa oma tööstus kiirelt kasvama. Uued villase, puuvillase ja linase riide vabrikud tekkisid üksteise järele. Asutati suka- ja kindavabrikuid, traadivalmistamise tehaseid, tärklisevabrikuid jne. Nüüd oli võimalus maalt minema kihutatud inimestel leida teenistust käitistes.

Ka kauplemises olid inglased XV sajandil alles algajad. Madalmaalased käisid nende juures kodu villa ostmas, inglased ise toimetasid ainult kättesaatmist. Üldse oli inglastel mandril ainult üks toetuspunkt, Calais, Prantsuse rannal, teisel pool La Manche'i. XVI saj. hakkab inglise kaubandus ikka rohkem edenema. Kuid merel valitseb juba Hispaania, selle riigiga tuligi võitlust alata. Kuninganna Elisabeth toetab igal pool Hispaania vaenlasi, nagu Madalmaade mässulisi; Elisabeth jagas suurt abi inglise meriröövlitele, kes hispaanlaste rannikuil ja mereteedel Hispaania laevu riisusid; temal läks korda ühes looduse abiga võita Hispaania „võitmatu armaada“ (1588. a.) ja sellega anda lõplik hoop hispaanlaste laevastikule ning merevalitsusele. Ühtlasi tõstis võit „võitmatu armaada“ üle Inglismaa esimese järgu riikide ritta ja tegi ta mereriigiks.

Ka oma majanduspoliitikaga püüdis Elisabethi valitsus edendada inglise kaubandust. Lubati vilja väljavedu, kui vilja hind ei tõusnud üle teatava normi. Toetati üksikuid kauba-

ühinguid, andes neile ainuõigusi teatavate kaupade, nagu soola, raua ja nahkadega kauplemiseks. Selle kõige tulemuseks oli kiire inglise kaubanduse ja mereasjanduse areng Elisabethi ajal.

Inglise majandusliku elu eduga käis käsikäes selle maa kultuuriline tõus. Tekkis rohkem koole, sest suurenes üldiselt tarvidus hariduse järgi. Hakati huvi tundma kirjanduse vastu,

William Shakespeare.

otse armastama teatrit. Peagu kõigis linnades tekkisid alalised teatrid. Niihästi aristokraadid kui töölised käisid teatris. Näitekirjanduses valitses rahvuslik vool; näitekirjanikud kujutasid kas käesolevat aega või võtsid aineid Inglise ajaloost. Elisabethi ajal elas Inglismaal maailma suurim näitekirjanik William Shakespeare († 1616), kelle draamasid veel tänapäev mängitakse suure eduga. Shakespeare'i näidendeis peegeldub inglaste Elisabethi-aegne rühkiv, võitlev ja ettevõtlik vaim.

4. Katoliiklik reaktsioon Prantsusmaal ja Saksamaal.

1572. a. — Pärtliöö tapmised.
1598. a. — Nantesi edikt.
1620. a. — Valgemäe lahing.
1648. a. — Vestfaalia rahu.

Ususõjad Prantsusmaal. St. Germaini ediktiga ei suutnud leppida prantsuse katoliiklased. Guise'id asusid katoliku liiga (ühenduse) etteotsa ja valmistasid katoliiklasi ususõja vastu. Nad muretsesid abi Roomast ja Hispaaniast. Hugonotid olid samuti valvel, nende juhatajaiks olid hertsogid Bourbon'id (l. burbon) Navarrast ja elatanud admiral Coligny (l. kolinjii) koja ringkonnast. Välismaalt said nad abi saksa protestandi vürstidelt ja kuninganna Elisabethilt Inglismaalt. Heitlus algas Vassy alevis, kus Guise'id oma kaaslastega sõjariistus kallale tungisid palvetavaile hugenottidele ning jõleda tapmise korraldasid. Sellele järgnesid üle kogu maa verised kokkupõrked katoliiklaste ja hugenottide vahel.

Prantsusmaal valitses kuninga nooruse tõttu selle ema, Katariina de Medici, itaallane ja katoliiklane. Tema sümpaatia oli muidugi katoliiklaste pool ja ususõdades soovis ta võitu katoliiklastele. Katariina sattus aegamööda Guise'ide mõju alla. Ühes nendega valmis Katariinal projekt hugenottide massiliseks tapmiseks.

Katariina usuline meelsus ei takistanud teda oma tüdarta naiseks andmast Navarra hertsogile Henri Bourbon'ile, protestandile. Just tütre pulmapäeval, mil Pariisi kokku tuli hulk tähtsaid protestante, kavatses Katariina oma mõtteosalistega hugenottide tapmise. Kuningas Charles (l. šarl) andis kavatsustele järele ja tähendatud ööl, pärtliöö (24. augustil) kell 12 hakkasid Pariisi kirikute kellad helisema, kutsudes katoliiklasi hugenotte tapma.

Õhtul kutsus hertsog Guise, ettevõtte juht, enda juurde mõned väejuhid ja ütles neile: „Tund on tulnud, mil me kuninga soovi kohaselt tasuma peame jumalavallatule soole; saak on silmuses, ta ei tohi sealt pääseda...“ Siis seadis ta oma mehed üles kummalegi poole Louvre'it

käsuga mitte ühtki läbi lasta Bourboni printsi (Navarra Henri) teenistuses seisvaist. Admiral Coligny' valvemeeskonna juhi Cossein'i salka suurendati ja anti temale sama käsk maja suhtes, mis seisis tema valve all. Siis kutsus Guise enda juurde Charron'i, kes mõnda päeva juba oli kaupmeeskonna esimeheks. See teatas kogu linna ohvitseridele, et kesköö ajal raekoja ette tuleb kokku tulla. Seal said nad käsu, õigem keelu, mitte kellegi elu hoida. Teatati, et kõigis Prantsuse linnades sünnib sama, mis siin. Märkiks olla omadele valge lint vasemal käsivarrel ja rist kübaral. Teotsemise silmapilk pidi teada antama lossi suure kella helistamisega.

Pariisi tänav pärtliööl.

Kesköö paiku läks kuninganna, kartes, et kuningas vahest veel kuidagi meelt võiks muuta, alla oma poja kambrisse. Nähes kuningat kõhklevat, astus ta viimase juurde ja ütles ergutuseks temale: „Kas pole parem need mädanevad liikmed välja rebida kehast kui et hukkuks kiriku, Kristuse pruudi süda?“ Siis nõustus kuningas, ja kuninganna andis märgi enne aega, käskides lossi kella helistada poolteist tundi varem. Tänavad olid juba täis relvastatuid. Otsekohe ruttasid Guise'i hertsog ja rüütel Angoulême, kes kogu öö korraldusi teinud, välja ja tulid admiralil elamusse, kes lärmi kuuldes arvas mässu tõstetud olevat kuninga enda vastu. Ta tundis aga ära oma eksituse, kui Cossein, kes endale värava laskis avada, võtmekandja surnuks torkas, samuti ka teise mehe, kui see värava tahtis

sulgeda. Nüüd oli Guise õues ja ühes meestega, kelle hulgas oli ka sakslane Bême, jõudis ta trepile. Admiral oli ülal, ta juures vaimulik, arstid ja paar teenrit. Rahulikult ütles ta: „See on mu surm, mida ma kunagi pole kartnud, kuna ta on ju jumala käes. Mul ei ole enam vaja inimeste abi. Armsad sõbrad, päästke endid!“ Kuni uksi murti, jõudis Bême tuppa. Ta leidis admiralit õõriietes ja küsis: „Oléd sina admiral?“ See vastas: „Noor-mees, austu ma vanadust!“ Ja siis, esimese mõõgahoobi vastu võtnud: „Võiksin ma ometi surra rüütli, mitte niisuguse jõmpsika käe läbi!“ Nende sõnade juures torkas Bême teist korda hoogu võttes temale mõõga kehha, tõmbas selle jälle välja ja andis päraga tugeva hoobi pähe.

Õuesviibiv hertsog Guise küsis, kas asi juba on toimetatud, ja kui Bême jaatavalt vastas, käskis ta tapetu keha alla visata aknast, mida Bême ka tegi. Admiral, veel mitte surnud, haaras kinni akna võrestikust, kaasa rebides tüki sellest. Öeldakse, et nad tal rätikuga näolt verd pühkinud, et näha, kas see on tõesti otsitu, et ergutada edukalt alatud tööd lõpule viima. Lossi kellast üles äratatud rahvas ruttas surnu juurde, ja laibal lõigati küljest liikmed, esijoones pea, mis saadeti Rooma. Laip visati vette, tõmmati jälle välja, riputati siis jalgupidi üles ja süüdati all tuli, et kõik loodusväed töös oleksid kättemaksul...

Pariisis sel ajal viibinud tiirooli üliõpilane Lukas Geizkofler ütleb oma autobiograafias järgmist selle hirmsa õõ kohta: Igaüks kasutas juhtu, et oma vaenlast ettekäändel, et see on hugenott, maha lüüa, vend tappis venna, et üksi jääda pärijaks, tapeti usukaaslasi kadeduse, vaenu, tasumishimu pärast. Maja kõrgematelt kordadelt visati inimesi alla, otsekohe tulle, milles põletati protestantlikke raamatuid, naised lastega veeti Seine'i kaldale, tapeti seal ja visati jõkke, nii palju oli tapetuid, et vesi jões verest punaseks värvus. Tapmine ja hirmus määratsemine kestis üle 24 tunni, millise aja jooksul halastamatult maha löödi üle kümne tuhande inimese noori ja vanu, mehi ja naisi.

(Agrippa d'Aubigné, kaasaegne ajaloolane.)

Hugenottide tapmine oli ühtlasi korraldatud ka teistes Prantsusmaa linnades. Pärtliööl langenud hugenottide koguarvu loetakse 20 000 ümber. Kuningas Charles IX-st kõnel-dakse, et ta pärtliöö veripulma järele enam hingerahu pole saanud, ikka kostnud tema kõrvus see metsik kisa ja kära, ohked ja needmine, mis täitsid sel saatuslikul ööl Pariisi tänavaid; öösiti viselnud ta uneta oma asemel ühelt küljelt teisele. Ta surigi kahe aasta pärast 24-aastasena.

Usutülid lõppesid Prantsusmaal alles Henri IV Bour-boni troonilesaamisega (1594—1610). Nimetatud kuningas avaldas a. 1598 Nantes'i (l. nant) edikti. See korraldus andis hugenottidele usuvabaduse. Nad tohtisid oma jumalateenis-

tusi pidada igal pool, ainult mitte Pariisis. Neile jäeti kaitseks mõned kindlused ja lubati pidada iga kolme aasta tagant üldisi koosolekuid oma asjade arutamiseks.

Katoliiklik reaktsioon Saksamaal. Augsburgi riigipäev kuulutas teatavasti usuvabaduse ainult vürstidele, kuna alamad pidid olema oma vürsti usku. Saksamaal oli XVI saj. lõpul katoliiklasi ja protestante peaaegu ühepalju. Protestante oli luterlasi ja kalviniste. Esiialgu elati võrdlemisi leplikus vahekorras, milleks kaasa aitas suurel määral nähtus, et keiser Karl V esimesed järeltulijad ei jaganud Felipe II ja Mary Verise usulist fanatismi. Kuid muutuma hakkas asjaolu Karl V kolmanda järeltulija, Rudolf II ajal, kes oli saanud jesuiitliku kasvatuse ja sattunud jesuiitide mõju alla. Tema ajal hakkasid jesuiidid kõvasti tegevusse Saksamaal. Nad asutasid koole, ilmutasid ja levitasid katoliiklikku kirjandust, tungisid mõjule saksa ülikoolides, nad püüdsid luua sõprussidemeid vürstidega ning muuta nende meelsust katoliku kiriku kasuks. Eriti püüdsid nad oma mõjupiirkonda võita Habsburgide keisrikoda. Nende kihutustöö kandis vilja. Habsburgide maades sunniti protestante tagasi pöörduma katoliku usku, tagandati kohtadelt protestante-ametnikke, kihutati minema protestandi õpetajad, jne. Kuid protestandid ühinesid vastuaktsiooniks. Pfalzi kuurvürsti eestvõttel asutasid protestandid a. 1608 uniooni, et ühisel jõul kaitsta oma õigusi. Järgmisel aastal tegid katoliiklased sedasama. Nii valmistusid Saksamaal mõlemad pooled sõjaks. Kuid kumbki ühendus polnud kindel oma jõule, sellepärast otsiti abi ka väljastpoolt. Protestandid lootsid prantsuse kuninga Henri IV abile, katoliiklased Hispaania ja paavsti peale.

Rudolfi venna Matthiase päevil (1612—1619) muutus katoliiklik reaktsioon Habsburgide maades üha ägedamaks. Vahetõde katoliiklaste ja protestantide vahel läks nii põnevaks, et võitlus sai möödapääsematuks. Hakati otsima juhtu kokkupõrkeks. Varsti leidis seegi.

1618. a. takistati Böömimaal protestandi kiriku ehitamist. Tšehhid vihastusid sellest ja kavatsesid mässu tõsta. Nad ei näinud selles sündmuses ainult oma usu tagakiusamist, vaid

üldse oma õiguste kärpimist. Tol ajal maksva kombe järgi avaldasid tšehhide juhid rahva rahulolematust seega, et tungisid Praha linna raekojas kuninga nõunikkude kallale ja viskasid nad raekoja aknast tänavale. Keiser Matthias ruttas karistama tšehhe. Nii algaski sõda, mis sai üheks pikemaks maailma ajaloos ja mis on tuntud 30-aastase sõjana. Kui järgmise aasta algul Matthias surma järel keisriks valiti katoliiklaste juht Steiermargi Ferdinand ei tunnustanud tšehhid uut keisrit oma ülemana, vaid valisid oma kuningaks protestantide juhi, Pfalzi kuurvürsti Friedrichi. Nüüd ei nähtud tülidel enam lõppu.

30-aast. sõja algus. 30-aastane sõda Saksamaal kestis valitseja päevil, kes ise polnud väga sõjakas. Keiser Ferdinand II armastas perekonnaelu, vaimustus muusikast ja jahist, jagas helde käega toetust vaestele ning kinke ametnikele. Aga Ferdinand II oli ustav ja usklik katoliiklane. Ta uskus, et katoliku kirik on ainuke õige kirik, et iga tõsise katoliiklase kohus on võidelda ketserite vastu, et tema, võideldes ketserite vastu, enesele teenib igavese õndsuse.

Pfalzi kuurvürst Friedrich, kelle tšehhid oma kuningaks valisid, oli kergemeelne ja auahne, seikleja.

Jõudu oli mõlemal sõdijal poolel vähe. Tšehhid palusid kohe abi protestantide unioonilt ja keiser katoliku liigalt. Nii muutus sõda kohe alguses sõjaks protestantide ja katoliiklaste vahel, sai kogu Saksamaa sõjaks. Katoliiklaste ühist väge juhatas väepealik Tilly, väga kohusetruu ja asjalik väejuhataja. Ka tema oli jesuiitide koolist läbi käinud ja uskus, et jumal ise annab talle ketserite üle võidu. Praha lähedal, Valgel mäel (1620) oli lahing protestantide ja katoliiklaste vahel, kus Tilly võitis. Kuningas Friedrich põgenes Saksamaa piirest. Nüüd käis tšehhide käsi väga halvasti. Ligi 30 000 perekonda saatis keiser Ferdinand kodumaalt välja ja tõi nende asemele sakslasi. Usuvabadus ja poliitiline iseseisvus Böömis hävitati. Asjaajamiseks keelutati tšehhi keele asemel saksa keel. Böömimaa muutus Habsburgide pärismaade ehk Austria provintsiiks.

Aga seega ei lõppenud sõda. Sõda muutus koguni rahvus-

vaheliseks, sest Saksamaa protestantidele tulid appi protestandi-usulised naaberriikide valitsejad. Esimesena võttis Taani kuningas Kristian IV protestantide väejuhatuse enda peale.

Wallenstein. Nüüd, kus Saksamaa katoliiklasi ja Ferdinand II ähvardas suurem hädaoht, pakkus keisrile oma abi Albrecht Wallenstein; ta lubas keisrile ilma kuluta formeerida suure sõjaväe ja selle ülalpidamise võtta enda kanda.

Albrecht Wallenstein.

Wallenstein oli Böömimaa mõisnik. Sünnimise poolest protestandi usku vanemate laps, kes oli suureks saades hakanud katoliiklaseks. Aga mitte usuline meelsus ei juhtinud Wallensteinini tegevust, vaid kuulsushimu, auahnus ja rikkusepüüd. Wallenstein oli silmapaistev sõjamees. Valgemäe lahingus oli ta äratanud suurt tähelepanu. Oma teenete eest sai ta keisrilt kingituseks hulga mõisu ja hertsogi aunime. Ka oma rahaga ostis ta kokku protestantidelt võõrandatud maid. Oma mõisad

ühendas ta maakoguks „Friedlandi“ nime all, sellepärast hüiti teda „Friedlandi hertsogiks“.

See Friedlandi hertsog lubas muretseda keisrile suure sõjaväe ja võtta väljaminekud enda kanda. Wallensteini arusaamise järgi pidi sõda ise tasuma oma kulud, s. o. sõjakulud pidi katma sõjasaak. Keisrile meeldis Wallensteini ettepanek ja ta võttis viimase kohe oma teenistusse. Kiirelt hakkas Wallenstein koguma sõjaväge. Ta ei meelitanud sõdureid palgaga, vaid lubas neile saagiks „äravõidetud rahva, selle elu ja vara, ihu ja hinge, mehed, naised ja lapsed“. Jooksikuid ja ulakaid, kellele selline ettepanek meeldis, leidis küllalt Saksamaal, need andsid end kohe Wallensteini palkajaile üles, ja Wallensteini käsutada kogunes varsti suur sõjavägi. Aga häid sõjariistu polnud sel väel. Osa jalaväest oli odamehed; nende sõjariistaks oli kolme kuni nelja sülla pikkune oda. Teine osa jalaväest oli püssimehed; nende püssid olid nii rasked, et neid lastes käes ei jõutud hoida, vaid laskmise juures raudhargi otsa paigutati; nii pidi sõdur peale raske püssi kaasas kandma endaga veel raudharki. Lahingus lahkus jalavägi salkadesse, kus 20 kuni 30 rida mehi üksteise taga seisis. Samuti salkadesse jaotatud oli raudriides ratsavägi. Suurtükid olid väga suured ja rasked, lahingu kaotamise korral jäid nad ikka võitja saagiks.

Wallensteini ilmunisega vaenuväljale oli katoliiklastel kaks suurt väge: katoliku liiga vägi ja keisri sõjamehed Tilly juhatusel ning Wallensteini vägi. Nüüd polnud neil põhjust karta protestante; julgesti läksid nad võitlusse. Tilly ise võitis Taani väed ja Wallenstein saksa protestantide väed.

Wallensteini sõjaväed jäid peatuma Põhja-Saksamaale. Et nende väepealik neile röövimisvabaduse oli andnud, said need väed tõsiseks nuhtluseks sealsele rahvale. Wallenstein ise pidas end ka upsakalt ülal, ta ei meeldinud sellepärast sugugi Saksa vürstidele. Tungivalt hakkasid viimased keisrilt nõudma, et Wallenstein, „Saksamaad peksev verine piits“, ühes oma rööväega minema saadetaks. Keiser pidi viimaks järele andma; Wallenstein saadeti oma Friedlandi puhkusele.

Rootsimaa ja 30-aastase sõja järg. Järgmisena tuli Saksa-maa protestante aitama Rootsimaa. Gustav Vasa surma järel

algas rahutu aeg Rootsis. Tema poeg ja järeltulija Erik XIV liitis küll Eestimaa Rootsi külge (a. 1561), aga selle tõttu said Rootsi vaenlasteks Poola- ja Venemaa, kes samuti ihaldasid võita Vana-Liivimaad.

Sõdur 30-aastasest sõjast.

Paremad ajad saabusid Rootsile alles Gustav Adolfiga (1611—1632), kellel korda läks tagasi tõrjuda kõik vaenlaste pealetungid ning kes veel Poolalt ära võitis Liivimaa (Alt-margi rahu 1629).

Gustav Adolf osutas juba lapsena häid vaimuandeid ja sai hea hariduse. Ta valdas palju keeli, tundis hästi aritmeetikat ja geomeetriat, millised teadmised pidid eriti kasuks olema

tolle aja mõiste järgi sõjamehele ja riigivalitsejale. Gustav Adolf tutvus väga noorena ka riigimehe praktiliste ülesannetega, võttes osa riiklikest nõupidamistest ja välissaadikute vastuvõttudest.

Gustav Adolf oli 30-aastase sõja kaasaegne. Tutvunud üldise seisukorraga, otsustas ta osa võtta Saksamaal käivast sõjast. Rootsi kuningas oli usklik protestant, ta tundis end kohus-

Gustav Adolf.

tatud olevat appi minema protestantidele. Pealegi oleks kato-
likliku reaktsiooni võidulepääsemine Saksamaal hädaohtu
tähtendanud ka Skandinaavia protestantismile. Veel oli Rootsi
kuningate püüdeks Balti mere vallutamine, seks oli tarvis ka
selle mere lõunarannal, tähendab Saksamaal, võita peatuskohti.
Neil põhjustel hakkas nüüd Gustav Adolf kohe sõja vastu val-
mistuma.

Juba jaanipäeval, a. 1630, maandusid tema väed Usedomi
saarel, et tungida sealt Põhja-Saksamaale.

Rootsi kuningal oli paremini korraldatud sõjavägi. Tema sõjaväes maksis kindel distsipliin, igasugune röövimine ja võõra vara omandamine oli sõduritele kõvasti keelatud. Ka olid rootslaste sõjariistad palju paremad kui sakslaste omad. Rootsi sõduri oda oli lühem ja kitsam, tema püss kergem, kahurid palju väiksemad, nii et neid kergesti ühest kohast teise võis saata. Aga Saksamaal ei usutud Gustav Adolfi sõjaväelisse jõusse, arvati, et „Põhjamaa lumekuningas Lõunamaa päikese paistel varsti ära sulab“. Kuid lugu oli teisiti.

Põhja-Saksamaa vürstid, kes veel polnud seisukohta võtnud, kuidas olla võõramaa kuninga ja tema vägede vastu, viivitasid Rootsi vägede edasilaskmisega. Seda aega aga kasutas Tilly hoobiandmiseks protestantidele. Ta piiras ümber protestantide tugevama kindluse Magdeburgi ja sundis selle alistuma. Katoliiklased rüüstasid õnnetut linna hirmsasti: nad surmanud umbes 15 000 inimest, põletanud inimesi elavalt kirikus, kes seal varju otsisid. Tilly ise teatanud keisrile, et säärast verevalamist peale Jeruusalemma hävitamist pole olnud. Nüüd ei takistanud vürstid enam Gustav Adolfi edasilikumist, vaid heitsid temaga ühendusse. Ja Rootsi kuningal oli õnne. Doonau haru Lechi kaldal sai Tilly lüüa ja surmavalt haavata. Nüüd Gustav Adolf sai kuulsaks üle maailma. Saksamaal ei nimetatud teda enam „lumekuningaks“, vaid „Põhjamaa lõviks“.

Seda raskem oli keiser Ferdinand II seisukord, sest Habsburgide pärismaid ähvardas hädaoht. Ei olnud teist abinõu, tuli appi paluda Wallenstein. Viimane seadis tingimuseks, et väejuhatus ainuüksi tema käes oleks ja temale võidetud maa-des täielik tegevusvabadus jäetaks. Hädaga pidi keiser nõustuma. Varsti kogus Wallenstein sõjaväe ja ruttas vastu Gustav Adolfile. Kuid kaua aega ei julgenud kumbki pool lahingusse astuda, liiguti edasi-tagasi, nagu otsides paremat kohta. Leipzigi lähedal, Lützeni juures a. 1632 kohtusid viimaks oma aja kangemad väejuhatajad; mõlemad väepealikud võtsid taplusest isiklikult osa. Ses lahingus langes Gustav Adolf, kuid sõjakäiku ei toonud see muutust, sest see oli võiduta lahing. Sõda ei lõppenud veel. Ilmus uus sõjast osavõtja, Prantsusmaa. Prantsuse valitsus saatis oma väed Reinimaadele. Prant-

suse valitsus tuli sõdima ainult poliitilistel põhjustel; Habsburgide võimu vähendada oli juba kauemat aega Prantsuse kuningate soov. Prantslaste vaheletulek tõi aga sõjale lõpu. Prantslased said Reinimaal keisri vägede üle võidu võidu järele; samal ajal võitsid Põhja-Saksamaal rootslased katoliiklasi. Keiser oli ka oma hea väepealiku Wallensteini kaotanud. Wallensteini surmasid tema oma ohvitserid.

30-aastase sõja lõpp ja Vestfaalia rahu. Juba oli sõda 15 aastat kestnud, aga tüll polnud näha lõppu. Usuküsimus, mille pärast algas sõda, oli nihkunud tagaplaanile. Rootslastest ja prantslastest oli selgesti näha, et neid huvitas eeskätt maadeküsimus. Rootslased tahtsid endale saada Pommeri maad, nad okupeerisidki selle maa; prantslased ihaldasid Reinimaid Kesk-Reini jooksult. Nii tarvitasid need võõrad jõud Saksamaa segadusi, et võita neile tähtsad maa-alad Saksamaa küljest. Peaaegu iga aasta tulid rootslased Pommerist välja, rüüstasid Saksa sise-maid ning pöördusid talveks tagasi oma korteritesse. Samal ajal ja sama moodi laastasid prantslased Doonau ülemjooksu ja Reini keskjooksu maid.

30-aastane sõda oli võimalik ainult isesuguse sõdurite-võtmise ja nende ülalpidamise korra juures. Wallenstein väljendas seda sõnadega: „sõda toidab sõda“. Sõduritele pidi ülalpidamist andma võidetud maa ja sõjasaak. Säärase korra juures polnud võimalik distsiplineerida sõjaväge. Kui võit käes või linn oli võetud, muutusid sõdurid röövijaiks. Tihti hukkasid nad kõik meessoost elanikud, võtsid endale saagi ja pistsid siis majad põlema. Gustav Adolphi sõjavägi oli korralik, riisumine oli sõduritele kõvasti keelatud. Kuid peale oma tubli kuninga surma läksid ka rootsi sõdurid metsikuks, pealegi oli Rootsi valitsus sunnitud täiendama oma väge palgalistega, kelle kõlbeline tasapind oli väga madal. Palgalisi sõdureid ei huvitanud usu- ega poliitilised küsimused, mille pärast tülitsetid valitsejad, neid kihutas sõtta minema vaid saagihimu.

Peale Wallensteini oli sõjaõnn keiser Ferdinand II-st jäädavalt lahkunud; ta ei suutnud kahel pool olevaile vaenlasile vastu seista. Kui ta a. 1637 suri, siis ei käinud tema järeltulija käsi sugugi paremini. Saksamaa sai koledasti rüüstata ja põle-

tada. Vaenlase omal maal pidamine ei võinud enam edasi kesta. A. 1648 otsustas keiser (Ferdinand III) rahu teha vastastega. Rahuläbirääkimisi peeti Vestfaalias, sellepärast on see rahu ajaloos tuntud Vestfaalia rahuna.

Vestfaalia rahu järgi kinnitati usuvabadus luteriusulisile ja ka reformeeritud (Calvini) kiriku pooldajaile. Sõjakulude ta-

Kerjustüüp pärast 30-aastast sõda.

suks anti Saksamaa küljest Rootsile osa Pommerimaa, Rügeni ja Usedomi saartega, Prantsusmaale — Elsass.

30-aastase sõja mõju oli Saksamaale hävitav. Saksamaa jäi kehvaks. Rahva arv kahanes kohutavalt, mitmed linnad ja tuhanded külad muutusid rusuhunnikuiks, tööstus ja kaubandus langes. Üks kaasaegne, Batkin, kirjutab:

„Kui armetud on nüüd suured linnad! Kus enim oli tuhat tänavat, pole neid nüüd rohkem kui vahest sada. Kui armetud väikesed linnad,

alevid, külad! Nad on maha põletatud, rüüstatud, purustatud, nõnda et pole näha katust, sarikaid, uksi ega aknaid. Kuis on toimetatud kirikutega? Nad on põletatud, muudetud hobusetallideks ja kaubitsemispaikadeks, altarid rüvetatud ja kellad ära veetud! Jumal, mis seisukorras on külad! Võib rännata kümme miili, ilma et näeks ühtki inimest, kui mitte vahest kuskil pole üle jäänud üksik rauk või mõned vanad naised. Külades on majad täis surnukehi ja raipeid, mehed, naised, lapsed ja teenijad, hobused, sead, lehmad ja härjad läbisegi, laastatud näljast ja katkust, täis usse, söödaks huntidele, koertele, varestele ja ronkadele, sest pole kedagi, kes neid oleks matnud, leinanud. Saksamaa on maas häbis, viletsuses, vaesuses ja hingehädas. Tuhanded vaesed noored hinged, kes süült selles sõjas on tapetud, kisendavad ööd kui päevad lakkamatult jumala poole ja süüdlased, kes tule süüdanud, istuvad uhkes rahus, käivad vabaduses julgelt ümber ja peavad külluslikke pidusid.“

K ü s i m u s i k o r d a m i s e k s :

Milliseid abinõusid kasutas katoliku kirik reformatsiooni vastu võitlemiseks?

Kes asutas Jesuiitide-ordu?

Millal kinnitati Jesuiitide-ordu?

Milliseid sihte taotles ordu?

Milliste abinõudega püüdsid jesuiidid eesmärgile?

Kuidas töötas katoliku kiriku huvides inkvisitsioonikohus?

Kes Euroopa valitsejaist oli katoliku kiriku ustavaim teener?

Kes olid maurid?

Miks algas Madalmaades mäss?

Kes juhtis seda mässi?

Milles seisis Utrechti unioon?

Millal elas Hispaania üle oma hiilgeaja?

Millal kaotas Hispaania oma mõju Euroopas?

Kuidas töötas Holland end üles majanduslikult ja kultuuriliselt?

Kuidas mõjus Hollandi tõus Hansa liidule?

Kes oli katoliikliku reaktsiooni teostajaks Inglismaal?

Millal pääses anglikaani kirik täielikult võidule?

Iseloomustage kuninganna Elisabethi ja tema ajastut Inglismaal!

Millal hukkus „võitmatu armaada“?

Kuidas arenes Inglismaa majanduslikult ja kultuuriliselt Elisabethi päevil?

Nimetage katoliiklaste ja hugenottide juhte Prantsusmaal!

Millal oli Pärtliöö?

Kuidas ja millal lõppesid ususõjad Prantsusmaal?

Miks puhkes ususõda Saksamaal?

- 13 Millal oli 30-aastane sõda?
- 14 Millised usulised koondised olid tekkinud Saksamaal?
- 15 Nimetage juhte 30-aast. sõjast katoliiklaste ja protestantide poolt!
- 16 Nimetage selle sõja tähtsamaid lahinguid!
- 17 Milles seisid Vestfaalia rahutingimused?

V. VAIMNE JA SELTSKONDLIK ELU LÄÄNE-EUROOPAS REFORMATSIOONI JA KATOLIIKLIKU REAKTSIOONI AJASTUL.

Üldine seisukord. Humanism oli tekitanud renessansi, kuid humanism ei tunginud rahva sekka, ta mõjus maailmavaadet arendavalt ja haridust tõstvalt ainult seltskonna ülemistes kihtides. Reformatsioon ja katoliiklik reaktsioon kiskusid kaasa rahvahulki, said üldiseks liikumiseks. Kuigi paljudes maades reformatsiooni läbiviijaiks olid valitsejad, puudutasid reformatsiooni tagajärjed ometi kõiki kodanikke. Katoliiklik reaktsioon jälle pani proovile inimeste usulise maailmavaate, sundides neid võtma seisukohta, kummale uskudest anduda.

Ent reformatsiooni ja katoliikliku reaktsiooni ajastul oli rahva keskel veel palju keskajast säilinud ebausku. Usuti nõidadesse ja nõiduse võimusse. See võim usuti olevat kuradišt. Arvati, et kurat valib endale inimeste hulgast tööriistad ja annab neile võimu teha imesid ning meelitada inimesi kurjale. Et kurat inimeste üle ei saaks võimust, oli tarvis võidelda tema käsualuste, s. o. nõidade vastu. Niihästi katoliiklased kui protestandid, uskudes nõidadesse, kiusasid taga neid. Nõida tabas tavaliselt surm tuliriidal.

Ka ebateadus astroloogia leidis sel ajastul veel suurt poolehoidu. Nagu vanas Babüloonias ja keskajal, nii lasksid ka reformatsiooni ja katoliikliku reaktsiooni aegsed riikide valitsejad, väeülemad, ärimehed ja paljud harilikud surelikud tähetarku, astrolooge, ennustada taevakehade järgi endale tulevikku: kes rahvasaatust, kes sõjaõnne, kes ettevõtte tagajärgi, kes isikliku tegevuse tulemusi.

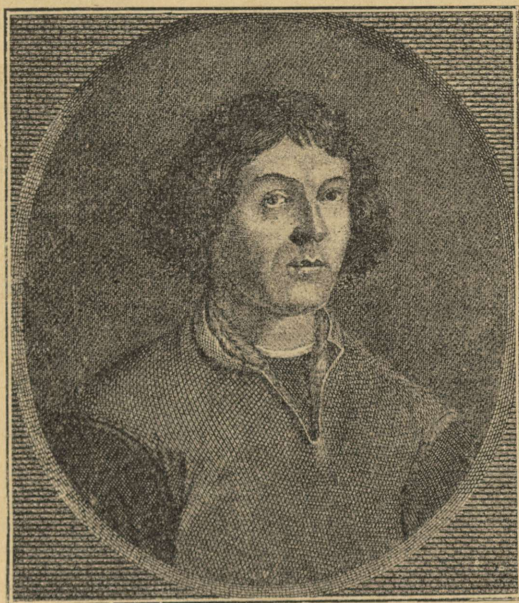
Kõige selle kõrval on reformatsiooni ja katoliikliku reaktsiooni ajastul märgata vaimuelu tõusu. Nimetasime eespool, et XVI saj. Hispaania teatud tõusuaega üle elas, samuti Inglismaa ja Holland. Ka üldiselt võime kõnelda vaimse kultuuri edusammudest sel ajastul.

Teaduste elu. Humanismi ja reformatsiooni ajal sai alguse usuteadus ehk teoloogia. Teatavasti uurisid mõned humanistid piiblit ja katoliku kiriku dogmasid; reformaatorid arvustasid katoliku kiriku seisukohti ja esinesid oma õpetustega. Keeleteadus ehk filoloogia huvitas väga humaniste, eriti harrastatud oli nende juures kreeka ja rooma keele oskus; reformatsiooni ja katoliikliku reaktsiooni ajastul andusid keelte uurimisele väga mitmed õpetlased ja mõned nendest avaldasid põhjapanevaid töid filoloogia alal. Ka ajalooliste sündmuste uurimisele ja üleskirjutamisele asusid mitmed kirjanikud, nagu Franck, Sleidanus, Raleigh jt.); nii tegi sel ajastul edusamme ka ajalooteadus.

Suurimaid edusamme tegid aga loodusteadused, eriti astronoomia. Huvi astroloogia vastu suurendas ja süvendas huvi taevakehade liikumise vastu üldse. Nii hakkaski arenema täheteadus. Aga raske oli töötada teaduse alal maa-des, kus pääses võimule kaotliiklik reaktsioon. Katoliikliku reaktsiooni juhid ei sallinud ühtki tõendust, mis kõikumana pani usu mõnesse piibli ütlusse. Uute seisukohtade avaldajaid peeti ketseriteks ja nõidadeks ning neid ähvardas karistus tuliriidal. Kuid astronoomid avaldasid siiski oma leiutised, millega töid pöörde kogu inimkonna maailmavaatesse. Poola õpetlane Kopernikus († 1543), Lutheri kaasaegne, tõendas, et päike maailmaruumis paigal seisab, kuna maakera ja teised planeedid tema ümber keerlevad. Kõik oma uurimused pani ta kirja ning avaldas raamatuna. Luther lausunud selle raamatu ilmumise puhul: „Rumal inimene tahab täheteadust ümber pöörata. Pühakiri ütleb selgesti, et Joosua päikese seisma pani, aga mitte maakera.“ Katoliikliku reaktsiooni juhid kandsid Kopernikuse raamatu keelatud raamatute nimekirja. Tõendust, et päike seisab ja maakera liigub, pidasid nad „rumalaks, filosoof-

filiselt mitte õigeks ja lausa ketserlikuks“. Kuid vastutööta-
misest hoolimata tegi astronoomia uusi leiutusi.

Württemberglane **K e p l e r** († 1630) leiutas seadused pla-
neetide tiirlemise kohta ümber päikese. Tagakiusamise alla
sattus Padova professor, mitmekülgne teadusmees ja kunstnik
Galilei († 1642), kes õigeks tunnustas maakera tiirlemise
ümber päikese. Et tuliriidast pääseda, oli ta sunnitud oma õpe-
tust kohtu ees salgama. Kuid kohtutoast väljudes lausunud ta

Nikolaus Kopernikus.

endamis: „Ja ta liigub ometi.“ Galilei toimetas oma uurimisi
teleskoobi abil, mis leiutati Hollandis tema elupäevil.

Vabamalt ja kiiremini hakkas vaimne elu arenema XVII
sajandil Lääne-Euroopas, kust aegamööda kadusid jesuiidid ja
inkvisitsioonikohtud ja kus elas ja teotses rida andekaid tea-
dusmehi. Inglise **B a c o n** (l. bähn, † 1626) õpetas, et teaduses
tulevad kõrvale heita kõik vanad põhimõtted, sest nad võivad
olla ekslikud; teadusmees ei tohi rajada oma arvamisi ka kel-
legi autoriteedile, sest kõige suurem mõttetark võib eksida.

Teadusmees olgu tõe taganõudja ja põhjendagu oma uurimisi ainult tähelepanekutele ja katsetele.

Prantsuse matemaatik Descartes (I. dekàrt) heitis samuti kõrvale kõik seni kindlakspeetud arvamised ja tõeksarvatud õpetused. Tema pidas kõige teadmise aluseks inimese mõistust ehk aru. Uurija peab tungima mõistusega iga

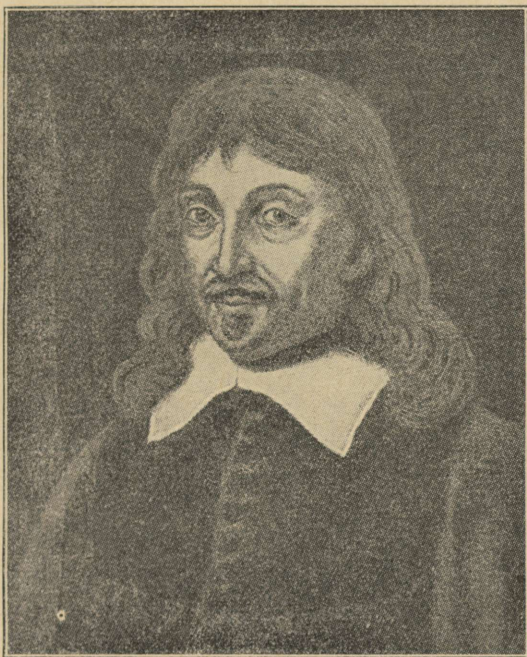

Francis Bacon.

nähtuse tõepärasesse olemusse või loomusse, et seda tundma õppida. Niikaua kui ta nähu õiget loomust ei tunne, võivad tema arvamised olla ekslikud; sellepärast ka helgu teadusmees seni, kuni ta asja enese üle kindlale selgusele pole jõudnud. Descartes seletas, et kui inimene kõige muu juures kahtleb, siis ühe kohta ei tohi tal olla kahtlust, see on enese mõtlemise kohta, ja mõtlemise olemasolust tuleb järeldada enese

olemasolu. „Mõtlen, järelikult olen“ *cogito, ergo sum*) on see kuulus Descartes'i lause, millele ta rajas oma mõttetarkuse.

Bacon'i ja Descartes'i uurimisviisid on saanud põhjapanevaks kõigile teadusile. Oma aja kohta oli neil eriti suur tähtsus, nad viisid teaduste edenemise uude arenemisjärku.

René Descartes (Cartesius).

Kasvatus ja koolid. Aadlike juures seisis poeglapsed ema silma all ja naiskasvatavate juhataks ainult kuni 7. eluaastani, selle järel läksid nad meeskasvatavate hoolde. Poistele hakati vara õpetama ratsutamist, jahiriistade ja sõjariistade tarvitamist. Selle kõrval õpetati neile selgeks lugemine, kirjutamine, arvutamine, tutvustati pisut ka teaduste arenemisega. Jalutuskäikudel tutvuti loodusega ja töödega väljas looduses. Mõned aadlikud noormehed käisid ka töökodades käsitöödega tutvumas. Ka kehaharjutusi harrastati.

Tütarlapsi juhataa aadlikus perekonnas naiskasvataja, kellelt nõuti vagadust ja eeskujulikkü kaitumist. Teaduste õpetamisele tüdrukute juures ei pandud rõhku, küll õpetati neid lugema ja kirjutama, eriti pandi rõhku kirjavahetusoskusele. Tütarlastele anti õpetust muusikas, nimelt laulus, gitarri- ja kandlemängus, ka õpetati neid tantsima. Tütarlapsed viitsid

Kooli klassituba XVI sajandil.

aega algastmel nukkudega, ka oli pallimäng väga harrastatud, hiljem pandi käsitöid tegema ja nõuti neilt abiksolemist majapidamises, milles tarvilikkude oskuste omandamist peeti ka aadlitüdrukutele väga vajalikuks.

Linnakodanikkude lapsed saadeti tavaliselt kooli. Algajad läksid algkooli, kus õpetati lugemist, kirjutamist, arvutamist, usuõpetust ja laulmist. Enamik lapsi läks algkooli lõpetamise järel kas kaupmehe-selliks või käsitöö-õpipoisiks ja jõukamad nende hulgast õppeaja möödumisel reisima, nagu see harjumuseks oli saanud keskajast. Teised jälle astusid algkoolist ladina-

kooli (hiljem gümnaasium), kus pea-õppeaineks ja ka õppekeeleks oli ladina keel, sest see oli ainuke tunnustatud teaduste keel ja selles keeles avaldasid õpetlased oma uurimused. Õpiti ka ülikoolides, viimaste arv suurenes nähtavalt XVI ja XVII saj., eriti pidasid nende asutamist endale auasjaks saksa vürstid ja vabalinnad.

Tütarlapsed piirdusid ka kodanlikus perekonnas väiksema haridusega; rohkem rõhku pandi nende muusikalisele haridusele, käsitööde oskusele ja majapidamise tundmisele.

Talupojad ei saanud kooliharidust. Rõhuv enamus nendest ei mõistnud lugeda ega kirjutada. Natuke teadmisi usuõpetuses omandasid nad vaimulikelt; luteri usu pastorid õpetasid oma leerilastele ka kirikulaule. See oli kõik, millega oli sunnitud leppima talupoeg. Kord oli üldiselt vali nii kodu kui koolis; vitsahirmu jagati lastele igal pool. Isegi üliõpilastele olla veel XVI sajandil vitsu antud.

Seltskondlik elu. Üldisi lõbustusi, millest ühtlaselt osa võis võtta kõrgem kiht ja harilik kodanik, pakkusid küll vaid võrdlemisi harvad juhud, nagu vürstide sissesõit, kõrgemate või tähtsamate külaliste tulek või suured pidustused mõnel tähtsamal puhul. Tavalises igapäevases elus elas iga seisus omaette, veetes aega oma seisuse ringis lõbustustes, nagu need kättesaadavad olid vastavalt ainelisele seisukorrale. Parim meelelahutus, mida vürst oma õukonnale ja aadlile võis pakkuda, oli ikka veel turniiride korraldamine. Turniiridel sai aadlik noorsugu mahti näidata oma osavust relva käsitlemisel, ratsutamisel ja teistel tarvilikkudel rüütlioskustel. Kuna mängudele pealtvaatajana kogunesid ka rüütliidaamid ja mängud harilikult lõppesid pidulikkude söömingute ja tantsuga, siis kujunesid nad ka seltskondlikkudeks suursündmusteks. Väga suurt osa vürstliku õukonna meelelahutuste sarjas mängis jaht, talupoegadele ja linnakodanikele keelatud aadli eesõigus. Suurte jahtidega seoti rohkeid pidustusi, nõnda et need tähtsaks sündmusiks kujunesid teatud hooaegadel. Talvel harrastati väga saanisõite, millest tunnistust annavad uhkelt väljatöötatud saanide kogud Lääne-Euroopa muuseumides. Vürsti õukonnas ja üldse aadlikes perekonnas käidi sageli koos kaarte mängimas. Väga har-

rastatud olid maskeraadid, millistele mõningatele oli sissepääs võimaldatud igäihele tingimusel, et maskidesse jäädaks. Enamasti eelistati jääda aga ka seesuguste lõbustuste puhul oma-vahele. Mõnikord meeldis kõrgematele härrastele osa võtta ka rahvalõbustustest või nende korraldamise eest hoolitseda, näiteks lõikuse puhul. Siis pandi kõrgete pealtvaatajate lõbuts talupoisid maadlema või pidid nad joostes võru püüdma kätte saada. Kes osavuseta, sai selleks määratud isiku poolt hoobi koodiga või jällegi pidi endale meeldida laskma, et teda veega üle valati. Kõrgete kuuskede otsa riputati kingitused; siledat, libedaks õlitatud tüve mööda ronides pidi püüdma neid alla tuua.

Mis puutub linnakodanike lõbustusisse ja meelelahutusse, siis ka seal hoolitseti nende eest niipalju kui suudeti. Aadli turniiride aset täitsid siin kütipeod. Lasti märki vibu ja noolega, hiljem ka tulerauaga ja parim laskur omandas auhinna. Et niisugustel puhkudel ka juhud ei puudunud söömiseks, joomiseks ja tantsuks, on endastmõistetav. Üldse mängib tants suurt osa kõigi seltskonnakihtide omavahelisel meelelahutuse korraldustel. Tantsib niihästi vürstlik aadel kui harilik linnakodanik ja ka talupojale on see endaväljenduse vahendiks raske töö vahel.

Perekondliku meelelahutusena seisis aukohal kodune muusika. Harrastati väga laulu, mida saatis gitarrimäng. Mängu ja laulu kõrval peeti lugu veel seltskonnamängudest. Reisimine lõbustusena ei tulnud sel ajal veel arvesse; võõrale maale, teise linna läks ainult see, keda sinna ajas hädaline tarvidus või õppehuvid. Halvad ja korraldamata olid teed, veel halvemad vankrid. Kes tugevam ja tervem, tegi oma reisu ratsahobusel, vanem ja jõuetum inimene pidi leppima tugeva rappumisega vähemugavas sõidukis.

Igapäevases elus tõid niihästi linna- kui ka maaelaniku ellu meelelahutust teatavate kirikupühadega seotud traditsioonid, suuremad või väiksemad pidustused, kommete täitmised. Uusaasta ehk nääripäev, kolmekuningapäev, mardipäev, nigulapäev — igaüks neist on seotud omapäraste kommetega, mille täitmine mahti andis niihästi naljaks kui ka tõsiseks meeleülenduseks. Napimad teiste seltskonnakihtide lõbustustest on

teated talupoegade lõbustustest. Võib vaid oletada, et ka neil oma ranga töö kõrval ei puudunud väikesed rõõmud nagu ühised mängud (pallimäng); kõneldakse isegi talupoegade turniiridest. Nagu juba mainitud, mängis ka nende juures suurt osa

Dürer.

Tantsivad talupojad.

meelelahutusena tants, mida on näha arvukaist maalidest, mis tollest ajajärgust pärit. Kirikupühadest võtsid talupojad elavalt osa, ja neil pühadel tantsiti innukalt.

Rõivastus. XVI saj. tundsid inimesed suurt lõbu enda ehtimisest. Harrastati kallist riidet ja ehteid sulgedest, pitsidest, tikandistest, muidugi ka kuld- ja hõbeehteid. Eriti suurt head-

meelt tunti värvist. Eredat kollast, punast, sinist, rohelist võis kohata sama palju meeste kui naiste rõivastuses. Üldse oli moe kaasategemine isegi kõigis selle liialdustes peaaegu rohkem omane meestele kui naistele.

Kuna rahvusvaheline läbikäimine polnud niivõrd arenenud, et lähem kokkupuude oleks võinud soodustada ühe üldiselt maksva moe tekkimist, siis erinesid need üksikasjult riikide, maakohtade, vürstikodade järgi, isegi igal suuremal linnal olid välja kujunenud oma traditsioonid, oma erilaadsed peakatted ja kaunistised. A. 1550 ümber said Saksamaal üldiselt kantavaks laiad kottpüksid, mis lõppesid kas allpool või pealpool põlvi. Peakattena kanti laia, jaanalinnusulgedega kaunistatud kübarat. Hiljem võitis eluõiguse selle kõrval sametmüts ja karusnahaga või sulgedega ääristatud ning kuldnöörade või pannaaldegaga kaunistatud kübar. Talupoegade hulgas kanti enamasti karusnahkset mütsi.

Naised kandsid kitsast pihikut, mis rinna kohalt sügavalt välja lõigati. Rinda katsid peenelt volditud särgid. Oma puhta särgi näitamiseks oli ka pealmine ülikond rinna kohalt lahtine. Pihikut ja seelikut ühendati keskelt vööga, milline ese muutus suurima toreduse ajamise paigaks. Vööel kandis naine oma rahakotti, võtmekimpu, hõbedast või kullatud sööginuga ja lusikat, mees aga mõõka ja pistoda. Külmakaitseks kandsid naised eest lahtist ülrõivast, mille käised soovi järgi võidi jätta lahtiselt rippuma kas õlast või küünarnukist. Meestel täitis sama otstarvet samasuguselt väljatöötatud käistega lühem kuub. Suur tähelepanu ja hool sai osaks soengule, juustele ja habemele. Keegi kaasaegne loendab ainuüksi meestesoenguid paarikümne ümber. Toredust aeti taga, ka jalatsitega. Nii kaunistati kingi kuld- ja hõbepannaaldegaga, säärsaapaid laiade, allapoole pöördud või pealt lehtritaoliselt laienevate mansetitega ja, mis meie ajale tundub eriti kummalisena, ei puudunud isegi pitsid saapasääre kaunistusena. Talupoegade juures pidid saapad oma kõrgete säärtega sageli täitma pükste aset, mille kandmine tol ajal näis olevat veel jõukamate kihtide eesõigus.

Kuigi lõikelt aadlikkude ja linnakodanikkude rõivastus oli umbes sarnane, andis siiski materjalivalik ja ehete rohkus või-

malust esile tõsta oma rikkust ja suursugusust. Kallimad riidesordid — atlass, samet, siid, brokaat — olid väga harrastatud, kuid hinnalt niivõrd kättesaamatud, et nende kandmine oli võimalik ainult rikastele. Niisugusest materjalist rõivaid tarvitati

Rõivastus XVI saj.

peamiselt vürstikodades ja nad olid niivõrd rikkalikult tikitud kullaga ja pärlidega, et seesugune ülikond juba omeette moodustas varanduse. Sellepärast aeti tavaliselt, igapäevases läbikäimises läbi lihtsamatega ja kanti kallimaid rõivaid vaid pidupuhkudel. Perekondliku varana pärandati piduülikonnad vanematelt lastele.

K ü s i m u s i k o r d a m i s e k s :

Kui suur oli humanismi ja renessansi mõju rahvahulkades?

Kui suur oli reformatsiooni ja katoliikliku reaktsiooni mõju rahvahulkades?

Millised teadused arenesid reformatsiooni ja katoliikliku reaktsiooni ajastul?

Nimetage XVI ja XVII saj. silmapaistvaid astronoomide!

Nimetage tolle aja tähtsamaid filosoofe!

Kuidas kasvatati aadli lapsi XVI ja XVII saj.?

Millise kasvatuse said linnakodanikkude lapsed?

Milliseid koole tunneb XVI ja XVII sajand?

Kas ka talupojad said mingisugust haridust?

Milliseid lõbustusi harrastasid aadlikud?

Millest otsisid meelelahutust linnakodanikud?

Kuidas lõbutseisid talupojad?

Kirjeldage tolle aja rõivaid!

VI OSA. ABSOLUTISM.

Absolutism. Reformatsiooni ja katoliikliku reaktsiooni ajastul muutus Euroopa riikides valitsemiskord. Keskaja seisuslik riik kadus, andes aset absolutistlikule riigile ehk piiramatale ainuvalitsusele.

Üleminek seisusliku riigikorra juurest absolutistlikule korrale ei sündinud Euroopa riikides ühel ajal. Ees sammus riigivormi muutmisel Itaalia. Teatavasti hakkasid Itaalia linnriikides vürstid juba XV saj. valitsema piiramatu võimuga.

XVI ja XVII sajandil tulid Euroopas igal pool langusele seisustekogud. Seisustekogudel puudus elujõud, sest neid ei toetanud rahvas (olid ju seisustekogudes esindatud ainult kõrgemad seisused: aadel, vaimulikud ja linnakodanikud); seisuste esindajad ei töötanud üksmeelselt, nad oli alatasa riisus omavahel. Sellepärast läheb valitsejatel korda keelduda nende kokkukutsumisest ja absolutism saab valitsevaks riigikorraks Euroopas XVII sajandil.

Ainult väbariikliku korraga Hollandist, Šveitsist ja Poolast jäi kõrvale see riigivorm ja kuningate absolutistlikele püüetele jõudis vastu seista Inglismaa, nagu seda näeme edaspidi.

1. Absolutism Prantsusmaal.

1642	—	Richelieu †.
1643—1715	—	Louis XIV.
1701—1714	—	Hispaania pärandussõda.

Henri IV. Esimeseks kuningaks-absolutistiks Prantsusmaal võib pidada tuntud François I-st. Ta ei kutsunud kokku *états généraux*'sid. Kogu poliitikat juhtis François ainult käsi-käes oma kuningliku nõukoguga.

Usutülide lõpetaja Henri IV Bourbon (1593—1610) oli jälle absolutismi pooldaja. „Olen kuningas ja tahan, et kuuldakse mu sõna,“ lausunud Henri IV. See kuningas oli ühtlasi hoolas valitseja.

Ususõjad olid koledasti laastanud Prantsusmaad, vahest rohkem veel kui 100-aastane sõda. Hulk maid oli söödis. Paljud külad ja mõisad hävitatud lõpuni, mitmed linnad muutunud varemeiks. Sõduritest röövsalgad liikusid mööda maad. Mõisnikud mõtlesid parandada oma seisukorda seega, et tõstsid talupoegade renti. Kuid talupojad nõudsid maksude vähendamist ja feodaalkohustuste kaotamist.

Talurahva vastuhakkamine juhtis valitsuse tähelepanu talupoegade raskele olukorrale. Henri IV püüdis parandada seda. Pealegi oli ta arvamusel, et põllundus on rahva peatoitja. Kuningas jättis ära kehvemate talupoegade riigimaksud või lubas neil maksta tagantjärele. Ta laskis kirjutada põllumajandusliku sisuga raamatuid ja neid levitada rahva keskel. Ta võttis ette soode ja rabade kuivatamist, et suurendada põlluharimiseks soodsat maapinda. Igati püüdis kuningas tõsta talupoja jõukust, et teha teda ühtlasi maksujuliseks.

Henri IV püüdis edendada ka tööstust. Tema ajal hakati Prantsusmaal harima mooruspuid siidiusside kasvatamiseks ja sai alguse siiditööstus. Tekkisid veel kristallasjade, naha, paberi, linase riide ja gobeläänide manufaktuurid. Neis ettevõtteis, mis kapitalistide asutatud, töötasid üheskoos hulgad töölisi, valmistades kaupu suurel arvul. Et neis suurettevõtteis töötamine sündis käsitsi, nimetati neid manufaktuurideks. Kodumaa tööstuse soodustamiseks keelati välismaa kaupade sissevedu, samuti toorainete väljavedu. Kutsuti välismailt meistreid ning tehnikuid.

Richelieu. Henri IV järeltulija Louis XIII valitsuse ajal hakkas teostama kuninga ainuvõimu tema peaminister, kardinal Richelieu (l. rišeljöö). Louis XIII oli väikese haridusega, haiglase ja nõrga iseloomuga. Seevastu oli Richelieu tark, energiline ja auahne riigimees. Richelieu tahtis valitseda ja oskas ka Louis XIII-t nii mõjustada, et see talle jättis tegevusvabaduse.

Richelieu seletas, et kuningavõimu ei tohi keegi piirata. Kogu riiki tuleb juhtida keskkohast; ülemaks ametnikuks on esimene minister, kes valitseb kuninga nimel. Kuninga ja tema ministrite tegevust ei tohi avalik arvamine arvustada ega hukka mõista.

Richelieu kõrvaldas kuningakojast vägevad suurnikud, kes tahtsid endiselt mõjustada valitsuse tegevust. Kubernerid,

Richelieu.

maakondade valitsejad, kes iseseisvusele püüdsid, paigutas ta uutele kohtadele, ja kui ta neilt vastupanu märkas, siis kõrvaldas nad. Maakondadesse nimetas Richelieu valitsuse ametnikke, i n t e n d a n t e, tavaliselt kodanikuseisusest. Intendantide ülesanne oli valvata avaliku korra järgi ja paljastada salasepitsused kuningavõimu vastu; süüdlase võis intendant kohe võtta vastutusele. Intendant revideeris kohtuid, valvas rahandust. Isegi kuberneride (need olid endised senjöörid, suurfeodaalid) tegevust kontrollisid intendantid. Nad olid valitsusega

alatises kirjavahetuses, andsid kõigest aru, küsisid juhtnööre jne.

Richelieu oli 30-aastase sõja kaasaegne ja ta laskis Prantsusmaal osa võtta sellest sõjast. Ent mitte usulise meelsuse pärast ei toetanud Richelieu protestante: oli poliitiliselt kasulik sekka lüüa, et võita Prantsusmaale mõned kasulikud maad. Teatavasti saigi Prantsuse Vestfaalia rahu järgi endale Elassi.

Louis XIV. Alles Louis XIV (1643—1715) isikus jõudis absolutism Prantsusmaal täiusele. „Riik olen mina!“ nii lausunud endast see valitseja. Kui kõrgemad ametnikud, kes esimese ministri valitsusega olid harjunud, kuningalt küsisid, kellele nad peavad andma asjad lõplikuks otsustamiseks, vastas Louis XIV lühidalt: „Minule!“ Riigikantslerile kinnitas ta: „Ma olen ise esimene minister ja ma nõuan ning käsin, et teie midagi ei kinnita ilma minu loata.“ Louis XIV ei sallinud enese kõrval inimest, kes kuidagi oleks võinud iseseisvust avaldada; ta tunnustas ainult alandlikke teenijaid, sõnakuulelikke käsutäitjaid. Ta kaotas omavalitsuse linnades. Kõrgema võimu kandjaks kohtadel hakkasid in t e n d a n d i d, kellele üle läks kubernerite kutse, võimu suhtes sarnlesid nad Pärsia satraapidega. Louis XIV valitsemissüsteem, absolutism, leidis teoreetilise põhjenduse kaasaegselt ajaloo- ja poliitika-kirjanikult B o s s u e t'lt, kes väljendas järgmist:

„Ainuvallitsus on üldisim, vanim ja ka loomulikem valitsemisvorm. Kogu maailm on alanud ainuvallitsusest ja peagu kogu maailm on ka püsinud selles kui loomupärasesimas.

Järelikult on ainuvallitsuslik vorm kestvaim ja seepärast ka tugevaim. Ta on kõige vähem vapustatud sisetülidest, riikide peapahest ja nende lagunemise põhjustest. Riiki kujundades võetagu eeskujuna perekonnalt, sest miski ei suuda siduda paremini kui üks pea.

Kuninglik võim on kõigepealt püha, teiseks isalik, kolmandaks piiramatu.

Valitsejad toimivad jumala teenijatena ja tema asemikena maa peal. Nende kaudu teostab jumal oma võimu. Sellest näeme, et kuninglik troon pole mitte inimese troon, vaid jumala enda aujärg. Jumal valitseb kõiki rahvaid ja annab neile nende kuningriigid, kuigi ta on kuulutanud, et ta eriti Iisraeli valitseb.

Vürst ei tarvitse kellelegi aru anda oma käskudest. Ilma sellise piiramatu võimuta ei saa ta arendada head ja takistada kurja. Tema võim peab olema niivõrd ulatuslik, et ükski ei saaks loota pääsu sellest. Alamate ainuke kaitse võimu vastu tohib olla ainult nende süütus.

Kui vürst on kohut mõistnud, ei tohi olla ühtki teist otsust. Vürsti sõna tuleb kuulda nagu õigluse enda sõna, muidu ei ole korda ega lõppu vaidlustel. Sellepärast see, kes vürsti sõna ei taha kuulda, ei tohi enam minna teise kohtuniku ette, vaid ta tuleb armutult surma mõista kui ava-

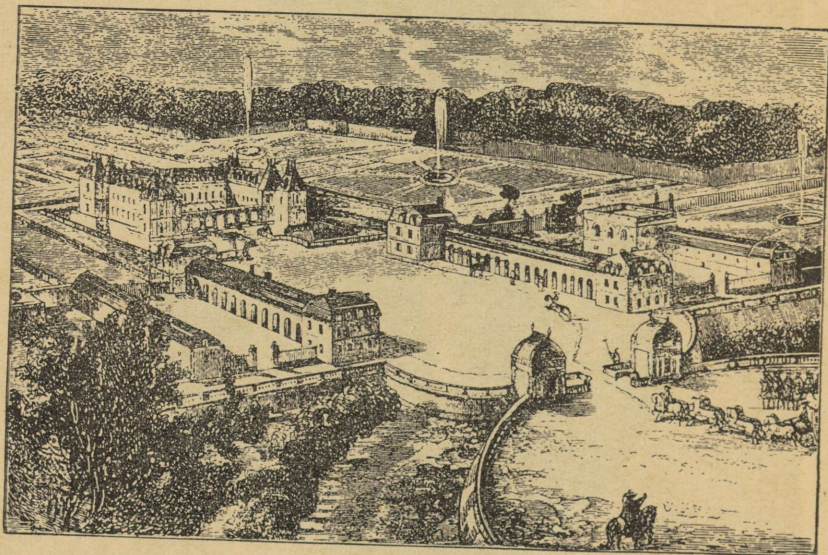
Louis XIV.

liku rahu ja inimseltskonna vaenlane. Alamad võlgnevad vürstile tingimatu sõnakuulmist. On ainult üks erand selles tingimusteta sõnakuulmise nõudes: kui vürst käsib midagi, mis on jumala vastu.“

Kui tüüpiline ainuvalitseja tahtis Louis XIV, et kõik tema alamad oleksid ühte usku. Prantsusmaal oli aga katoliiklaste kõrval hulk hugenotte. Kuningas ei sallinud seda usuvaadete lahkuminekut; rahvas pidi oma maailmavaatelt olema ühtlane. Olles ise katoliiklane ja et rahva enamuse moodustasid katoliiklased, tühistas Louis XIV a. 1685 Nantes'i edikti. Seega oli hugenottidelt võetud usuvabadus.

Hirmus aeg algas hugenottidele, nagu näeme järgnevast kaasaegse jutustisest:

„Mind veeti ühest linnast teise ja olin olnud juba 42 haisvas vangikongis, kuni mind viimaks Pariisis mõisteti eluajaks galeeridele. Olin 16 aastat vana. Mind võeti ja rautati teiste külge, neid oli kokku 225 hinge, nende hulgas ainult 25 katoliiklast, teised kõik reformeeritud. Ka neli meieusulist preestrit oli seal, neid koheldi aga hulga karmimalt, kuna öeldi, et nemad on meie eksitajad. Meid rautati kokku kaheksakaupa ahelaga, mille keskel oli suur võru. Sellest tõmmati läbi suur ahel, nõnda

Versailles' loss Louis XIV ajal.

et olime sellega kõik 225 inimest ühe ahela küljes. Kui tahtsime istuda, pidime seda tegema kõik korruga ja samuti jälle tõusma, muidu löiksid ahelad kaela. Iga päev jõudsime käia ainult 3 kuni 4 tundi, sest rauad olid raskest.

Avignonis pandi meid Grand Royale'i nimelisele galeerile, kus oli 1500 vangi. Meil võeti küll ahelad kaelast, selle eest aga rautati meid sõudepinkide külge. Hiljem viidi mind teisele galeerile, kus meid orje oli 420, kõik ahelais, neist 7 meieusulist. Need ei olnud aga koos, vaid jaotatud türklaste vahele, ja ka mind paigutati kahe türgi mehe vahele. Siis tulid papid, õnnitlesid mind ja lubasid minust varsti teha ingli, kui ma kõik täidan, mis nad minult soovivad. Nad ütlesid, et ma pean salgama oma usu ja vastu võtma katoliku usu. Ma ütlesin, et minust küll vaevalt

saab teha inglit. Siis lubasid nad veel edaspidi minuga rääkida. Mind pandi aeru külge, olin paljas kuni puusadeni. Sõudjaid on 7 hinge ühe aeru küljes, 2 türklast ja 5 kristlast ühel pingil. Kõik sõudjad olid aga kaelapidi nõõriga üksteise külge seotud ja pidid tõmbama korraga, meie kõrval seisis alati üks mees nuudiga, kes peksis ja meist Calvini õpetuse lubas välja taguda.“

(Jakob Maler.)

Louis XIV kojaelu. Louis XIV ei leppinud ainult piiramatu võimu omamisega, teda pidi ümbritsema hiilgus ja toredus. Prantsusmaal tekkis tema aegu säärane võimukummardamine, millist Euroopas mujal kuskil ei tuntud. Versailles' (l. versai) loss oli kuninga kummardamise peapaigaks. Siia, vähe maad Pariisist, oli asunud elama kuningas kojaga. Prantsuse parimad ehitusmeistrid, kuulsaimad kujurid ja maalikunstnikud olid lossi ehitamisel olnud ametis. Lossi parkidesse kaevati tiigid, ehitati toredad purskkaevud, püstitati sambad ja kujud kaunistama looduse loomulikku ilu.

Louis XIV oli ise kunstikalduvustega. Ta on isiklikult osa võtnud Versailles' lossi projektimisest. Ta armastas teatrit, mängis mitmel mänguriistal, komponeeris isegi ja noores põlves on ta kaasa tantsinud õueballetis.

Kuninga ja tema koja järel asusid Versailles'sse elama rikkad, toredusearmastajad kodanikud. Louis XIV-le meeldis nende asumine Versailles'sse, sest nendest tekkis kuninga kummardajate hulk tänavail. Prantsuse jõukas aadel, kes Richelieu vastu pahameelt avaldas õiguste kitsendamise pärast, oli Louis XIV ajal juba leppinud oma seisukorraga; ta püüdis ainult lähemale pääseda kojale, saada kuninga armuosaliseks. Hulka-dena jätsid nad maha mõisad ja ehitasid endile Versailles'sse paleed, kuhu asusid elama. Versailles's korraldas Louis XIV tihti paraade ja pidusid, kuhu ta kutsus välismaalasigi imetlema prantslaste hiilgust ja rikkust.

Kuninga igapäevaseist toimetustest tehti pidulikud talitused. Vara-hommikust õhtu-hiljani keerles kõik kojaelu kuninga isiku ümber. Tema ülestõusmisel ja magamaminekul, tema einel ja lõunasöögil viibisid hulgaldajateenreid. Igal kojateenril oli oma ülesanne: üks ulatas särge, teised hoidsid selga pannes varrukaid; üks pesi kuningat, teine ulatas seebi, kolmas käte-

Kuninglik väljasõit.

rätiku; üks ajas habet, teine pani kuningale paruka pähe. Kõik talitus käis kindlate eeskirjade järgi, igal teenril oli täpselt teada tema ülesanne.

Louis XIV kojaelust.

„Kui ma eile tahtsin Teile armsatele hakata kirjutama, tulid mu toaneitsid mind ehtima, sest kella 7 ajal oli neetud ball, millest ma pidin osa võtma vastu tahtmist. Kõigist lõbustustest vihkan ma tantsu kõige enam. Täna oli Parma saadik minu juures audientsil, siis tuli mul pikk kiri kirjutada Hispaania kuningannale ja kell kaheksa tuleb madam dofeeniga minna teatrisse. Seega ei jää mul rohkem kui see tund, sest homme otse peale kuninga messi pean ühes Majesteediga minema jahile ja peale jahti jääb kirjutamine veidi hiliseks. Siis tuleb jälle vastuvõtupäev, siis teadke, et kuningas siin laseb ehitada pika galerii oma tubadest kuninganna tubadeni. Esiialgu aga pole see galerii veel valmis ja osa, mis on juba korda seatud ja maalitud, on kuningas muutnud salongiks. Igal esmaspäeval, kolmapäeval ja reedel on vastuvõtupäevad. Siis kogunevad kõik õukonna meesliikmed kuninga kambritesse ja kõik naised kella kuue ajal kuninganna juurde. Sealt lähevad kõik koos salongi, millest ma rääkisin. Sealt suurde kabinetti, kus on pillid neile, kes soovivad tantsida. Kabinetist pääseb kambrisse, kus seisab kuninga troon. Sinna on kuulda igasugust muusikat, laulu ja mängu. Sealt läheb magamistubadesse, kus on seismas kolm lauda kaardimänguks kuningale, kuningannale ja kuninga vennale. Edasi läheb tee kambrisse, mida võib küll nimetada saaliks, milles seisab rohkem kui kaksikümmend roheliste sametvaipadega kaetud lauda igasugu mängude tarvis. Saalist pääseb suurde vahekambrisse, kus on kuninga piljard, sealt edasi teise kambrisse, kus neljal suurel laual on eine igasugu toitudega, kookide ja küpsistega. Nagu jõululaud pühadelaupäeval. Ka kõrvalkambris on neli suurt lauda pudelite ja klaasidega, igasuguste veinide ja likööridega. Kes tahavad süüa ja juua, viibivad enamasti neis kahes toas. Einelt, mida süüakse jalal, tullakse mängulaudade juurde ja igaüks valib endale mängu, mis temale meelepärane. Mänge on niisugune hulk, et neid vaevu jõuab nimetada. Seal on landsknecht, triktrak, pikett, male — ühe sõnaga kõik, mis on iganes osatud välja mõtelda. Kuninga või kuninganna tulles mängu juurde ei tarvitse kellelgi üles tõusta. Need, kes ei mängi, nagu mina ja hulk teisi veel, käivad toast tuppa, muusikal, mängu pealt vaatamas, sest käia on lubatud igal pool, kus keegi soovib. Koosviibimine kestab kella kuuest kümneni, mil minnakse õhtust sööma, ja see ongi vastuvõtupäev. Kui ma teile aga tahaksin kirjeldada toredust kõigis neis kambreis ja hõbenõude hulka neis, siis ei jõuaks ma kunagi lõpule. Kindel, et see kõik väärrib vaatamist. Kogu asi oleks kena ja ajaviitlik, kui kõigis kambreis kokku leiduks kas või üksainus lõbusam nägu kaasatooduna.“

(Liselotte'i, Orléans'i hertsoginna, sündinud Pfalz'i printsessi kiri omastele.)

Colbert'i majanduspoliitika. Louis XIV tähtsamaks abiliseks oli rahaminister Colbert (l. kolbäär), tema juhtida oli riigi majanduspoliitika.

Colbert, kaupmehe poeg, oli kokkuhoidlik ja töökas riigimees. Ta tahtis tõsta Prantsusmaa jõukust. Ta lootis kõige kiiremini eesmärgile jõuda suurtööstuse ja kaubanduse edendamisele. Colbert oli tüüpilisim merkantilismi, s. o. selle majandusteooria pooldaja, mis näeb rahva pearikkust hästi

Colbert.

arenenud tööstuses ja kaubanduses. Ta toetas igapidi uusi ettevõtteid; võimaldas neile odava laenu saamist, jagas tööstuslikke eesõigusi, muretses töölisi, kinkis ainuõiguse ühe või teise tööstusharu peale jne. Ühele manufaktuurile andis Colbert näiteks sukakudumise ainuõiguse ja kohustas ühtlasi linnapäid ja külavanemaid sundima töötuid, ka naisi ja lapsi, tema töökodadesse tööle asuma. Ettevõtete produktiivsuse tõstmiseks soovitas Colbert kutsuda välismaalt osavaid meistreid ja käskis panna neid kätiste juhatajaiks. Et hõlbustada tööstus-

saaduste laialisaatmist maad mööda, alandas minister veohinda, laskis ehitada kiviteid ja ühendada jõgesid kanalitega. Et välismaa kaubad kodumaa saadustega ei suudaks võistelda, anti välja tollitariif, mis maksustas välismaalt sisseveetavad tööstus-saadused kõrge tolliga. Colberti majanduspoliitika lõppsiht oli valmistada kodus niipalju, et jätkuks väljaveoksi. Läbikäimise hõlbustamiseks välismaaga ehtas Colbert sadamaid, laevu ja asutas mitu suurt kaubaseltsi, nagu Ida-India, Lääne-India seltsid, ja andis igäühele neist monopoli teataval alal, s. o. ainuõiguse kaubelda selle või teise kaubaainega. Siiaamaani olid peamiselt hollandlased varustanud Kesk-Euroopat kaupadega ja nende laevad Kesk-Euroopast välja vedanud kaupu, nüüd astusid võistlusse hollandlastega prantslased.

Colbert oli hiiglatööjõuga inimene, ta töötas 16 tundi päevas. Suurt jõupingutust nõudis ta kõigilt kodanikelt, eriti ametnikelt ja tööliselt. Manufaktuurides valvas politsei selle järele, et töölised täidaksid kõik töötingimused. Tööliste oli kõvasti keelatud tööta vahtimine, üksteisega jutuajamine töö juures. Väljaspool käitist nõuti töolistelt korralikku käitumist; nad ei tohtinud välja lobiseda käitise saladusi, ei tohtinud anduda joomisele, ei tohtinud peale kella 10 liikuda väljas jne.

Kaubanduse ja tööstuse edenemise tulemusena kadusid prantslaste riigimajapidamisest puudujäägid. Riigi sissetulekud ületasid tavalised kulud. See ülejääk võimaldas Louis XIV pidada parimat sõjaväge Euroopas, palju sõdida ja kulutada hiiglasummasid oma koja peale. Rahva käekäigu tõstmisele absolutist ei mõtelnud.

Louis XIV sõjad. Louis XIV ise oli ka töökas inimene. Iga päev pühendas ta 5—6 tundi valitsusasjadele. Louis XIV poliitikat juhtis tahtmine olla maailma suurima ning võimsama riigi valitseja.

Kui tüüpiline ainuvalitseja asus ta oma riigi piiride laiendamisele, arvestamata rahva tahtmist ja kasu. Mis sest, et sõda nõudis lugematuid inimohvreid ja suurt majanduslikku kulu. Louis XIV sõdis lootuses, et sõjad toovad temale ja Prantsusmaale kuulsust.

Kõigepealt tahtis Louis XIV tungida Euroopas Reinini. Ta okupeeris Belgia, mis kuulus Hispaaniale. Algas sõda. Hispaanlasi toetasid hollandlased ja inglased. Prantsuse kuningas sunniti varsti rahu tegema; ta omandas siiski mõned Belgia piiriäärsed linnad.

Nüüd läks Louis XIV karistama Hollandit; hollandlased sõdisid meeleheitlikult. Kui teised abinõud ei aidanud, uputasid nad maa üle, nagu omal ajal Felipe II vägede pealetungimisel. Hollandlasi toetasid selles sõjas hispaanlased, Saksa keiser ja mõned Saksamaa vürstid. Louis XIV-l tuli sõdida laialt frondil. Teda ei suudetud küll võita, aga ta oli sunnitud tegema rahu, sest juba läksid raskeks prantsuse rahvale sõjahvrid. Siiski lõpetas Louis XIV oma teise sõja võitjana. Louis XIV pidi lahkuma Hollandist, aga omandas mõned Belgia ja Saksamaa piiriäärsed linnad ning Hispaanialt *Franche-Comté*. Nüüd oli Louis XIV juba küllalt kuulus. Euroopas nimetati tema nime aukartusega. Kõigi riikide valitsejad ihkasid tõusta tema kõrguseni. Ta oli absolutismi pooldavate valitsejate ideaal.

Kuid Louis XIV-le polnud küllalt sellest kuulsusest. Ta läks vägivaldselt omandama Saksa maid Reini ääres ja pärast nõudma oma pojapojale Hispaania krooni. Seega ässitas ta enda vastu kõik Euroopa valitsejad, tekkisid suured koalitsioonid, keda Prantsusmaa ei suutnud võita.

Oma kolmandas sõjas okupeeris Louis XIV mitmed kohad Kesk-Reini ääres. Selles sõjas, mis oli ühtlasi kestvam eelmisest, olid prantslaste kaotused määratu suured. Rijswijk'is (1697) sõlmitud rahulepingu järgi tunnustati Prantsusmaa ja Saksamaa piiriks Rein.

Louis XIV-nda viimne sõda oli nn. Hispaania pärandsõda (1701—1714). Hispaanias suri viimne Habsburgide soost valitseja. Louis XIV ostis ära hispaania grandid ja saatis oma pojapoja Philippe'i Hispaania troonile. Aga Austria keiser (Leopold I), kes samuti kui Louis XIV oli abielus Hispaania printsessiga, nõudis Hispaania trooni oma nooremale pojale. Nii algas sõda, milles Austriaga Prantsusmaa vastu ühinesid Inglismaa, Holland, jt. Lahinguid löödi peagu kõigis Euroopa maades. Viimaks pani Inglismaa ette ja-

gada Hispaania pärandit. Seega oldi päri: **U t r e c h t i** rahu-
lepingu järgi (1713) sai Louis XIV pojapoeg Hispaania
trooni tingimusega, et ta loobub Prantsuse kroonist, nii et
Prantsusmaa ja Hispaania ühe valitseja kätte ei koonduks. Phi-
lippe päris ka Hispaania asumaad. Belgia, Milano ja Sardiinia
määrati Habsburgile. Inglismaa tingis endale Gibraltari kind-
luse. Utrechti leping leidis kinnituse järgmisel aastal (**1714**)
R a s t a t t i s.

Louis XIV püüdi oli teha Prantsusmaad maailmariigiks;
tema viimase sõja õnnestumise korral, Hispaania trooni ja
maade ühendamise puhul Bourbonide kätte, oleks olnud saa-
vutatud see eesmärk. Kuid Prantsusmaa sõjaväe seisund ja
rahalised võimed ei ulatunud niikaugele. Louis XIV sõ-
dade lõpptulemusena võiks märkida vaid **F r a n c h e - C o m t é**
ja **E l s a s s i** püsivat liitumist Prantsusmaaga.

2. Inglismaa absolutismi ajastul.

1603—1688	— Stuartid	Inglise troonil.
1649—1660	— Vabariigi	kestvus Inglismaal.
1653—1658	— Cromwelli	isevalitsus.
1688	— Mõnus	revolutsioon.

Esimesed Stuartid Inglise troonil. Kuninganna Elisa-
bethi surma järel sai Inglise troonile Stuartite suguvõsa Šoti-
maalt (1603—1688), endise valitseva soo Tudorite sugulased.
Esimene neist **J a m e s I** oli absolutismi pooldaja. Temast on
säilinud kirjutis, milles ta valitsemisviisi üle filosoferib ja ab-
solutismi eelistab kõigile teistele riigivormidele. „Kuningas on
seadus“ („*rex est lex*“) olnud tema armastatud ütlus. Usupo-
liitikas püüdis ta inglise kirikut lepitada paavstiga. Olles pro-
testant tegi ta silmi katoliku kirikule, kuid samal ajal nõudis
katoliiklastelt, et need kõik määrused täidaksid, mis Elisabethi
ajal nende kohta kehtima pandi. Üldse oli raske James I-ga
läbi saada, sest tema seisukohad polnud kindlad. Ainult ühest

seisukohast pidas ta vankumatult kinni: tema on ainuvalitseja ja tema võimu ei tohi piirata keegi.

Oma absolutistliku poliitikaga ässitas James I enda vastu parlamendi. Inglise parlament oli võitnud endale kindla seisukoha; ei inglise aristokraatia ega keskseisus tahtnud loobuda oma õigustest. Kuningaga, kes ei tahtnud austada parlamendi õigusi, algasid nad kohe võitlust. Inglismaal olid seisuste esin-

Charles I.

dused omavahel palju leplikumad kui mujal, see andis neile vastupanujõudu võitluses kuningatega ja lõpuks võidu parlamendile. Kuna James I valitsusaeg siiski möödus veel võrdlemisi rahulikult, puhkes äge võitlus kuninga ja parlamendi vahel tema poja Charles I (1625—1649) ajal.

Ka Charles I oli absolutismi pooldaja ja püüdis anglikaani kirikut lähendada katoliku kirikule. Nii olid seltskonna rahulolematuse põhjused tema ajal samad, mis James I päevil. Tü-

lid, mis parlamendi ja kuninga vahel isa ajal olid alanud, pidid loomulikult edasi kestma poja valitsemisajal. Kui Charles I veel Prantsusmaaga sõdima hakkas ja sõjakulude katteks parlamendilt nõudis kõrgendatud maksude võtmise õigust, avaldas parlament talle umbusaldust, süüdistades teda ja kõrgemaid ametnikke rahva raha raiskamises, ning lükkas ettepaneku tagasi. Kuid Charles I hakkas siis makse nõudma omavoliliselt, üle parlamendi poolt lubatud määra. See teguviis ärritas seltskonda. Seltskonna meeleolule tugesed valmistasid kaks silmapaistvamat kõnemeest Wentworth ja Eliot nn. Õiguste-palve (*Petition of Right*), mis parlamendi poolt kuningale kinnitamiseks ette pandi ja milles nõuti: 1) et kuningas võib nõuda makse üksnes parlamendi loal, 2) et kedagi kodanikest ei vangistataks omavoliliselt ega peetaks vangis ilma kohtu otsuseta. Kuningas kinnitas küll petitsiooni, kuid käis oma tegevuses vana rada. Ta otsustas koguni laiali saata parlamendi, kes temaga oli opositsioonis. Kui see teatavaks sai parlamendi liikmetele, lukustasid need oma järgmisel koosolekul koosolekusaali ukсед ja ei lahkunud sealt enne, kui võtsid vastu järgmise revolutsioonilise resolutsiooni: „Igaüks, kes rikub usulist korda, iga minister, kes kogub makse, mida parlament pole lubanud, on riigi ja ühiskonna vaenlane; iga kodanik, kes vabatahtlikult alistub seadusvastasele nõudmisele, on inglise vabaduse äraandja ja vaenlane.“

Inglismaa revolutsiooni eel. Parlamendi koju saatnud, valitses Charles I 11 aastat iseseisvalt. Kuid rahulolematuse tema vastu üha suurenes. Viimaks lootis ta abi leida jälle parlamendilt. Ta avaldas parlamendi kokkuastumise käsu. 1640. a. sügisel tuligi kokku parlament, mis on tuntud ajaloos „pika parlamendina“, ta oli koos üle 12 aasta. Selles parlamendis olid koos andekamad inglise kodanikud, nagu silmapaistvad juristid, head kõnemehed, kirjanikud, ajakirjanikud jne. Parlamendi liikmed lahkusid algusest peale parteideks. Parlament asus kohe absolutismi likvideerimisele. Kuulutati seadusevastaseks igasugused maksukogumised ilma parlamendi nõusolekuta; otsustati, et parlament ei olene enam kuninga kokkukutsumisest ega laialisaatmisest. Parlamendi

pahempoolsed liikmed nõudsid veel kiriku ülemvalitsuse üleandmist kuningalt parlamendile ja ministrite vastutavust parlamendi ees. Kuid need nõudmised ei olnud sugugi vastuvõetavad absolutistlikkude kalduvustega Charles I-le; kuningas tahtis jälle näidata võimu ja ilmus sõjaväelaste saatel parlamenti, et vangistada oma mõjuvaid vastaseid. Aga need ei viibinud koosolekul ja Charles I nägi parlamendis enda vastu ainult opositsiooni. Seejärel lahkus kuningas temale vaenlikust pealinnast (1642), et mobiliseerida väge ja alata sõda parlamendiga.

Inglise esimene revolutsioon. Charles I-t toetas aristokraatia ja tal oli poolehoidu katoliiklaste ning anglikaani kiriku pooldajate hulgas. Parlament, kes end ka sõja vastu valmistas, leidis poolehoidu linnakodanikelt ja presbüterlastelt (lahkusulistelt). Kuningal oli häid väejuhte ja sellepärast kaldus alguses võit kuninga poole. Kuninga mehi kutsuti *kavalerideks* (õukondlasteks), parlamendi kaitsjaid *pöetudepeadeks* (oma enamuses lihtrahva hulgas, kandsid pöetudepead, lühikesi juukseid, kuna tookord meestemoeks olid pikad lokitud juuksed). Kavaleride juurde ei jäänud aga peatuma võiduõnn. Parlamendi nõusolekul tuli pöetudepeadele appi *Oliver Cromwell*, käremeelne independent, kes oma usuvendadest oli loonud tüseda lööksalga. Oliver Cromwell oli pärit kehvast mõisnikuperekonnast; ta oli agar ja ettevõtlik, kindla tahtejõu ja valju iseloomuga, ühtlasi fanaatiline usuvend. Ta oli väga andekas väejuhataja. Ta oskas sõduritega sõdurlikult ja vaimustavalt rääkida, sellepärast olid need nõus temaga minema igale poole.

Uusi jõude juurde saanud, löid pöetudepead varsti kavaleri mitmes lahingus. Charles I-i ei jäänud muud üle kui põgeneda (1646); ta põgenes oma kodumaale Šotimaale, kust aga šotlased ta välja andsid parlamendile.

Võidu saanud pöetudepead ei saavutanud kokkulepet poliitilistes küsimustes; presbüterlased tahtsid ainult piirata kuninga võimu, independentid aga nõudsid vabariiklikku korda. Presbüterlasi toetas London. Püüdes independentidest lahti saada, soovitasid presbüterlased parlamendis laiali saata sõ-

javäe. Kuid independendid, kes ise tahtsid haarata võimu, ei lasknud sel sündida. Algas uus kodusõda, seekord presbüterlaste ja independentide vahel. Cromwell, independentide juht; marssis oma väega Londoni, ta ilmus ise parlamendi koosolekule, kus ta selle puhastas presbüterlastest; järele jäid sinna ainult vabariiklikkude ning independentlikkude vaadetega liikmed. Independendid nõudsid veel, et Charles I üle mõiste-

Cromwell.

taks kohut. Mõned järelejäänud lordid protestisid selle vastu, aga enamus kinnitas ettepaneku. Parlamendi liikmetest moodustatud kohus mõistiski Charles I surma (1649).

„Kuna Charles Stuart, Inglismaa kuningas, on süüdi leitud olevat riigi äraandmises ja muis riiklikes roimades, tema süü on tõestatud, kohtuotsus tema kohta viimasel laupäeval kõrgemas kohtus on välja kuulutatud ja see otsus täitmisele peab tulema, kohustame ja käsime, allakirjutajad, teid hoolt kanda, et nimetatud otsus lõplikult täidetak avalikul tänaval

Whitehalli ees homme, jooksva jaanuarikuu kolmekümnendal päeval, sama päeva ajal hommikul kella kümne ja peale lõunat kella viie vahel. Seesinane olgu teile täieulatuslikuks volituseks. Sama kiri kutsugu kõiki ohvitseri, sõdureid ja kogu Inglismaa rahvast teid toetama teie töös.“

(Käsk oberst Hacker'ile surmaotsuse täideviimiseks.)

Peale kuninga hukkamist kaotati Inglismaal monarhistlik riigikord ja kuulutati välja v a b a r i i k (1649). Seadusandlik võim jäi parlamendile; parlamendi ülemkoda kaotati kui „tarbetu ja kahjulik“ asutis. Täidesaatev võim usaldati riiginõukogule, mille moodustasid parlamendi valitud 41 parlamendiliiget, kelle hulgas oli ka Oliver Cromwell. Aga noorel vabariigil polnud seljatuge. Kaubandus-tööstuslik London tunnustas end avalikult tema vastaseks, samuti vaimulikud. Oli ju vabariik usuliste parteide saavutis, kellel rahva keskel ei olnud enamust. Ja independendid saavutasid võidu ainult tänu oma vahvale ja andekale kindralile Oliver Cromwellile.

Cromwelli protektoraat. „Puhastatud“ pikk parlament ehk „sabaparlament“, nagu teda pilgates hüüti, ei rahuldanud kedagi. Seltskonnas nõuti tema kojusaatmist ja uute valimiste korraldamist. Sõjavägi nõudis sedasama. Sõjavägi allus Cromwellile.

Ka Cromwell ei sallinud sabaparlamenti. Tugedes sõjaväele, ajas ta laiali parlamendi ja riiginõukogu. Nüüd astus kokku independentidest konvent ehk asutav kogu. Usuvennad, kes selle moodustasid, palvetasid iga koosoleku eel ja lõpul ja kõnelesid piibli keelt. Muidugi polnud ka sel asutisel inglise rahva poolehoidu, kuid konvent pani maksma mitmed tähtsad uuendused: kuulutati välja usuvabadus, seati sisse kodanlik abielu, anti kogustele õigus ise valida vaimulikke jne. Aga varsti tüütas ka konvent ära Cromwelli ja ta saatis ta laiali. Nüüd töötati sõjaväe nõusolekul välja isesugune konstitutsioon: täidesaatev võim usaldati Cromwellile ja teda nimetati protektoriks, tal oli õigus nimetada riigiametnikke ja võtta maksusid sõjaväe ning laevastiku ülalpidamiseks. Tähendab, tema võim oli suurem kui Inglise kuninga võim seda oli enne revolutsiooni. Seadusandlik võim kuulus uue konstitutsiooni järgi ühekoja-

lisele parlamendile. Protektor ei olnud vastutav parlamendi ees.

Tegelikult kujunes asi nii, et valitsema hakkas Cromwell. Sest niipea kui esimene parlament kokku tuli ja tahtis ellu kutsuda riiginõukogu, saatis Cromwell ta laiali ning hakkas iseisvalt valitsema. Cromwelli aeg (1653—58) oli Inglismaale tõusuaeg. Cromwell oskas juhtida riigi majanduselu ning vaigistada mässud, mis tekkisid Iiri- ja Šotimaal sihiga lahku lüüa Inglismaast. Tähtsaid tagajärgi saavutas Cromwell välispoliitikas. Veel sabaparlament avaldas a. **1651** nn. „Meresõidu-akti“, mis oli sihitud Hollandi vastu, kes oli Inglismaa võistlejaks merel. Meresõidu-akti järgi võis tuua kaupa Inglismaale ainult inglise laevadel või nende maade laevadel, kus kaubad produtseeritud.

1. Jumala helde tahtega on laevad Inglismaale vägevaks kaitseks, sellepärast otsustab praegune parlament laevastiku koosseisu suurendamiseks ja inglise laevanduse arendamiseks, et on keelatud 1. detsembrist 1651 peale Aasiast, Aafrikast või Ameerikast Inglismaale, Iirimaale või temale kuuluvatele saartele või asumaadele sisse vedada saadusi või üksikõik missuguseid tooteid muudel laevadel kui ainult neil, mis vastuvaidlematult kuuluvad meie maa või asumaade kodanikkudele seaduspärase omandusena ja mille kapteniks ning madruseiks on ülekaalus meie maa kodanikud. Eksimist karistatakse kõigi kaupade kui ka laeva võõrandamisega.

2. Parlamendi otsusega keelatakse peale 1. detsembrist 1651 Euroopas kasvanud või valmistatud saaduste ning toodete sissevedu Inglismaale, Iirimaale või neile kuuluvatele maadele kõigil laevadel ja veoriistadel peale nende, mis kindlasti on meie oma kodanikkude omandus, ja peale nende võõraste laevade, mis kuuluvad maile, kus veetavad saadused on kasvanud või valmistatud, või ka kodus on sadamais, kus mainitud saadused või tooted eranditult laadimisele tulevad. Eksimist ähvardab sama võõrandamise karistus, mis § 1.

(Meresõidu-akti tekstist.)

Hollandlased valmistasid ise vähe, aga kauplesid laialt võõramaa kaupadega, eriti koloniaalsaadustega, ja Inglismaa oli neile saadustele tähtis turg. Meresõidu-akt ähvardab hävitada Hollandi kaubandust. Holland algas sõda Inglismaaga, kuid selle lõpetas Cromwell Inglismaa kasuks; Holland pidi tunnustama Meresõidu-akti. Inglismaa arenes Cromwelli juhatusel түsedaks mereriigiks. Õnnelik välispoliitika ja Cromwelli ener-

giline isik olid need, mis lepitasi Inglismaa protektoriga ja mille tõttu tal oli võimalik juhtida riiki iseseisvalt surmani. Õnneliku välispoliitika tõttu ulatus Cromwelli kuulsus ka välismaale ja leidus sealgi tema austajaid.

Cromwelli protektoraadi lõpul suurenes Inglismaal monarhistlik liikumine. Oli selge, et vabariik hävib. Monarhistide kandidaadiks oli hukatud Charles I poeg Charles.

Stuartite restauratsioon. A. 1658 suri Oliver Cromwell. Enne surma oli ta protektoriks määranud oma poja Richardi. Kuid Richardist ei pidanud lugu isegi independentlik sõjavägi. Keset raskusi arvati, et Cromwelli laialisaa-detud parlament peab kokku astuma ja oma otsustava sõna ütleva. Nii sündiski. Nüüd lahkus Richard Cromwell protektori kohalt. Sabaparlamendi enamuse pooldas vabariiki, kuid enne kui see parlament midagi vabariigi seisukorra kindlustamiseks sai ette võtta, ilmus Londoni monarhistlik kindral Monk oma väeosaga ja pani parlamendile ette laiali minna, et Inglismaa saatust otsustama saaks tulla uus rahvaesindus, vabalt valitud konvent-parlament. Kindrali ettepanekule ei julgetud vastu seista. Nii lahkus ametist lõplikult pikk parlament, kes Inglismaa poliitikat oli juhtinud äärmiselt kirjul ajastul.

Kokkuastunud uus konvent, milles enamuse moodustasid kavalierid, otsustas Inglise troonile kutsuda Charles I poja Charles'i (II). Troonikandidaat, kes välismaal viibis, töötas kõigile monarhia vastastele armu anda, revolutsiooni ajal konfiskeeritud varandused jätta uutele omanikkudele ja mitte kitsendada usuvabadust. Rahva vaimustatud hüüete saatel marsis Charles II oma 30. sünnipäeval 29. mail 1660 Londoni, et asuda õnnetu isa troonile. Kuid Charles polnud väärt trooni ega seda lugupidamist, mis Londoni rahvas talle osutas. Charles II oli kergemeelne kõlvatute elukommetega inimene; ka isa saatusest polnud ta võtnud õpetust. Jälle avaldus seesama tung kuninga ainuvõimu maksma panna ja katoliku kirikule läheneda.

Parlament ruttas siis riigiusu kaitseks välja andma nn. *Test-Act'i*. See seadus kõrvaldas riigiametist kõik, kes tunnustasid kirikupeana paavsti. Nii pidid riigiteenistusest lahkuma ka-

toliiklased, teiste hulgas ka kuninga vend. Hiljemini nõuti sama Test-Act'i põhjal, et katoliiklased, kui nad riigiusku üle minna ei tahtnud, 6 nädala jooksul lahkuksid Inglismaalt. Teine tähtis seadus, mille parlament avaldas Charles II ajal, oli isiku kaitseks antud nn. *Habeas Corpus Act*. Habeas Corpus Act'i järgi pidi igale kinnivõetule ette näidatama kohtuniku kirjalik vangistamiskäsk, vastasel korral võis vang või tema omak-sed nõuda, et süüdistatava asi kohtule 24 tunni jooksul läbi-vaatamiseks ette pannakse või vang otsekohe vabastatakse.

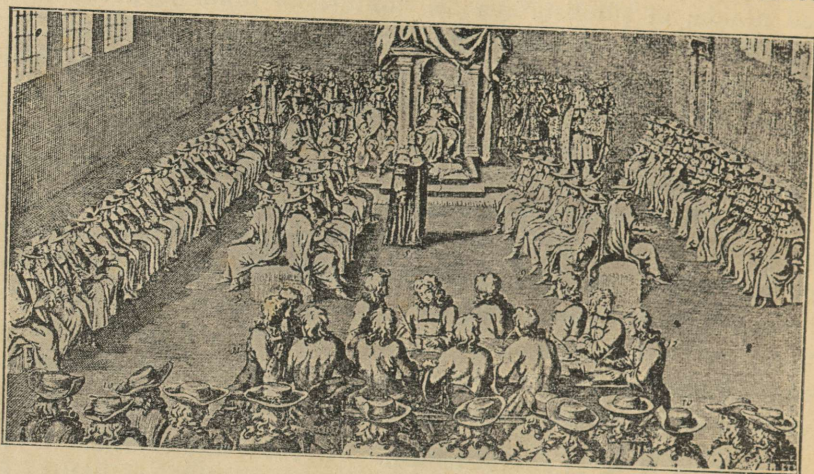
Eriti muret tegid inglise rahvale tuleviku väljavaated. Charles II polnud poega; troonipärijaks oli kuninga vend James, kes avalikult pooldas katoliku kirikut. Anglikaani kiriku kaitseks tekkis poliitiline erakond, kes nõudis James'i kõrvaldamist. Kuninga vastaseid hakati sest ajast nimetama *whigideks* ja need olid enamasti linlased ning talupojad; kuninga poolehoidjaid hakati hüüdma *torydeks* ja nende hulka kuulusid enamasti suurmaapidajad. Esimene oli edumeelne partei, teine — konservatiivne. Algul olid whigid parlamendis enamuses; Charles II ei sallinud neid kuidugi ega kutsunud neli viimast aastat kokku parlamenti.

James II ja II revolutsioon. A. 1685 suri Charles II ja troonile astus siiski James II. Viimane algas oma valitsust seega, et hakkas katoliiklasi nimetama ametisse. Varsti avaldas ta ka usuvabaduse deklaratsiooni, mis kaotas katoliiklaste ja puritaanide kohta käivad kitsendused. Kuna deklaratsioon anglikaani kiriku võimu ähvardas, keeldusid mitmed piiskopid seda kirikus ette lugemast. Kui piiskoppide asi kohtusse jõudis, mõisteti nad seal õigeks. Isegi toryd hakkasid kartma katoliku usu hädaohtu ja nad otsustasid nõus olla whigidega, kes Inglise troonile tahtsid kutsuda James II asemele kuninga väimeest, Hollandi maavalitsejat *Oranje Wilhelmit*. Kõigist mahajäetud James II põgenes Prantsusmaale (**1688**). Nii vabanes Inglise troon. See oligi inglise II revolutsioon ehk nn. *mõnus revolutsioon* (riigipööre sündis verd valamata).

Uus kuningas William III võeti vastu erilise lepingu põhjal. Selle deklaratsiooni põhjal edaspidi astusid Inglismaal seaduse jõusse ainult määrused ja seadused, mis välja andis parlament ühes kuningaga. Parlament määras sõjaväe suuruse

ja nimetas kuninga vägede ülemjuhatajaks. Kõvasti keelati ära kodanikkude maksustamine ilma parlamendi loata. Hakkas maksma sõnavabadus ja petitsioonide õigus. Mitte-riigiusulistele anti jumalateenistuse pidamise vabadus ja õigus valida endale vaimulikke ning vanemaid.

1688. aasta rahulik revolutsioon hävitas lõplikult absolutismi poole püüdmise võimalused Inglismaal, kindlustades

Inglise parlamendi istung kuningas James II ajal.

parlamendi jalgealuse. Edaspidi ei seisnud küsimus enam parlamendi õiguste kaitsmises, vaid nende laiendamises. 1688. a. riigipööre tähendas peamiselt aristokraatia ja anglikaani kiriku võitu. Ülemvõim läks kuninga käest aristokraatliku parlamendi kätte. Katoliiklased ja presbüterlased ning independendid jäid veel kauaks ajaks eemale riigiametitest.

3. Venemaa.

1547. a.	— Joann IV võtab vastu tsaaritiitli.
1613. a.	— Romanovite valitsuse algus.
1682.—1725. a.	— Peeter Suur.
1700.—1721. a.	— Põhjasõda.

Joann IV Julm. Tugevaks saanud ja vaenlasi võitnud Moskva riigis püüdis absolutismi poole juba Joann III. Bojaa-

ride mõju riigi valitsemisele hävitas aga hoopis J o a n n IV oma valitsusaja teisel poolel.

Joann IV võttis a. 1547 vastu t s a a r i tiitli; sest aastast peale jäi ära Moskva valitsejate endine nimetus „suur vürst“. Uue tiitli võtmine pidi märgitsema Moskva valitsejate poolt

Vene bojaarid.

ainuvõimu maksmapanu. Kuid veel oli Joann noor ega tahtnudki üksi juhtida riiki. Ta valis endale bojaaridest abilised ja laskis riigi asju arutamaks käia bojaaride nõukogul ja m a a k o g u l, nagu nimetati Venemaal seisustekogu. Kuid oma valitsuse teisel poolel pani Joann maksma oma ainuvõimu, muutes ühtlasi julmaks valitsejaks.

Joann kaotas vara vanemad ja jäi bojaaride kasvatada, kes teda ei sallinud, omavahel tülitseid ja Venemaa saatusest vähe hoolisid. Ta kasvas üles kinnise iseloomuga ja täis umbusaldust inimeste vastu. Ta luges palju ja hakkas vara iseseisvalt mõtlema. Aga isesugused tujud valdasid teda. Ta armastas vahel piinata loomi ja ka inimesi. Ta pildus kõrgelt rõdult loomi alla, et kuulda nende hädakisa, või kihutas ratsahobusega inimeste sekka, et tallata neid jalge alla. Bojaarid nägid

Joann IV Julm.

seda, aga selle asemel, et juhtida suurvürsti õigele teele, naersid nad tema tembutuste üle ning kiitsid pealegi tema vahvust. Nad ei hoolinud temast, nad ei avaldanud temale austust, Joann vihkas neid ja hakkas neile kätte maksma, kui sai suureks. Andudes tujudele, piinas ja tappis ta siis bojaare ja teisi kodanikke, kes juhtumisi said tema vihaalusteks, nagu ta lapsepõlves oli piinanud loomi. Ta tappis vihatujus isegi oma poja, nii et ta tõega on ära teeninud „Julma“ nime.

Oma valitsuse teisel poolel eemaldas Joann IV bojaarid ja asutas uue valitsuskonna — o p r i t š n i n a. Selle moodustasid 1000 noormeest, keda Joann oli välja valinud oma kaastööliseks. Nad pidid maha jätma vanemad, omaksed, sõbrad ja elama vaid tsaarile. Opritšninalle eraldas tsaar 20 linna ühes maakondadega riigi keskkohast. Maa jagas ta opritšnikkude vahel. Nende maade endised mõisnikud pidid siirduma piiriäärsetele maa-aladele. Need mõisnikud oli enamasti bojaarid. Saatnud nad ära riigi keskkohast piiride äärde, ei eemaldanud Joann IV neid ainult valitsusest, ta võttis neilt ka endise au ja hiilguse ning majandusliku jõukuse.

Opritšnikud ise olid toored võimumehed, nad tarvitasid igal pool vägivalda. Tsaar ei hoidnud neid tagasi vägivallatagudest. Ta viibis nende keskel ja armastas pealt vaadata kahtlusaluste piinamisi. Ta sõi nendega ühes lauas, kus prassimine ja joomine sageli võttis jõleda kuju. Kuid kui Joann IV jättis tujud, oli ta tark, kindlate ja läbimõeldud kavatsustega riigimees. Muide oli ta veendunud, et Venemaa edu võimalik on ainult läbi käies Lääne-Euroopaga. Ta hakkaski muretsema oma kodumaale soodsaid suhtlemistingimusi lääneriikidega. See äratundmine kihutas teda vallutama Liivimaad, millest lähemalt jutustab kodumaa ajalugu.

Esimesed Romanovid. Joann IV järel valitses veel tema poeg vanast valitsevast suguvõsast. Viimase surmaga a. 1598 kutsus püha Vladimiri valitsejasugu Venemaa troonilt. Järgnes *s e g a n e a e g*, mil Venemaa troonile püüdsid mitmed troonikandidaadid, isegi välismaalased. Kuid siis tekkis Venemaal võimas rahvuslik liikumine, mis seadis oma eesmärgiks vabastada Venemaa võõraste mõju alt ja valida Vene troonile oma rahvusest tsaar. **1613.** a. oldigi niikaugel, et maakogu valis Vene troonile *M i h h a i l R o m a n o v i*. Romanovitega sai Venemaa jälle kindla valitseva dünastia, mis püsis troonil kuni suure Vene revolutsioonini a. 1917.

Esimesed Romanovid *M i h h a i l F e o d o r o v i t š* (1613—1645) ja *A l e k s e i M i h h a i l o v i t š* (1645—1676) olid mõlemad, nii isa kui poeg, heatahtlikud valitsejad. Nende mõlemate püüd oli rahu jaluleseadmine segadustest vapustatud riigis.

Nad lootsid seda saavutada valitsedes käsikäes seisuste esindusega, maakoguga. Maakogu käis mitmel korral koos Mihhaili aegu, samuti Aleksei päevil, ja otsustas tähtsaid riiklikke küsimusi. Seisuste esinduste sagedastel kooskäimistel selgusid ka üksikute seisuste hädad ja mured Venemaal. Mõisnikud kaebasid, et nad vaeseks jäänud, et talupojad nende juurest põgenevat, maid harimata jättes. Lindlased kurtsid raskete maksude ja välismaalaste üle, kes, varustatud eesõigustega, kodumaa tööstusele ja kaubandusele raskusi tegevat. Talupojad kaebasid raskete maksude üle, mis neil kanda nii riigi kui mõisnikkude vastu, ja sunnismaisuse üle, mis mitmel pool maksma oli pandud juba 15-ne aastani.¹⁾ Kurdeti ühiselt kohtu üle, kus õigust ei tehtud, ja ametnikkude üle, kes omavoli tarvitasid.

Kohtu omavolitarvitamisele aitas kaasa ajakohase seadustiku puudumine. Seadusraamatud polnud trükitud, seadused ei saanud rahvale ega ametnikele teatavaks. Muidugi olid nad ka puudulikud. Aleksei Mihhailovitš andis välja uue seadustiku „Sobornoje uloženie“ (1649), mille väljatöötamisest võtsid osa nõukogu ja maakogu. Et maakogus seekord olid esindatud ainult mõisnikud ja linnakodanikud, siis on ka uues seadustikus paremini kaitstud nende huvid. Nii kuulutas „Sobornoje uloženie“, et mõisnikud võivad otsida talupoegi piiramatu aja jooksul, see tähendas, et maksma pandi täielik sunnismaisus. Pealegi toonitas uus seadustik, et talupojad seotakse lõplikult ja päritavalt oma isandaga, et kõik varandus on mõisniku oma, et ainult osa sellest varandusest on talupoja kasutada. Mõisnik nõuab sisse talupojalt riigimaksud, on temale kohtumõistjaks jne. Nii andis uus seadustik mõisnikele suure võimu talupoegade üle, Venemaal hakkas maksma pärisorjus. Linlaste meeleheaks keelas Sobornoje uloženie välismaalastele ära siseriigis kauplemise.

Sobornoje uloženie avaldati trükis, tema sisuga oli asjastuhvitatuil võimalus tutvuda.

Esimesed Romanovid kulutasid palju jõudu sisemise rahu kindlustamiseks. Oli Venemaa ju lai ja suur ning palju temas

¹⁾ Esimene sunnismaisuse dekreet avaldati Venemaal a. 1597. *See määras: põgenenud talupoega võis mõisnik üles otsida ja enda juurde tagasi nõuda, kui põgenemisajast polnud möödunud üle 5 aasta.

rahatut elementi. Rahutu element kogunes „metsikul põllul“, kasakate maal, Volga ja Doni ääres. Siin tekkis tsaar Aleksei aegu suur *Stenka Rasin*'i mäss.

Stenka Rasin — kangelasjõu, taltsutamatu kire ja raudse tahtejõuga mees — oli koduta kasakate (stepielanikkude) pealik ehk ataman. Ta kogus enda ümber kõiki, kes ei olnud rahul maksva ühiskondliku korraga, lubades mässust osavõtjaille vabaduse, maa ja üheõigusluse. Ta kutsus üles hävitama mõisnikke, tapma vürste, hukkama tsaari. Oma väega hakkas ta riisuma Volgal tsaari laevu, Kaspia merel pärslaste omi. Ta vallutas Tsariitsõni, Astrahani. Kuid varsti ilmusid Moskvast tsaari väed. Mässajad võideti ja hävitati. *Stenka* viidi raudpuuris Moskvasse, kus ta koledate piinamiste järel hukati.

Aleksei Mihhailovitši ajal liitus Venemaaga *Ukraina* (maad *Dnepri* ääres, a. 1654).

Esimestest Romanovitest nimetame veel nende tahtmist lähendada Venemaad Euroopale. Mihhail kutsus välismaalt ohvitseri, meistreid, tehnikuid. Moskvast tekkis saksa asundus ligi 1000 saksa perekonnaga. Aleksei hindas veel rohkem välismaa mõju tähtsust. Ta korraldas juba kojaelu euroopa moodi, andis oma lastele euroopaliku hariduse ja ümbritses end sõpradega Euroopast.

Kuid Venemaa tõsiseks lähendajaks Euroopale, vene eluolu uuendajaks sai Aleksei noorim poeg *Peeter Suur*. Tema pani maksma ka *absolutismi* Venemaal.

Peeter Suur. *Peeter Suur (1682—1725)* sündis tsaar Aleksei teisest abielust ja oli alles 3^{1/2}-aastane, kui suri isa. Aleksei esimesest abielust sündinud lapsed ei sallinud *Peetrit*; nad saatsid *Peetri* ühes emaga *Preobraženskoje* küllasse, et teda niiviisi kojaelust kõrvaldada. Kuid saatus tegi *Peetrist* varakult tähtsa isiku.

A. 1682 suri Aleksei vanem poeg *Feodor* ilma pojata; trooni pärimisõigused olid nüüd vendadel *Joannil* (I abielust) ja *Peetril*. *Joann* oli natuke vanem, aga ta oli piiratud mõistuse ja nõrga tervisega; *Peeter* oli terve ja tark poiss. Trooniküsimus lahendati bojaaride ja väimulikkude poolt viimaks sel teel, et mõ-

lemad kandidaadid nimetati tsaarideks, aga riiki valitsema hakkas (tsaaride alaeasuse tõttu) Joanni õde, auahne ja valitsushimuline Sofia (Peetri pool-õde).

Noore poisina ei avaldanud Peeter mingisuguseid valitsemishuve. Ta ei liikunud sugugi õueringkonnas, ta elas edasi Preobraženskojes ja Moskvas käies seltsis ainult välismaalastega. Tema sõpradeks ja õpetajaiks said šveitslane *Leofort* ja šotlane *Gordon*. Peetrit hakkas varakult huvitama lääneriikide elu-olu. Teda ei rahuldanud üksnes välismaalaste jutustused, ta unistas oma silmaga näha Lääne-Euroopat.

Peeter Suur.

A. 1697 sõitiski Peeter, mõisnik Peeter Mihhailovi nime all, Riiga ja sealt edasi Lääne-Euroopasse. Ta viibis Hollandis ja Inglismaal, kus tutvus laevaehitusega; töötas ise puusepana, et tegelikult olla asja juures. Mitu tööala õppis Peeter välismaal olles kätte. Tsaari huvitasid ka Lääne-Euroopa riiklikud ja seltskondlikud olud, samuti kaubandus ja suurtööstus. Igalt alalt kogus ta endale ahnelt teatmeid. Peeter läbis veel Prantsusmaa ja Saksamaa.

Meheks sirgunud Peeter oli väga pika kasvuga — pea võrra kõigist pikem, — kiirete liigutustega, ilusa näoga, mida ainult vahel rikkusid närvilised tõmbed. Peetril oli hiiglajõud ja alaline teotsemistung. Temast kõneldi, et kui ta ei reisinud, maganud ega pidutsenud, siis tingimata midagi ehitas või valmistas. Peeter oskas käsitleda iga tööriista, igas töökojas tundis ta enese kodus olevat. Peetrist jäid järele mitmed tema enda valmistatud tarbeasjad.

Peeter oli lihtsa eluviisiga: ta käis kulunud rõivais, paigatud saapad, nõelutud sokid jalas. Ta viibis tihti lihttööliste ja madruste keskel: suitsetas, purjutas ja mängis nendega. Käitumises oli ta sageli jäme ja toores.

Peeter oli kangekaelne: ta ei sallinud vasturääkimist, teisitimõtlemist. Ta oli halastamatu iga mõttevastase vastu. Oma ainukese poja Aleksei, kes oli tema vastane, laskis ta Peeter-Pauli kindluses surnuks piinata.

Peetril oli hiiglatahtejõud ning suurepärane organiseerimiseanne. Need omadused tegid temast Venemaa uuendaja.

Peetri mõttes mõlkus pilt jagamatust Suur-Vene riigist. Lähemaks ülesandeks seadis ta endale võita Moskva riigile meripiirid läänes ja lõunas. Selle sihi saavutamiseks oli tal tarvis võita rootslased, et tõusta Baltimaa peremeheks, võita türklased, et tungida Musta mereni, veel sõidida pärslastega, et neilt võita Kaspia rannik. 35-aastase valitsemise ja sõdimise järel jõudiski Peeter peaaegu seatud eesmärgile.

Peetri reformid. Kogu Peetri riiklik tegevus on ühenduses sõjaliste tarvetega. Et võitjaks jääda sõdades, oli tal tarvis reorganiseerida sõjaväge; endiste juhuslikkude sõjaväeosade asemele rajas ta välismaa eeskujul alatise õpetatud sõjaväe Mõisnikke kõiki kohustas ta teenima; talupojad pidid andma iga aasta umbes 20 perekonna pealt 1 nekruti. Sõjaväe-kohustus oli raske, sest teenida tuli eluaeg.

Riigi väljaminekud alatiste sõdade tõttu tõusid mitmekordseks. Moskva riigis oli enne makse võetud ülesharitud maa pealt. Mihhail Feodorovitšist saadik võeti makse talu või maja pealt. Et saada rohkem raha, hakkas Peeter võtma makse iga meeshingepalt („hingemaks“). See maks pidi katma Peetri eelar-

ves umbes pooled väljaminekud, teise poole väljaminekuid pidid katma kaudsed maksud; neid võeti toiduainete, tööstusettevõtete, saunade, kirstude, isegi habemekandmise õiguse pealt jne.

Tööstust ja kaubandust katsus Peeter välismaalaste abil suurelt arendada; võib ütelda, et tsaar Peeter alguse pani vabriku- ja mäetööstusele Venemaal.

Ka haridust hindas Peeter, eeskätt kutseharidust; ta avas mõned mereasjanduse- ja tehnikakoolid. Tema pani alguse ka vene teaduste akadeemiale.

Peeter Suure aegu hakkas ilmuma Venemaal esimene ajaleht.

Välismaa eeskujul muutis Peeter oma kodumaal riigivalitsemiskorda. Ta oli veendunud absolutist.

Kogu riigi valitsemine pidi sündima keskkohast; selle keskkohta moodustasid kõrged asutised ja kõrged ametid, kellele allusid üle riigi kõik kohalikud asutised ja ametid. Riigi kesk-asutistena lõi Peeter — senati ja kolleegiumid, pärastiste ministriumide eelkäijad. Senati juurde nimetas ta prokuröri, kes valvas senati tegevuse ja selle järele, et senati asjaajamisel tsaari vaated oleksid mõõduandvad, kuna kolleegiumides mõjule pääses kolleegiumi presidendi võim, kes omakorda allus riigipeale. Ametnikke nimetas Peeter Suur mõisnikuseisusest. Kuna enne Moskva riigis vahet tehti kõrgema aadli, bojaaride, maaomanikkude ja teenistusaadli, maapidajate vahel, hävitas Peeter need vahed; nad kõik moodustasid ühe mõisnikuseisuse. Kõigilt mõisnikelt nõudis Peeter eluaegset teenistust kas riigi- või sõjaväeteenistuses. Tasuks teenistuse eest oli mõisnikul tarvitada mõis. Selle kõrval tõusis riigiteenija auastme-tabelil, kui ta oli hoolas ja osav. Auastmeid oli 14.

Vene kirikupeaks nimetas Peeter patriarhi asemele pühastinodi. Ta pani maksma uue ajaarvamise Kristuse sünnist, 1. jaanuarist (enne arvati Venemaal aega maailmaloomisest, 1. sept.).

Venemaa seltskonnaelule püüdis Peeter samuti anda välismaa ilmet. Ta keelas ära pikkade kuubede kandmise, käskis meestel habet ajada, ainult vaimulikel ja talupoegadel lubas ta kanda pikka habet ja pikka rõivast. Peeter pani maksma kõrgemas seltskonnas välismaised külaliste vastuvõtmise kombed.

Venemaal ei olnud naised siimaani sugugi osa võtnud avalikust elust. Peeter käsutas naised välja „teeremitest“ (naiste ruumest) seltskondlikule läbikäimisele.

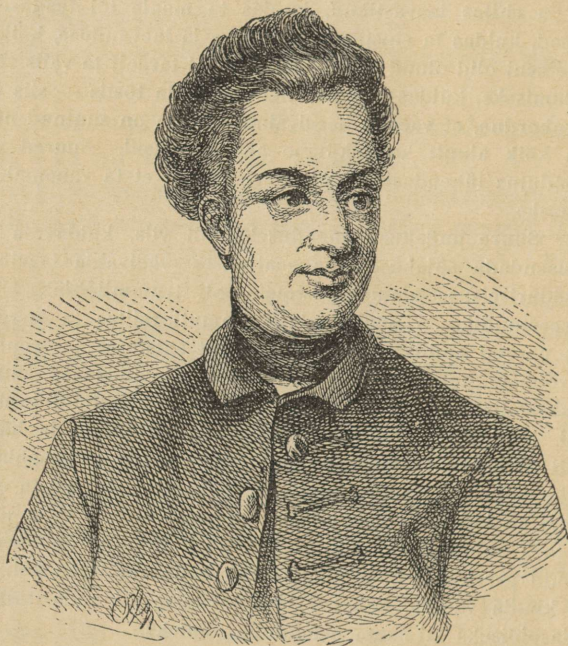
Peeter väärrib „suure“ nimetust rohkem kui kunagi teine valitseja seda on väärinud. Vaadeldes tema valitud meetodeid riigi ajakohastamiseks, kuidas ta omamaalastele õpetas sõjapidamist, kuidas reisis võõrsile õppima teiste rahvaste kombeid ja saavutusi, kuidas ta korraldas vägevaid sõjavägesid ja ehitas laevastikud, kuidas ta maale tõi teadused, tööstuse ja käsitöölised, kuidas ta elustas kaubanduse ja laevanduse, kõik asjad, mis vene rahvale seni olid olnud täiesti võõrad; kui targalt ta valis võtteid vaenlase nõrgestamiseks, kuidas ta oma riigi heakorda tõstis — siis on see kõik sedavõrd erakordne, et vaevalt keegi ainuvalitseja on suutnud nii palju ära teha. Seda kõik ainult kolmekümne aasta jooksul. Suured raskused ja ta enda mõõdutut lühendasid ta elupäevi, nõnda et ta vanemaks ei elanud kui 53-aastaseks.

Peeter Suure andekuse tõenduseks oli viis, kuidas ta oskas oma alamatele sisendada sõjakust ilma sealjuures vägivaldat tarvitamata. Ta astus ise sõduriseisuse alamale astmele, oli trummilööjaks, lihtsõduriks, kapraliks, seersandiks ja nõnda edasi. Samuti talitas ta mereväes. Seda nähes tulid noored aadlikud hulkadena väeteenistusse ja teenisid auülen-dusi oma võimete kohaselt. Enne seda peeti alandavaks aadlikul seista vähemas aukraadis kui kolonel, kõrgem aadlik ei tahtnud teenistust alata vähema kui kindrali nimega. „Miks peaksime teenima ja hädaohtu minema“, öeldi sel puhul, „oma raha eest võime saada välismaalasi“. Keisri enda eeskujul mõjus niivõrd, et keegi, ükskõik mis seisusest ta oli, ei nõudnud suuremat au kui tema koht sõjaväes temale lubas. Oma sõjaväe moodustas see tark valitseja sel teel, et ta täpselt tundma õppides oma maid ja neil elavaid perekondi igale maakonnale selle kandejõu kohaselt kohustuseks tegi kindla väeosa, kaks või kolm rügementi anda, mille ülalpidamine ka edaspidiseks jäi sama maakonna hooleks.

Oma sissetulekud olid keisril viimase krossini teada, samuti kuidas neid kulutatakse. Oma isikule kulutas ta vähe; elades enam lihtaadlikuna kui vürstina hoidis ta kokku suured kulud, mis teised valitsejad teevad oma õukonna hiilguse hoidmiseks. Ta ei armastanud esineda keisrina, tegi seda vaid juhtudel, mil see mõõdapääsematu, vastu võttes võõramaa saadikuid ja m. Ta armastas seltskonda ja oli loomult erk ja lõbus, suure naljaandega. Suuri teadmisi ta ei omandanud, oskas ainult lugeda ja kirjutada, austas aga teadusi ja püüdis igapidi neid omal maal arendada. Ta oli ennem kokkuhoidlik kui helde, siiski oskas ta oma heldust näidata õigel kohal. Temale meeldis, kui temaga kõneldi avameelselt ja lihtsalt. Ka oli tal õnne oma ettevõtetes nagu ka ta elu vastu juhitud salasepitsuste avastamises. Lühidalt — kunagi pole temataolist valitsejat istunud troonil ja ma kahtlen, kas kunagi samasugune ka temale troonil järgib.

(Gordon.)

Peeter Suure sõjad. Teatavasti oli Peeter Suure eesmärk meripiiride omandamine. Lepingus Poola ja Austriaga, algas ta juba a. 1695 sõda Türgiga, et kindlustada riigi lõunapiire ja pääseda Mustale merele. Värskest loodud laevastiku abil võitis ta türklastelt **Asovi** kindluse ja pääses Asovi merele (1696). Siis aga ruttas ta väeliini viima lõunast põhja. Algas **Põhja sõda**, mis kestis 21 aastat (**1700** kuni **1721**).

Karl XII.

Balti merd näha Venemaa piirina ei ihaldanud Peeter Suur ainult strateegilistel põhjustel, siit tahtis ta „akent raiuda Euroopasse“; Balti mere kaudu tahtis ta astuda kaubanduslikku ja kultuurilisse läbikäimisse haritud Euroopa riikidega, nagu seda juba oli ihaldanud Joann IV.

Baltimaa isandaks oli Rootsi, nii tuli sõdida rootslastega. A. 1697 astus Rootsi troonile 15-aastane Karl XII. Nüüd arvasid Rootsi vaenlased kohase aja olevat Rootsi võimu murdmiseks.

A. 1700 tõttas Poola kuningas Riiat piirama, taanlased algasid sõjalist tegevust, Peeter Suur saatis oma väed Ingerisse. Et Põhjasõda lähemalt puudutab meie kodumaa ajalugu, toome selle kirjelduse ühenduses kodumaa ajalooga.

Põhjasõja võitsid venelased. Uusikaupunki's alla kirjutatud rahu järgi sai Venemaa endale Liivi-, Eesti-, Saare-, Ingeri- ja Viiburimaa ühes kõigi linnadega. Rootsile oli see määratu suur kaotus, Venele hiilgav võit.

Peale Põhjasõda võttis Peeter Suur vastu keisri aunime ja nimetas oma riigi Kõik-Venemaa keisririigiks.

Peale suuri, ennenägematuid pidustusi algas väsimatu Peeter veel sõda Pärsiaga Kaspia mere ranniku pärast. Tal läks korda vallutada Kaspia lääneranda. Peeter suri a. 1725.

K ü s i m u s i k o r d a m i s e k s :

- Kus maal sai alguse absolutism?
- Nimetage poliitika-kirjanikke, kes soovitasid absolutismi!
- Millised maad jäid Euroopas puutumata absolutismist?
- Kes riigimeestest arendasid absolutismi Prantsusmaal?
- Kuidas hoolitses Henri IV riigi majanduse eest?
- Milliste abinõudega tõstis Richelieu kuninga võimu?
- Millised põhimõtted juhtisid Louis XIV-t valitsedes?
- Iseloomustage Colberti majanduspoliitikat!
- Nimetage Louis XIV tähtsamad sõjad!
- Millised olid tema sõdade tagajärjed?
- Millisest suguvõsast olid Inglismaa XVII saj. valitsejad?
- Millist poliitikat ajasid Stuartid?
- Milles erines Inglise parlament mandriiriikide seisustekogudest?
- Mida nõuti „Õigustepalves“?
- Mida nõudis „pikk parlament“?
- Millal oli inglise esimene revolutsioon?
- Millised erakonnad olid Inglismaal revolutsiooni ajal?
- Milllega lõppes inglise esimene revolutsioon?
- Iseloomustage Cromwelli tegevust!
- Miks ei jäänud püsima vabariik Inglismaal?
- Iseloomustage tagasikutsutud Stuartite tegevust.
- Milliste seadustega võitles parlament nende vastu?
- Millal oli inglise teine revolutsioon?

Millised erakonnad olid Inglismaal teise revolutsiooni ajal?
Mida andis Inglismaale teine revolutsioon?
Kes püüdsid Venemaal absolutismi teostada enne Peeter Suurt?
Mis ajast hakati Venemaa valitsejaid hüüdma tsaarideks, mis ajast
keisriteks?
Kuidas sai Venemaal troonile Romanovite suguvõsa?
Kuidas valitsesid riiki esimesed Romanovid?
Nimetage „Sobornoje uloženje“ tähtsamaid punkte!
Millega saavutas kuulsuse Stenka Rasin?
Iseloomustage Peeter Suurt!
Nimetage tema tähtsamad reformid!
Mis oli tema sõdade eesmärk?
Millal oli Põhjasõda?
Milliste meredeni tungis Peeter välja?

B. Eesti ajalugu.

I. ORDUAEG (järg).

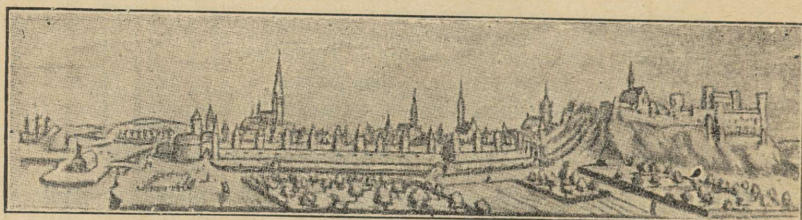
1. Reformatsioon.

1523 — Reformatsiooni algus Tallinnas.
1524 — Reformatsiooni algus Tartus.
1535 — Esimese eestikeelse raamatu ilmumine.

Reformatsiooni algus Liivimaal. Reformatsioon puhkes Liivimaalgi, ka siin ei olnud rahul katoliku kirikuga. Siingi müüdi armuskirju, näiteks Pirita kloostri juures Tallinna lähedal suuremate kirikupühade puhul. Siingi häiris rahvast vaimulikkude kõlvatu eluviis, nende rahaahnus. Kõige varemini levis uus õpetus Riias, kus 1521. aasta lõpust hakkas Peetri kirikus rahvale uut õpetust kuulutama kohalik vaimulik *Andreas Knopken*. Knopken ise tutvus Lutheri õpetusega Saksamaal, kuhu ta oli sõitnud edasi õppima. Knopkeni vaated meeldisid paljudele, kuid esialgu levis uus õpetus Riias siiski viisalt. Alles uue jutlustaja, temperamentse ja vabameelse *Tegetmeyeri* tulek Riiga lõi soodsa pinna reformatsioonile. Tegetmeyer võitis rahva poolehoidu. Üksteise järele lahkusid katoliku preestrid Riias ja Riia kogudused muutusid luteri kogudusteks.

Usu-uuendus Tallinnas. 1523. a. jõudis reformatsioon Tallinna. Siin kuulutasid uut õpetust endine munk *Lange Niguliste* ja Saksamaalt tulnud jutlustaja *Hasse Oleviste* ki-

rikus. Tallinnas oli vahekord eriti terav linnakodanikkude ja katoliku munkade vahel viimaste rahaahnuse ja kõlvatu eluviisi pärast. Selletõttu hakkasid linnakodanikud kergesti uue usu pooldajaiks, eriti meeldis neile, et jutlustajad kloostrid pidasid ülearuseiks. Mungad aga suhtusid uuesse õpetusse üleolevalt ja jätkasid jutlustamist endises vaimus. Rüüstamist kartes hakkasid nad peitma kloostri väärtasju. Kirikute rüüstamine ei jäänudki tulemata. Septembris 1524. a. tungis rahvas Oleviste ja Pühavaimu kirikusse ning dominiiklaste kloostrisse, purustades altaripilte ja asju. Siis astus linnavalitsus, kes huvi tundis kloostrite varanduste vastu, energilised sammud. Ta võttis kloostrite varandused oma käsutusse, lubades neid kasutada heategevaiks ning hariduslikeks otstarveteks. Kloostrid kuulu-

Tallinna linn ja loss XVI—XVII saj.

tati suletuks; mungad ja nunnad pidid kas lahkuma linnast või astuma eraellu. Siit peale levis reformatsioon Tallinnas rahulikult.

Tallinnast tungis usu-uuendus Paide, Rakverre ja Narva.

Usu-uuendus Tartus. Tartus alustas reformatsioonilise liikumise Hermann Marsov, endine Riia vaimulik, 1524. a. Ta tutvustas rahvast uue usu põhimõttega, kuid pidi varsti piiskopi käsul lahkuma linnast. Sama aasta sügisel hakkas Tartus uueks reformatsiooni jutlustajaks Melchior Hofmann. Kui piiskop ka Hofmanni käskis vangistada, asus rahvas kaitsma uut usku. Maarja kirikust kihutati minema katoliku preestrid ja kutsuti jutlustama Hofmann. Pärast jumalateenistust rüüstati Maarja ja Jaani kirikud ning Jakobi klooster. Siis asuti toomkirikut piirama, mida kaitses lossiülem. Toomkiriku

uksed löödi sisse ning kirik rüüstati. Mungad ja nunnad kihutati linnast välja.

Hofmann oli väga hea kõneleja ja radikaalsete vaadetega jutlustaja. Ta soovitas demokraatlikku korda kirikus, preestriamet pidi kättesaadav olema igale koguduse liikmele. Hofmann oli üldse demokraatlikkude vaadete pooldaja ka muis elukorraldusis, sellepärast mõjusid tema kõned rahvasse ässitavalt. Linnavalitsus otsis aga abinõusid rahva rahustamiseks. Kutsuti Riiast Tegetmeyer, kelle jutlustega usu-uuenduslik liikumine Tartus võttis rahuliku ilme, kuna Hofmann sunniti lahku ma Tartust.

Tartust levis reformatsioon Valka, Viljandisse ja Pärnu.

Usu-uuendus maal. Maal levis reformatsioon enam aegamööda. Reformatsiooni levimine maal olenes suurel määral mõisnikest. Läänimehed, eriti piiskopi maadel, pooldasid küll uut õpetust, sest nad lootsid reformatsiooni kaudu vabaneda oma isandatest ja tõusta läänimaade omanikeks. Kuid esialgu ei astunud nad otsustavaid samme uue õpetuse levitamiseks, kartes talurahva mässu.

Talupojad ise, kui nendeni jõudsid kuuldused saksa talupoegade rahunutustest ja nende nõudmistest, arvasid kätte jõudnud olevat aja oma olukorra parandamiseks. Saksa talupoegade eeskujul nõudsid nad õigust kirikuõpetaja valimiseks ning vallandamiseks, teoorjuse kaotust, mõisnikkude eesõiguste kärpimist jne. Harju ja Viru maakondades tekkis lausa mäss, mis aga sama veriselt maha suruti kui Saksamaal. Talupoegade rahunutuste mõjul ühinesid Volmari riigipäeval (1525. a.) läänimehed maaisandatega ning otsustasid uuendusi maal mitte lubada kuni järgmise kirikukoguni. Alles siis, kui hiljem selgus, et usu-uuendajad ei taotle teisi eesmärke kui üksnes usulisi uuendusi, muutus meie rüütelkond jälle heatahtlikuks reformatsiooni vastu ning usu-uuendus hakkas levima maal kiiremas tempos.

Reformatsioon ja eestlased. Usu-uuendus ei toonud eestlastele mingisuguseid paremusi. Oma sisult jäi uus usk talupoegadele kauaks ajaks võõraks, sest umbkeelsed vaimulikud ei suutnud äratada huvi tema vastu. Saksamaalt tulnud kiriku-

õpetajad jutlustasid saksa keeli või nii puudulikus eesti keeles, et rahvas neist aru ei saanud. Läänemail hoolitsesid usu-uen-dajad selle eest, et rahvas emakeeles pühakirja saaks lugeda; igal pool ilmusid rahvakeelsed piiblitõlked. Meil ilmus a. 1535 vaid Wanradt'i ja Kõlli k a t e k i s m u s , milles on kõrvutatud alasaksakeelne tekst eestikeelse tekstiga. Muide, see teos on esimene eestikeelne raamat. Selle raamatu ilmunisaastat alu-seks võttes pühitseti 1935. a. eesti raamatu 400 aasta juubelit.

Kui vähe hoolisid maaisandad rahva usuelust ja käekäi-gust, nähtub Tallinna Pühavaimu kiriku õpetaja B. Russov'i kroonikast, mis ilmus trükist 1578. a.

Russov kirjutab:

„Paljudes kohtades Liivimaal oli vähe leida neid, kes jumala-sõnast ja kirikuskäimisest midagi teadsid. Põhjuseks, miks nad kirikuskäimisest ei hoolinud, oli see, et kogu maal mitte üht head kooli ei olnud, mis ometi oleks võinud anda mõne lihtkirikuõpetaja, kes eesti keelt oleks tundnud. Sellepärast seisid ka kirikud koolide puudusel palju aastaid üsna tühjad ja lagunesid. Teiseks, kui kiriku juures kirikuõpetaja oli, siis oli see harilikult välismaalane, kellele eesti keel tundmatu ja kes sakslastele pidas jutlust saksa keeli, millest eesti talupojad aru ei saanud ja sellepärast ikka kirikust ära jäid, ja pidid siiski kirikuõpetaja palga maksma, kuhu sakslased igaüks ainult ühe singi aastas lisaks andis. Kol-mandaks see, et orduhärрад ja piiskopid vaeste talupoegade hingeõnnistu-sest ja heast käekäigust väga vähe hoolisid. Sest nemad mõtlesid, et see nende isamaa ei ole, ja olid ainult selle peal väljas, et neil aga nende eluajal küllalt oleks.“

Ainult üksikuile eestlastele tõi reformatsioon tõusu võima-lusi, nimelt neile, keda meil tegutsevad saksa reformaatorid valisid endale abilisteks. Neid õpetati välja ja saadeti siis rah-vale jutlustama. Mõni seesugune eestlasest kaastöeline saa-nud isegi kirikuõpetajaks.

Poliitiline olukord reformatsiooni ajastul. Tutvusime varem Liivi orduriigi sisemise olukorraga. Nägime, kuidas Liivimaad lõhestasid sisemised tülid, kuidas ülemvõimu pärast võistlesid ordu ja Riia peapiiskop (vt. Keskaeg, lk. 178). Re-formatsioon muutis veel keerulisemaks seisukorra: linnad ja maa võtsid vastu protestantismi, kuna Riia peapiiskop jäi ikka

paavsti esindajaks ja ordu seotuks katoliiklike traditsioonidega. Osa rahvast jäi katoliiklaseks; nende ja protestantide vahel tekkis tülisid.

Nõrga keskvoimu kõrval mõjusid hävitavalt Liivimaa oludesse veel seisustevahelised tülid. Linnad püüdsid iseseisvusele, iseseisvaks tahtsid saada läänimehed ja talupojad kasutasid iga võimalust vastuhakkamiseks. Samal ajal ootasid Liivi orduriigi kokkuvarisemist naabrid, nagu venelased, poolakad, rootslased, taanlased. Esialgu olid peamiselt venelased huvitatud Liivimaa võitmisest.

Venelaste suhtes polnud meie kodumaal enam tegemist väikeriikidega, nagu varem Novgorodi, Pihkva jt., see oli võimas Moskva ehk Suur-Vene riik, kes otsis nüüd Läänes väljapääsu merele. Aga XVI saj. algul läks Plettenbergil veel korda tagasi lüüa venelaste kallaletung ning sõlmida nendega rahu, mis kestis umbes poolsada aastat (vt. Keskaeg, lk. 179). Plettenberg oli reformatsiooniaegne ordumeister Liivimaal. Tema autoriteet oli suur. Tema oleks võinud keskvalitsust kõvendada, kuid tal puudus selleks isiklik auahnus ja valitsemistahe. Lõhestatuna, seesmiselt jõuetuna astus Liivi orduriik vastu uutele tormidele, mis haarasid Liivimaad XVI saj. keskpaiku.

2. Vene-Liivi sõda ja Orduriigi lõpp.

1558—1561 — Vene-Liivi sõda.

1561 — Orduriigi lõpp.

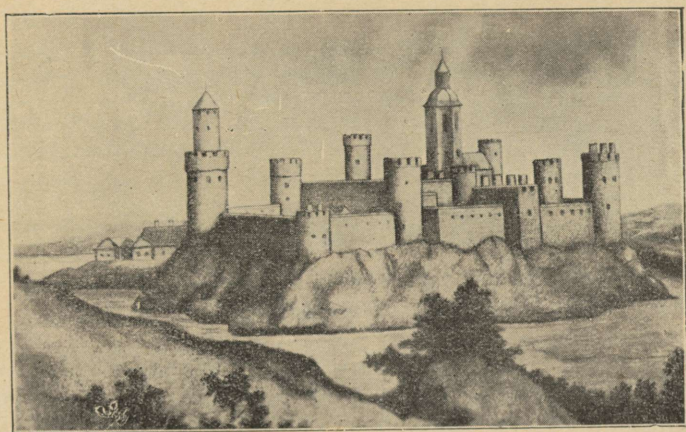
Sõja eel. Plettenbergi surma järel († 1535) süvenesid seisustevahelised tülid Liivimaal. Tülitsevad linnakodanikud ja aadel, samuti vaimulikud ja linnakodanikud, ka aadel ja vaimulikud. Otse sajandi keskpaiku puhkes üks suuremaid sisetülisid, nn. koadjuutori tüli. Koadjuutoriks hüüti peapiiskopi ilmlikku abilist. Sel ajal oli Riia peapiiskopiks Preisi hertsogi vend Wilhelm. Tema kutsus endale koadjuutoriks ilma seisustelt nõu küsimata Mecklenburgi hertsogi Christoph'i. Selle koadjuutori abil lootis peapiiskop Wilhelm tõsta peapiiskopivõimu ülemaks võimuks Liivimaal. Ta astus isegi ühen-

dusse Poolaga, otsides toetust Poolast. Kui see avalikuks tuli, puhkes Liivimaal kodusõda, sest ordu ei tahtnud ära lasta enda käest juhtivat kohta. Ordu vägesid juhatas Fürstenberg. Lühikese ajaga vallutas ta peapiiskopkonna lossid, kuna peapiiskop Wilhelm ise ühes koadjuutor Christophiga vangi langes. Siis otsustas Poola end sõjaliselt Liivimaa olukorda seada ja lähetas oma väed Liivimaa piirile. Kuid Saksa keisri vahelesegamisel olid tülitsejad pooled varsti nõus sõlmima rahu. Ordu andis järele, peapiiskop ja tema koadjuutor said tagasi oma kohad. Nii otsustati Posvolis (Leedu rajal, a. 1557); ühtlasi sõlmisid Liivi orduriik ja Poola Posvolis salajase kaitse- ja pealetungilepingu Venemaa vastu.

Vene-Liivi sõja põhjusi. Posvoli rahu ei lõpetanud tüli ja pahameelt ordu ja Riia peapiiskopi vahel. Kodusõda näitas ühtlasi, et Liivi orduriigis on puudus sõduritest ja varustusest. Palgasõdurite ülalpidamiseks puudusid sissetulekud. Teistes maades, kust Liivi orduriik oleks võinud hädakorral saada abi, vähendas see kodusõda tahtmist liituda orduriigiga. Seda kõike nägi ja teadis Moskva tsaar Joann Julm. Viimase tegevuses ilmnes veel rohkem kui Joann III poliitikas tahtmine vallutada Läänemere teed läbikäimiseks Lääne-Euroopaga. Tõusnud suurriigiks, oli Venemaal tarvis edendada oma kaubandust ja tööstust, tõsta rahvaharidust, seks oli tarvis astuda majanduslikku ja kultuurilisse läbikäimisse Lääne riikidega. Liivi orduriik ja teised naabrid takistasid venelaste läbikäimist Lääne-Euroopaga. Vallutanud Kaasani ja Astrahani tatari riigid ning loonud endale seega sõjalise kuulsuse, otsustas Joann Julm lüüa liivimaalasi ja vabastada tee Läände. Pealegi ei tasunud liivimaalased vaherahu lepinguga nende peale pandud maksukohustusi. Kui veel Joann Julmale sai teatavaks Posvoli Liivi-Poola leping, kuulutas ta Liivimaale sõja. Nii algas Vene-Liivi sõda (1558—1561), mille kestel meie kodumaa oli sõjatallermaaks, kurnavate võitluste ja rüüstamiste paigaks.

Vene-Liivi sõja algus. Sõda kuulutanud, tungisid rohkearvulised Vene väed jaanuarikuu lõpul 1558. a. Narva ja Pihkva poolt eestlaste maa-alasse ning laastasid maad hirmsal kombel.

Eriti kannatada said Tartu piiskopkonna maad. Ordumeister Fürstenberg oli küll teinud korralduse, et kõik seisused oleksid valmis maakaitseks. Kuid tema käsku ei võetud kuulda. Saksa rahvusest mõisnikud ja linnakodanikud varjasid end lossides ja linnustes; kes rasket sõjaiket tunda said, olid kaitseta eestlased. Nende külad tehti maatasa, vili ja loomad võeti kaasa või hävitati. Inimesi vangistati ning viidi vangidena Venemaale. Kes järele jäid, hukkusid külma ja nälja käes. Venelased, rüüstanud umbes kuu aega metsikult eesti külasid, lahkusid siis rikkaliku sõjasaagiga ning hulga vangidega. Vene väepealik teatas liivimaalastele, et kui nad kohe oma maksukohustused täidavad, et siis vahest nendega rahu sõlmitakse.

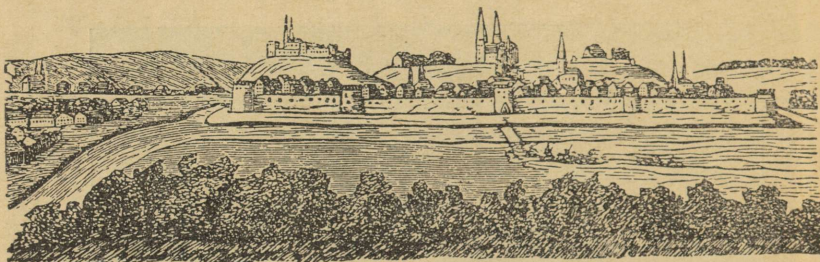

Jaanilinna kindlus Narvas.

Seisukoha võtmiseks kutsus Fürstenberg Volmarisse kokku maapäeva. Ainult peale pikki vaidlusi nõustusid siin seisused raha maksmisega, kuid kui raha koguma hakati, siis laekus see visalt. Kui viimaks raha koos oli ja liivimaalaste saatkond Venesse jõudis, ei soovinud venelased enam rahu teha, nad jätkasid sõjalist tegevust, saates oma sõjaväe piirama Narva linna. Narva komtuur, olles jõuetu kaitsma linna Vene vägede vastu, alistus maikuus 1558. a. See oli määratu suure tähtsusega sündmus: venelased olid vallutanud Liivimaa tuge-

vaima kindluse, neile avanes uks Läänemere kallastele. Nüüd ei loobunud nad enam Liivi orduriigi vallutamise ideest.

Vastseliina ja Tartu langemine. Varsti ilmusid uued Vene väed Pihkva kaudu Liivimaale. Liivi orduriigi väeosad olid vastupanuks nõrgad. Suuremat vastupanu osutasid vaid Vastseliina ja Tartu kindlused. Vastseliinat kaitses Jürgen Üxküll. Kuusteist nädalat pani ta vastu, olles täis lootust, et saabub abiväge ordumeistrilt, kes ise asus laagris Kirepis (Kirumpää). Fürstenberg aga ei julgenud peaväega lahkuda Kirepist, ta saatis vaid väikese väesalga appi Üxküllile, kuid see löödi vaenlase poolt ja Vastseliina sunniti kapitulee-

Tartu piiskopi loss, Toomkirik ja linn a. 1553.

ruma (30. juunil 1558). Kuuldes, et Vastseliina langenud, süütas Fürstenberg põlema Kirepi lossi ning taganes Valka. Fürstenbergile heideti ette saamatust, ta tagandati juhataja kohalt, väejuhatajaks hakkas tema abiline Kettler. Viimane taganes orduväega Võndu. Venelased aga ruttasid ründama Tartut.

Piirates ümber Tartu, asusid venelased seda pommitama, purustades müüre ja maju. Vene väepealik soovitas Tartu kodanikel alistuda, lubades linnale rahu ja armu, aga ähvardades vastasel korral hukata väiksemadki lapsed. Raad otsustaski alistuda tingimusel, et venelased jätaksid puutumata linna ja kodanikkude varandused, et lubataks linnal vabalt kaubelda, jäetaks tarvitusele endised mõõdud ja kaalud, et ei sunnitaks linlasi vastu võtma venelaste usku. Piiskop tingis endale välja elamiseks Kärkna kloostri ühes maade ja talupoegadega. Ve-

nelased nõustusid. Nii alistus Tartu 18. juulil 1558. Tõepoolest aga võtsid venelased endile Tartust rohkesti saaki: üle 500 kahuri, palju püssirohtu ja muud sõjavarustust, ka raha ja väärtasju. Tartu viimane piiskop viidi vangina Venemaale, kus ta suri. Nii ei pidanud venelased sugugi kinni lepingust.

Tartu järel langesid venelaste kätte ilma vastupanuta Rõngu, Kavilda, Rannu, Laiuse, Rakvere, kust kohalik aadel oli põgenenud, kuna talupojad alistusid.

Julgustatud kergeist võitudest pani Joann Julm ette kapituleeruda ka Tallinnal ja Riial, töötades seejuures soodsaid tingimusi. Need aga, lootes välisabile, andsid venelastele eitava vastuse.

Välisabi otsimine. Vene-Liivi sõda oli pannud Liivimaa raskemasse seisukorda, kui ta kunagi oli olnud. Otsiti abi Saksamaalt. Ent keiser Ferdinand piirdus vaid seega, et ta tsaarile kirja kirjutas, millel aga polnud tagajärgi. Samuti polnud tulemusi tema üleskutsetel Poola, Rootsi poole, aidata Liivimaad.

Veel otsiti abi Taanist. Taanlased olid algul päri abistamisega, kuid panid ette rasked tingimused, nad nõudsid Taanile tagasi Harju- ja Virumaad ühes Tallinna ja teiste losside ning kindlustega. Pärast esialgset kõhklemist olid orduriigi saadikud sunnitud järele andma, aga vastutasuks pidi Taani võtma kogu Maarjamaa kaitsmise enda peale. See tingimus pani jälle Taani kuninga kõhklema. Ühtlasi tekkis taanlastel soodus juhus teisel teel maksma panna oma mõju Liivimaal. Nimelt pakkus Saaremaa piiskop Münchhausen Saare-Lääne piiskopkonda taanlastele 30 000 taalri eest. See ettepanek oli hoopis vastuvõetavam. Nii lõppesid Ordu ja Taani läbirääkimised tulemusteta. Münchhauseni sepitsused tõmbasid neist kriipsu läbi. Läbirääkimisi ordu poolt Taanis oli juhtinud Fürstenberg, tema oli ikka olnud taanisõbralik. Et need läbirääkimised luhtusid, leidis poolameelne erakond, eesotsas võimuahne Kettler, olevat paraja silmapilgu vana ordumeistri kahtlustamiseks. Kettler pani intriigid käima Fürstenbergi vastu ning saavutas lõpuks selle, et Fürstenberg ordumeistri kohalt lahkus ja tema, K e t t l e r, a. 1559 ordumeistriks valiti. Ühtlasi oli Kettler viimne ordumeister.

Kettler asus läbirääkimistesse Poolaga. Ta sõitis ise Poolasse. Kuningas Sigismund-August oli päri võtma Liivimaad oma kaitse alla, mille eest tingis Poolale mõned piiräärsed maa-alad nii ordult kui Riia peapiiskopilt. Kuid abisaatmise tähtaja määramisega ta viivitas. Kuigi Poolast abisaamine oli veel väga ebamäärane, tõid need läbirääkimised märgatavat elevust; nii Ordu kui Riia peapiiskop hakkasid sõjale valmistuma. Vahepeal oli, jaanuaris 1559, Taani saadiku sobitusel venelaste ja liivimaalaste vahel sõlmitud vaherahu 1. novembrini. Moskva tsaarile oli vaherahu tarvis olnud sellepärast, et Venemaad Krimmi tatarlased tülitasid. Vaherahu sõlmides teatasid venelased, et nad alistatud linnu, kindlustusi ja maakohti Liivimaal enese käest ära ei anna, „musta karvagi“ tagasi ei luba. Et sõda paratamata edasi pidi kestma, oli päevselge. Sellepärast hakkasidki liivimaalased juba suvel (1559) vägesid koguma.

Sõja jätk ja Liivi orduriigi lõpp. Liivimaalased algasid sõjategevust isegi enne vaherahu tähtaja möödumist. Kettleri kavas oli kõigepealt Tartu tagasivõtmine. Ta võitiski venelased Nõos. Kuid siis asusid venelased pealetungile. Nad tungisid Viljandimaale, purustades ja rüüstates külasid, mõisu ja kirikuid. Ordu saatis maamarssal Belli juhatusel orduväe venelastele vastu. Aga venelaste pool oli suur jõuline ülekaal, sellepärast purustati ordu väesalk *H ä r g m ä e l* (2. aug. 1560). Ainult vähesed liivimaalased pääsesid eluga sellest lahingust, mis oli suuremaid välilahinguid Vene-Liivi sõjas. Pärast seda lahingut ei julgenud liivimaalased enam peale tungida, vaid püüdsid kaitsta ainult linnuseid.

Venelased koondusid nüüd Viljandi alla ja asusid selle piiramisele. Tolle aja arvamise järgi oli Viljandi võitmatu: lossi ümbritses kahekordne vall ja sügavad kaitsekraavid, pealegi oli ta kahelt küljelt piiratud järvega. Venelased pommitasid lossi, purustasid linnamüüri ja katsusid tormijooksul vallutada linna. Kuid seda teha nad esialgu ei suutnud, sest linna kaitsjad sõdisid vahvalt. Et nad aga abi ei saanud, olid nad sunnitud alistuma (20. aug. 1560). Venelased said Viljandist sõjavarustust. Viljandi komtuur Fürstenberg, endine ordumeister, viidi vangina Venemaale, kus ta suri.

Viljandi langemisega kaotasid liivimaalased igasuguse lootuse võidule. Nad ei avaldanud enam peagu mingit vastupanu: Venelased tungisid Võnnuni, Pärnuni, Vigalani. Kuid lähenev talv ja näljahäda 1560./61. a. talvel sundisid venelasi tagasi tõmbuma, ka kimbutasid Moskva riiki Krimmi tatarlased. Neil põhjusil tuli vene peavägedel lahkuda ja Kesk- ning Põhja Liivimaa jäid neist vallutamata.

Kuigi vene peaväed lahkusid, ei suutnud liivimaalased endid koguda. Nende oma sõjavägi oli nõrk ja palgasõdurite palkamiseks puudus raha. Poolakad neile appi ei tulnud. Poolakad olid küll saatnud omad garnisonid linnadesse, kuid seda mitte aitamise sihiga, vaid eesmärgiga alistada endale Liivimaa. Nii oli Liivimaa jäetud saatuse hoolde; ta hakkas killunema. Kettler oli kavatsenud anda kogu Liivimaa Poola ülemvõimu alla, lootes jääda ise Liivimaa valitsejaks, kuid see kava tal ei teostunud. Teatavasti olid Saaremaa piiskopil Saare- ja Läänemaa müümise suhtes läbirääkimised käimas taanlastega, 1561. a. teostus lepingu sõlmimine, mille põhjal Saare- ja Läänemaa said Taani kuninga vennale, hertsog Magnusele; seega olid need maakonnad sattunud Taani ülemvõimu alla. Tallinna linn ja Harju-Viru mõisnikud olid ikka sümpatiseerinud Rootsile. Nad astusid läbirääkimistesse kuninga Erik XIV-ga ning otsustasid alistuda Rootsile. Harju-Viru mõisnikega ühinesid Järva mõisnikud. Alistujad tingisid endile välja õige suured eesõigused. Nii hakkas Põhja-Liivimaal 1561. aastast maksuma Rootsi võim. Rootslaste suur edu kihutas ka Poola kuningat kiirelt teotsema. Läbirääkimiste tulemuseks Riia peapiiskopi, ordumeistri ja Poola kuninga vahel samal 1561. a. oli allaandmise lepingu sõlmimine, mille põhjal Lõuna-Liivimaa alistus Poolale. Väinast põhja pool asetsevad alad otseselt Poola kuningale, aga Kuramaa kuulutati Poola ülemvalitsusele alluvaks hertsogiriigiks ning Kettler selle hertsogiks Poola vasallina. Nii hakkas Lõuna-Liivimaal 1561. a. maksuma Poola võim. Ka Poola kuningas kinnitas kohaliku aadli eesõigused. Riia linn jäi esialgu iseseisvaks linniriigiks (1582. aastani, mil ta alistus Poolale). Moskva tsaarile Joann Julmale jäi tema vägede poolt okupeeritud Ida-Liivi-

maa, s. o. suurem osa Virumaast Narva linnaga, Tartu piiskopkonna maad Tartu linnaga ja osa Ugandist.

Nii lõppes **1561.** a. Liivi orduriigi olemasolu ja Liivimaal algas riikondliku killustumise ajastu. Sest neli riiki esinevad nüüd Vana-Liivimaa peremeestena: Rootsi — Põhja-Liivimaal (Põhja-Eestis); Taani — Saare- ja Läänemaal; Poola — Lõuna-Liivimaal (Lõuna-Eestis ja Lätis); Venemaa — Ida-Liivimaal (Ida-Eestis).

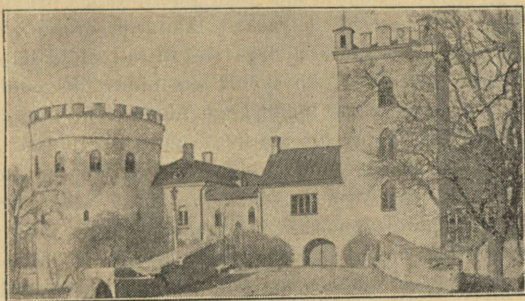
Miks langes Liivi orduriik? Kestvad tülid võimu pärast Ordu ja Riia peapiiskopi vahel ning alatised seisustevahelised hõõrumised ei lasknud tugevneda sel riigil. Maa geograafiline asend, mis alati on meelitanud vallutajaid, ja naabrite (venelaste ja poolakate) jõu kasvamine ei mõjunud vähem ähvardavalt. Seejuures olid Vana-Liivimaa võimukandjad võõrsilt tulnud inimesed, kes olid väljas saaki kogumas ja võimu teostamas, kuid ise polnud valmis end ohverdama kodumaa huvidele. Ordumeistril läks vaid suuri vaevu korda koguda makse ja sõdureid Liivimaal. Seesmist tülide tõttu oli ka välisabi saamine raske. Me nägime, kuidas XVI sajandi keskpaiku, Liivi orduriigi kõige kriitilisemas olukorras, kõik naabrid tõeliselt abiandmisest loobusid; nad vaid ootasid parajat momenti Liivimaa pärandi jagamiseks.

Ka talupojad ei tundnud huvi kodukoha kaitsmise vastu, sest nad olid sattunud majanduslikku ja õiguslikku sõltuvusse mõisnikest. Nad olid sunnismaised, neid koormasid rasked maksud ja kohustused ja järjest suurenev teoorjus; kohtumõistjaks nende üle oli mõisnik. Riik neid ei kaitsnud, aga nad pidid kandma iga välisvaenlase ilmumisel suuri ohvreid. Vaenlase sõjaretkede puhul olid talupojad need, kes kõige rohkem kannatasid. Pole siis ime, et ka talupojad välismaalastega võideldes passiivsed olid ja koguni oma võimudele vastu hakkasid, et neid hävitada. Suurem talupoegade vastuhakkamine oli 1560. aastal pärast Viljandi langemist. B. Russov kirjutab sest mässust, et talupojad „aadli vastu üles tõusnud, et nad aadlile peavad maksuma suuri makse ja tegema rasket tegu, aga seevastu ei saa neilt mingit kaitset häda korral, vaid on ilma vastupanuta moskvalaste tallata. Sellepärast mõtlesid nad

aadlile mitte enam kuulekad olla ega teha mingit tegu, vaid tahtsid olla päris priid ning aadli päriselt hävitada ja temale otsa peale teha“.

Mäss algas Harjus ja levis Läänemaale, kus Koluvere oli mässuliste keskpunktiks. Liikumine ulatus ka Virumaale. Kuid mäss suruti siiski aadli ja Lihula talupoegade poolt, keda kaasa tulema sunniti, veriselt maha.

Liivi orduriigi langemisaja kaasaegne, Tallinna kirikuõpetaja Russov näeb orduriigi langemise põhjusi „ülemate ja alamate“ kõlblas langemises. Ta kirjutab sest ajast: „hakkas —

Koluvere.

mida kaugemale, seda enam — suur hooletus, vedelemine, kõrkus, uhkus ja toredus, määratu prassimine ja kasimatu elu ülemate kui alamate juures päev-päevalt maad võtma, nõnda et sellest mitte küllalt rääkida ja kirjutada ei või“. Rüütlistest, vaimulikest ja mõisnikest lausub Russov: „Mis aga orduhärade, toomhärade ja aadli igapäevasesse töösse ja toimetusse puutub, siis ei ole sest sel ajal palju muud nähtud kui küttimine ja ajamine, täringid ja mängud, ratsutamine ja sõitmine ühest pulmast teise, ühelt toredalt varrult teisele!“ Talupoegadest ütleb Russov, et nad kirikussegi „poolpurjus läksid, ja seal vadistasid ja pragasid nõnda, et õpetaja nende kisast näha ega kuulda ei võinud“. Ka linnakodanikke ei kiida Russov. „Kodanikud ja kaupmehed linnades ei ajanud ka mitte vähe kõrkust, uhkust, toredust ja igasugust muud ülemäära.“ Kahtlemata mõjus kõlbla elu langus kaasa Liivi orduriigi kokkuvõttelemisele.

Aadli pulm.

Kui aadlikud pulmad olid tulemas, siis kutsuti veerand aastat enne seda aadel suuremast osast Liivi maadest linna või alevisse, kus pulmi pidi peetama. Ja ehk küll aadlimõisad Liivimaal on väga suured, on nad selliste suurte kogude tarvis siiski liiga pisikesed, mispärast nad oma pulmad pidasid ikka linnades ja suurtes alevites, kus on ehitatud suured gildimajad niisuguste pidude jaoks. Ka ei jätkunud neile ühe linna pasunatest ja pillimeestest, vaid tellisid sinna juurde veel maavürsti sõjatrummid ja teiste linnade pasunad. Ja kui nüüd pruut ja peigmees ühes kutsutud võõrastega olid päral, siis valmistati laupäeval enne seda kõigele kogule tore pidusõök ja õhtusööma-aeg. Aga enne seda sööma-aega ratsutas kõik kogu kahes hulgas, üks peiu poolt, teine pruudi poolt, suure toredusega välja, kus suured ja rasked täkud ja erkad ratsud, kuldkeedega ja suletuttidega ja muude ehetega ehitud, all pidid hüppama ja tantsima. Ja kui nad olid väljas üheskoos, siis pidas üks aadlimees, kes oli kõige vanemaid, kõne ja tänas kõike kogu ülemast ja alamast seisusest, et nad on ilmunud peiu ja pruudi auks, ja palus sealjuures sõbralikult, et nad peaksid seda kristlikku pulma kõige rõõmuga lõpuni. Ja kui kellelgi on vahest kellegagi vana viha ja vingi, see ärgu seda siin meelde tuletagu. Ja kes nüüd valmis on seda tegema, see tõstku selle töötuseks käsi üles. Siis tõtsid kõik oma käed püsti ja töotasid. Peale seda läksid nad jälle linna sõjatrummide ja pasunatega, suure püssilaskmise ja käraga, nagu oleksid võitnud mõne vägeva lahingu või kindluse. Ja kui nad jälle linna tulid, pidid nad ratsutama läbi kogu linna ja kaks korda edasi-tagasi gilditoast mööda, kus pruut kogu naisteväega, pärl- ja kuld- ja kullatud ehetega ja kõrge krooniga nõnda ehitud, et ta selle raske koorma all vaevalt suutis jalul seista, ratsanikke kõrgelt gilditua künnisel pidi pealt vaatama. Viimaks läksid need mõlemad hulgad lahku ja näitasid kogu linnas igas tänavas ajades ning kihutades oma rüütlikunsti. Siis läks igaüks oma häärberisse, võttis saapad ning kannused maha ja läks gildituppa ja lõbutses seal keskööni. Järgmisel pühapäeval saadeti peigmees ja pruut sõjatrummidega, pasunatega ja suurte küünalde ja tõrvikutega väga suure toredusega kirikusse, kus organistid ja kantrid, mitte ilma kinkideta, ennast ka hästi kuulda andsid. Pärast kõnet viidi nad altari ette, kus kirikuõpetaja pruudilt poole tunniga vaevalt jaa-sõna kätte jõudis saada. Kui nad nüüd olid laulatatud, saadeti nad jälle sama ilu ja toredusega kirikust gildituppa, kus jälle oli valmistatud tore sööma- ja jooma-aeg. Pärast sööma-aega hakati kohe, ilma tänupalveta ja lauluta, tantsima, ja joomise ja prassimisega ei oodatud ka kaua. Ja majasulastel ja teenritel oli Liivimaal see vabadus, et neil niihästi kodu kui külas mitte tarvis ei olnud oma junkrute eest seista ja teenida: seda pidid tegema üksnes poisid. Teenrid aga läksid iselauda istuma ja lasksid endile nagu junkrudki hästi süüa-juua anda. Siis läks määratu joomine lahti. Gildimaja põrand sai mahapillatud õllest nii märjaks, et ikka oli tarvis heinu peale laotada,

kui seal ülepea veel taheti seista, käia ja tantsida. Kes seal kõige paremini mõistis juua ja priisata, lüüa, pista ja kiskuda, ka haavu, piina ja kõike ilma häda kokku vanduda, see oli kõige esimene kukk, pandi ülemasse otsa istuma ja anti temale au. Kui nad nüüd olid täis ja arust ära, siis hakkas seal peale riid ning kisklemine, löömine ja pistmine, mitte ainult tänavatel ja eeskojas, vaid ka gilditoas, kus istusid proud ja preilid. Seal tõmbasid rüütlid siis oma suured rütingid, mis olid peagu sõjamõõga suurused ja mida ainult kahe käega tarvitati. Seal löödi mõnelgi pea keskelt lõhki ja raiuti mõnigi käsi ihu küljest.

Esmaspäeval pärast seda viidi peigmees ühes pruudiga jälle lähemasse kirikusse. Seal jutlustati neile abielu-seisusest. Pärast jutlust, kui organistid ja kantrid oma laulu olid lõpetanud, viidi nad jälle gildimajasse, kus võõrad, nõnda kui eelmiselgi päeval, endile lõbu tegid.

Pärast pulmi pidid linna kõrtsid ja veinikeldrid oma head-paremad välja andma, enne kui pulmalised koost lahkusid. Üsna uskumatu on kuulda, kui palju ühes pulmas nuumatud härgi, lambaid, sigu, hanesid, kanu, metsalinde ja kalu ja kui mitu lasti õlut ära tarvitati!

(B. Russovi Liivimaa kroonika.)

Linnakodanike pulm.

Kodanikud ja kaupmehed linnades ei ajanud ka mitte vähe kõrkust, uhkust, toredust ja igasugust muud ülemäära. Ja kui mõnel kaupmehel pulmad tulid pidada, siis võeti selleks ikka pühapäev; argipäevapulm oleks olnud nende meelest neile suur au-alandus ja häbi. Ja kui pulm peale pidi hakkama, siis paluti peagu terve kogukond ja kõik võõrad kaupmehed pulma. Ja kui peigmees ja pruut suures rongis oli kirikusse ja kirikust ära saadetud ja suurde gildituppa viidud, siis oli seal kohe lõunaks tore sööma-aeg valmistatud ja selle sööma peale kallati veini ja õlut. Seal oli siis ka suur varandus hõbelusikaid, karikaid ja toope näha. Aga pärast sööma-aega pandi hõbenõud jälle ära ja siis pidid jälle oma kohust täitma suured ja pisikesed inglustinast potid, millega ühed teistele suurel määral ja hulgakaupa ette jõid. Pärast sööma-aega ja pärast tänulaulu hakkas tants peale ja kestis kuni õhtusööginini. Sealt võis siis pärast minna lõunajutlusele ja kirikusse, kes tahtis. Pärast õhtusööki hakati jälle tantsima ja priiskama kuni keskööni. Neil pulmadel aeti mitte vähe kõrkust kalliste riietega ja ehetega. Ja kui kellelgi oleks see kuld ja hõbe käes, mis seal lihtkodaniku naine ja tütar sel ajal pulmas ehetena seljas kandsid, siis võiks ta sellega kaunistest kauplust pidada ja ennast ühes naise-las-tega parajal viisil elatada.

(B. Russovi Liivimaa kroonika.)

K ü s i m u s i k o r d a m i s e k s :

Nimetage Liivimaa tähtsamaid reformaatoreid!

Millised rahutused leidsid aset reformatsiooni ajal Tallinnas ja Tartus?

Millest olid need tingitud?

Miks levis reformatsioon maal rohkem aegamööda?

Kuidas mõjus reformatsioon eestlastesse?

Iseloomustage Liivimaa poliitilist olukorda reformatsiooni ajastul!

Millised tülid tekkisid Liivimaal pärast Plettenbergi surma?

Nimetage Liivimaa naabreid XVI saj.!

Millega seletada Moskva riigi huvi Liivimaa vastu?

Millal oli Vene-Liivi sõda?

Nimetage tähtsamaid sündmusi Vene-Liivi sõjast!

Millistesse osadesse lahkus Liivimaa 1561. a.?

Miks langes Liivi orduriik?

II. RIIKKONDLIKU KILLUSTUMISE AJASTU.

1570. a. — hertsog Magnus — „Liivimaa kuningas“.
1582. a. — Zapolje rahu.
1583. a. — Pljussa vaherahu.
1595. a. — Täyssinä rahu.

Edasi kestvad sõjad. Pärast Vana-Liivimaa jaotust 1561. a. ei saanud kaugelgi veel rahu. Nagu nägime, olid neli välisriiki asunud Liivimaale, kuid ükski neist polnud rahul oma saavutistega. Venelased, taanlased, rootslased ja poolakad võitlesid omavahel veel aastakümneid ja meie kodumaa oli edasi sõjatallermaaks.

1561. a. saavutistega polnud kõige pealt mitte rahul Moskva tsaar, sest Joann Julm oli kavatsenud üksi kogu Liivimaa alistada. Ka auahne ja seiklushimuline hertsog Magnus ei suutnud leppida üksnes Saare- ja Läänemaaga. Tema arvamise järgi pidi Taanil olema Põhja-Eesti kohta enam õigust kui teistel. Hertsog Magnus algaski sõjalist tegevust rootslaste vastu. Kuid ta laskis enda välja tõrjuda isegi Läänemaalt, see on mandrilt täielikult.

Samal ajal küpsis juba Poolaga sõda alanud Joann Julma peas mõtte luua Liivimaast Moskvale alluv vasalliriik. Sellele ideele tuli Moskva tsaar tagamõttega, et sellise vasalliriigi loomine kergem on kui maa täielik omandamine. Ta arvas, et kohalik aadel, lootes selle valitsuskorra juures rohkem laiendada oma õigusi, nõustub kavaga ja saab isegi kaasa aitama vasalliriigi loomisele. Oma kava teostajaks valis Joann Julm auahne ja naiivse hertsog Magnuse. Ta nimetas

hertsog Magnuse „Liivimaa kuningaks“ ja lubas talle anda vajaliselt sõjaväge ning raha Liivi kuningriigi loomiseks (1570. a.).

Teotsema hakates paistis Magnusel algul olevat edu Liivimaal. Paljud mõisnikud pooldasid Liivi kuningriigi loomist ja ka väikese sõjaväe sai ta kokku. Veel 1570. a. piirab ta venelaste abiga Tallinnat, kuid tagajärjeta. 1572. a. tuli vene vägi uuesti ja seekord Joann Julma enda juhatusel. Vene väed koos Magnuse väesalgaga rüüstasid siis tublisti Liivimaad. 1573. a. võitsid nad Paide, Karksi, Põltsamaa; Põltsamaa, kus õieti ühtki korralikku elumaja polnud, määrati Liivi kuningale residentsiks. Samal aastal peeti Magnuse ja Joann Julma vennatütre pulmad. Tsaar oli lubanud noorpaarile suure kaasavara, kuid see jäi saamata. Sel kuninglikul abielupaaril tuli sõdadest kurnatud maa-alal kannatada isegi toidupuudust. Aga 1575. a. käis venelaste ja Magnuse käsi siiski hästi: nad vallutasid Pärnu, 1576. a. Haapsalu, Lihula jt. kohti. 1577. a. algul asusid nad Tallinnat piirama, kuid ei vallutanud seda nüüdki; taganedes põletasid venelased maha Pirita kloostri. Joann Julmal oli tarvis väeosad üle viia Lõuna-Liivimaale, kus tal sõda oli käimas poolakatega.

Magnuse toetusel võitis Joann Julm 1577. a. Lõuna-Liivimaal Võnnu, Volmari ja mitmed teised kindlused Väina ja Koiva vahel. Kuid järgmisel aastal pöördus sõjaõnn venelastelt. Liidus rootslastega, hakkasid poolakad venelasi lööma, nad tungisid isegi Venemaale ja vallutasid seal kindlusi. Poolakate edu sundis Moskva rahu sõlmima vastasega Z a p o l j e s a. 1582. Joann loobus õigustest poolakate poolt okupeeritud Liivimaa peale ning loovutas veel Tartu piiskopkonna Poolale.

Päris kurvaks kujunes Magnuse saatus. Ta oli vahepeal salaja läbirääkimistesse astunud uue Poola kuninga Stephan Bathoryga, kellega Joann Julm sõdis. See vihastas hoopis ära Moskva tsaari ja viimane ütles oma lepingu Magnusele üles. Magnus jäi maata „kuningaks“. Taani kuningas, kellele ei meeldinud Magnuse sõprus Moskvaga, oli Saaremaa juba varem võtnud Magnuselt oma valdusse (1573. a.). Magnus lõpetanud oma elupäevad mungana Kuramaal.

Pärast ebaõnnestunud Tallinna piiramist 1577. a. venelaste

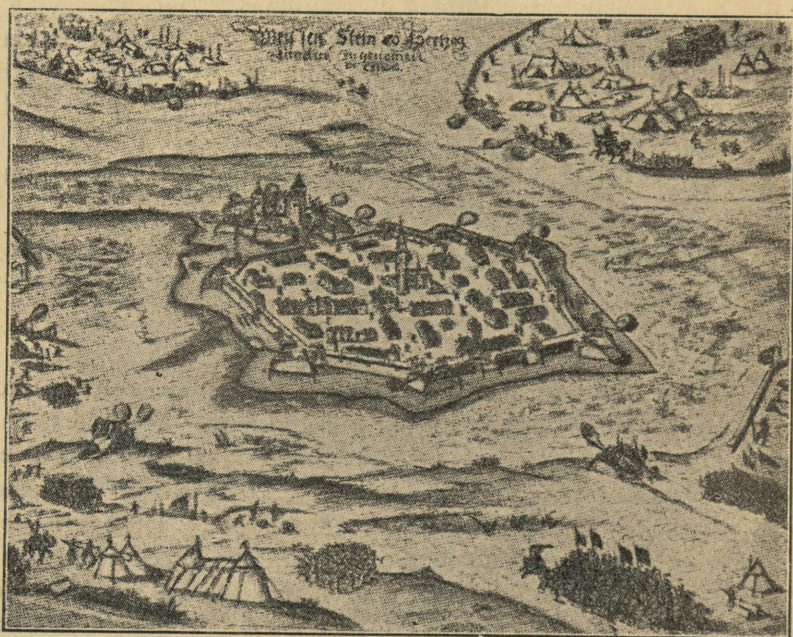
poolt jätkusid Rootsi ja Vene vahel kokkupõrked ja vastastikused rüüsteretked.

Alles 1580. a. tõi Vene-Rootsi sõjakäiku pöörde. Siis asusid rootslased pealetungile de la Gardie, Rootsi teenistuses oleva Prantsuse ohvitseri juhatusel. Oma kiirete rünnakutega saavutas de la Gardie väga häid tagajärgi. Juba 1581. a. võitis ta Rakvere ja Narva. Venelased kihutati meie kodumaalt igalt poolt minema. Sõda jätkus Ingeris. 1583. a. sõlmiti rootslaste ja venelaste vahel Pljussa jõe suudmes Pljussa v a h e r a h u ; rootslaste kätte jäid nende poolt okupeeritud Põhja-Eesti ja Ingeri. Kui 90-ndail aastail vahepeel lõppes, oli Ingeris rootslaste ja venelaste vahel jälle kokkupõrkeid. 1595. a. sõlmiti rootslaste ja venelaste vahel Narva lähedal Täyssinä külas lõplik rahu. Kogu Põhja-Eesti ühes Narva linnaga tunnustati Rootsi omaks. Ingerimaa aga jäi Venele.

Nüüd kuulus Eesti maa-ala kolme riigi valitsuse alla: Põhja-Eesti — Rootsile; Lõuna-Eesti koos Lätiga — Poolale ja Saaremaa — Taanile.

Rahva olukord sõdade ajastul. Mis meie esivanemad nende sõdade ajal läbi elasid, on kirjeldamatu. Maa sai hirmsasti laastata, rahvaarv langes kohutavalt. Rüüstamistest ei võtnud üksi osa võõrad, vaid ka omad. Nii lubasid rootslased oma sõjapõgenikel talupoegadel ja linnakodanikel rüüstata venelaste poolt okupeeritud maa-aladel, millist õigust need agarasti kasutasid. Aga kõige rohkem laastasid maad kogu sõdade kestusel nn. mõisameeste jõugud. Need koosnesid mõisnikest, lossiülemaist, mõisade ja losside kirjutajaist, kupjaist, käsitöölisest, majateenijaist, kes sõja tõttu kaotanud mõisa või teenistuse. Mõisameeste jõugud aitasid tasu eest seda sõdivat poolt, kes neile rohkem maksis. Ent sõdimisel pidasid nad oma huvisid esiplaanil: rüüstasid kohalikke elanikke metsikumalt, kui seda tegid võõrad sõjaväed, et võimalikult rohkem endile koguda sõjasaaki. Rüüstamised mõjusid masendavalt talupoegade meeleolule ja seisundile. Õigusega imestasid kaasaegsed, et ikka veel leidis inimesi, kes maad kündsid ja vilja külvasid, kuigi neil puudus väljavaade selle vilja koristamiseks.

Tulele ja mõõgale järgnesid nakkushaigused. Russov kirjutab: „1570. Oli see üks hirmus tõbi, mis kestis talve otsa kevadeni, ja surid sisse tõppe nii kiiresti kui mitte ühtegi teise katku“... „1571. a. jaagupipäeval levis uuesti kange ja käre katkutõbi“...“ 1580. a. suri katku inimesi „nõnda, et ei olnud ühtegi linna, linnust ega küla, peaaegu mitte majagi linnas või peret külas, kus mitte inimesed, vanad ja noored, ei oleks kõik haiged maas olnud“.

Paide vallutamine.

Lisaks kannatas sõjas laastatud maa muidugi ka nälga. Russov ütleb: „1576. a. kevadel tõusis Tallinnas ja tervel eestlaste maal selline näljahäda, et mitusada vaest inimest nälga surid.“

Talupojad sõjategevuse ajal.

Juulikuus (a. 1576) algusest lõpuni olid venelased ja tatarlased Paidest ja Padisest Tallinna all rüüstamas ja langesid sageli kodanikkude ho-

buste, sulaste ja tüdrukute kallale, kui need heinal käisid, ja viisid Tallinna ümbrusest palju vaeseid talupoegi vangi ühes naiste ja lastega. Siis oli kodanikkudel ja talupoegadel palju nutmist ja kaebamist.

Et venelased ja tatarlased vahet pidamata Järvas, Harjus ja Tallinna all mässasid ning paljusid vangi viisid, sageli ka päeval ja öösi Tallinna linna all kära tegid, nõnda et hädakell oli vahet pidamata hüüdnud, ja palju talupoegi igalt poolt maalt oma perega paljalt ja alasti Tallinna värjule tuli, nõnda et kõik aiad, küünid ja nurgad talupoegi üsna täis olid ja suur häda ja nälg neid hakkas pigistama, siis arvasid Rootsi valitsejad Tallinna lossis heaks talupoegadele lubada venelase maadest Liivimaal igal pool rõõvsaki tuua.

(B. Russov — Liivimaa kroonika.)

Rüüsteretked (1581).

Kui Rakveresse ja Toolsesse olid asetatud tugevad Rootsi sõjaväed, siis algas mõlemalt poolt suur rõövimine ja rüüstamine: rootslased ühelt ja venelased Narvast, Tartust ja Paidest teiselt poolt. Ja talupoegi, kes olid venelastega, kiusasid rootslased, ja neid jälle, kes olid rootslastega, kiusasid venelased vahet pidamata hirmsal kombel taga, riisusid, tapsid ja võtsid vangi. Viimaks pidid need vaesed viletsad ja piinatud inimesed mõlemale poole head olema, aga mitte ilma suure hädata, mureta ja hirmuta venelaste pärast, kes neid ikka ja alati kahtlaseks pidasid, et nad enam Rootsi kui moskvalase poole hoiavad, ja neid sellepärast vahet pidamata ikka rõhusid.

Nõnda said Liivimaa talupojad kogu Tartu piiskopkonnas ja Viljandi maakonnas ja veel teistes kohtades, mis moskvalane oma võimu alla oli võtnud, ka veel poolakate ja leedulaste poolt sagedasti kannatada. Ja oli tõesti sel ajal Liivimaa nii paljaks pühitud, et paljudes kohtades enam loomi ega inimesi järele ei jäänud.

(B. Russov — Liivimaa kroonika.)

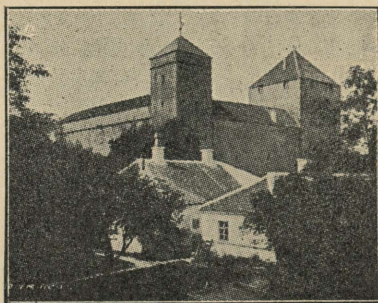
Mõisnikud ja linnakodanikud a. 1581.

Ja ehk küll Eesti maade mõisnikud ja ka Tallinna kodanikud linnas asusid ja seal neil kasulikum seisukord ja selles kindluses enam kaitset oli kui talupoegadel maal, oli neilgi oma rist, kitsikus ja kurvastus, sest moskvalane oli mõisnikkudelt kogu Eestimaal kõik mõisad ära võtnud ja pika sõja ajal olid nad kõik oma tagavarad ja hoiuraha ning hõbeda ära söönud, nõnda et neil poodnikkude juures enam võlausaldust ei olnud, ja nüüd olid nad suures hädas ning mures. Ja ka kodanikkudega oli nii kaugele läinud, et suurem hulk neist oli üsna ilma peatoiduseta; lahtise vara olid nad ära söönud ja saksa laevadelt ei jõudnud midagi osta. Selle tõttu pidid laevad sama lastiga, millega tulnud, jälle ära purjetama Tallinna kaupmeeste suureks südamevaluks. Ja kogu kauplemine oli selles toredas ja

rikkas kaubalinnas lõppenud. Ja et vaesus ja häda paljude mõisnikkude ja kodanikkude juures võimust võttis, siis pidid nende lapsed ühes talupoegadega end elatama röövimisest, ja olid ka nii alandlikud, et üks eesti talupoeg oli nüüd nende pealik, kelle juhatuse all ratsutasid nad röövimisele.

(B. Russov — Liivimaa kroonika.)

Taani aeg Saaremaal (1561—1645). Tänu oma geograafilisele asendile sai Saaremaa Vana-Liivimaa kokkuvarisemisele järgnenud sõjatormidest palju vähem kannatada kui mandriosas. Ainult korra käinud venelased üle jää Saaremaad laastamas. Saaremaa kaitstud asend tõmbas kokku palju sõjapõgenikke, peamiselt jõukamaid kodanikke mandrilt. Sellele asja-

Kuressaare loss.

olule võlgnes Kuressaare alev oma kiire tõusu. Hertsog Magnus andis 1563. a. Kuressaarele linnaõigused.

Algul valitses Saaremaad hertsog Magnus, ainult kuninglik asehaldur viibis maal, et kontrollida hertsogi tegevust. 1573. a. liideti Saaremaa otseselt Taaniga. Kõrgemaks võimuks koha peale jäi kuninglik asehaldur. Ka Taani valitsus pidi kinnitama kohalikkude mõisnikkude eesõigused.

Mis puutub talupoegadesse, siis suurenesid uue valitsusega nende raskused. Nad olid endiselt sunnismaised, neid koormasid maksud ja kohustused. Kuna orduajal tavaliselt teoorjust nädalas 3 päeva nõuti, hakati nüüd nõudma teoorjust 6 päeva nädalas igalt adramaalt. Nähtavasti oli see tingitud mõisapõldude kasvamisest.

Taani valitsus hoolitses Saaremaal usuelu eest. Kuningas kinkis kirikuile maid õpetajate ja nende leskede ülalpidamiseks.

Rahvast kohustati kirikus käima, et juurduks luteri usk. Turupäevaks, milleks enne oli laupäev, määrati kolmapäev, sest laupäeval turul käimine takistas kaugemaa inimesi pühapäeval kirikusse minemast. Talupoegadelt nõuti palvete ja usupeatükkide tundmist.

Taani aeg lõppes Saaremaal Brömsebro rahu järel a. 1645, mil Saaremaa liideti Rootsi külge.

Poola võim Lõuna-Eestis (1561—1629). Reformatsiooni ajastul moodustasid Poola ja Leedu endast kaksikriigi. Poola kuningas oli ühtlasi Leedu suurväürst, tähendab, Poolal ja Lee-

Stephan Bathory.

dul oli ühine valitseja. Liivimaalased alistusid 1561. a. Sigismund Augustile kui Leedu suurväürstile. Kuid 1569. a. teostus Poola ja Leedu lõplik ühinemine, kokkusulamine ühiseks Poola riigiks. Ka liivimaalastel tuli nüüd ustavust vanduda ühisele Poola riigile. Et unioon Leeduga kestis kõigest mõned aastad ja et samal ajal Leedu suurväürst oli ühtlasi Poola kuningas, on meil viisiks kõnelda vaid Poola võimust Liivimaal. Siit

peale nimetame Lõuna-Eestit koos Läti territooriumiga kuni Väinani Liivimaa ks, Põhja-Eestit Eestimaa ks.

Poolale kuuluva Liivimaa üle valitses kuninglik asehaldur ehk administraator. Kohalik aadel tingis endale välja suured eesõigused, mis on kirja pandud nn. Sigismund Augusti privileegis. See privileeg kindlustas luteri usu edasipüsimise, lubas mõisnikele jätta alles nende maad, andis nii mees- kui naissoost aadlikele pärimisõiguse, kinnitas talupoegade sunnismaisuse jne. Kuid Sigismund Augusti järglane, ungarlane Stephan Bathory (1576—1587) ei sümpatiseerinud kohalikule aadlile. Tema korraldusel võeti Liivimaal riigi valdamisele mõisad, milliste omanikud olid sõja ajal kas maalt põgenenud, surma saanud või vaenulikkust ilmutanud Poola vastu. Samuti kaotasid oma mõisad need saksa soost aadlikud, kes ei suutnud tõestada oma omanikuõigusi. Neid mõisu peeti kas kuninglike majandusmõisadena või anti poolakatele ja leedulastele läänidena kasutada. Ka kõrgemaiks, asehaldurile alluvaiks, ametnikeks eelistas Stephan Bathory nimetada poolakaid ja leedulasi. Sellise poliitikaga püüdis kuningas suurendada Liivimaal riigitruud elementi. Linnadesse toodi elama poola ja leedu koloniste käsitöölisena ja kaupmeestena; kohalikkude saksa soost linnakodanikkude suureks pahameeleks kingiti uustulnukaile soodustusi. Stephan Bathory ajal sai Valga linnaõigused.

Mis puutub talupoegade olukorrasse, siis halvenes see Poola ajal, hoolimata kuningas Stephan Barthory heatahtlikkusest. Oma läkituses kohalikule maapäevale a. 1586 seletas see kuningas:

„Poola Kuninglik Majesteet tunneb südamest kaasa Liivimaale, mida jumala karistused nii kaua hoiavad oma võimuses. Ta on aga ühtlasi selles kindel, et sääraste kauakestvate karistuste põhjuseks muu seas on ka see, et isandad oma talupoegi nii armetult rõhuvad ja õela tööga ning karistusega koormavad, nagu seda kogu laias maailmas isegi paganate ja metsrahvaste juures ette ei tule; ja et ta ei kahtle ka selles, et jumal just selle maa tema võimu alla on andnud. et kord lõpetada see juba küllalt kaua kestnud julm vägivald, siis tunnebki tema end kohustatud olevat nii liht-inimeste kui ka kõrgemate alamate eest hoolt kandma ja kindlasti nõudma, et rüütelkond ning mõisnikud senise teguviisi jätaksid ja talupoegadelt rohkem ei nõuaks ja neid ei koormaks, kui see pruugiks on Poolas ja Leedus.“

Stephan Bathory tahtis kaotada ihunuhtluse Liivimaalt. Kuid kõik tema kavatsused jäid tema äkilise surma tõttu teostamata. Üldiselt suurenes Poola ajal teoorjus, ühelt poolt mõisapõldude kasvamise, teiselt poolt talupoegade arvu kahanemise tagajärjel sõdade tulemusena. Ka talupoegade omandiõigust talude suhtes hakati kitsendama; hakkas maksma vaade, et talumaa omanik pole tema harija — talupoeg, vaid mõisnik. Isegi talupoja vallasvara üle arvas mõisnik endal olevat ostueesõiguse.

Võrdlemisi parem oli talupoegade seisukord riigimõisades, seal ei lubanud valitsus nii kiiresti tõsta teoorjust ja suurendada muid koormusi, kui see sündis eramõisades.

Katoliku usu levitamine Poola ajal. Sigismund Augusti privileeg kindlustas luteri usule edasipüsimise. Kuid poolakad ise avaldasid vaenu luteri usu vastu. Stephan Bathory tunnustas Liivimaal maksvaks kaks usku: luteri ja katoliku usu. Samal ajal asutati Liivimaale katoliku piiskopkond, piiskopi residentsiga V o n n u s. Piiskopi ülesandeks oli levitada Liivimaal katoliku usku. Samaks otstarbeks toodi Liivimaale j e s u i i d i d, kelle peaaasukohaks eesti alal oli T a r t u. Osa kirikuist võeti ära luteri usu vaimulikelt ja anti katoliiklastele, samuti varustati katoliku kirikutegelasi maade ja majadega. Katoliiklaste misjonitöö ei andnud suuri tulemusi linnades, kuid talurahvas võttis nad sõbralikult vastu. Sest katoliku vaimulikud käitlesid rahvast sõbralikumalt, ka polnud rahvas veel unustanud katoliku kombeid. Jesuiitide hoogus kihutustöö tegi katoliku usu rahvale meeldivaks. Ka rahaga meelitasid jesuiidid kohalikke elanikke usku vahetama, lubasid andestada kurjategijaile nende süü, kui nad katoliku usku astuvad jne. Jesuiidid töötasid ka meie maal oma põhimõtte järgi: „Eesmärk pühitseb abinõu.“

Jesuiidid asutasid Tartusse gümnaasiumi ja tõlkide seminari. Õppimine koolis oli maksuta. Kuigi nende asutiste eesmärk oli katoliku vaimulikkude ettevalmistamine, võisid gümnaasiumis õpetust saada ka need, kes ei kavatsenud astuda katoliku kiriku teenistusse. Neis koolides leidis õpilasi igast kohalikust rahvusest, ka eestlasi. Õppetöö seisis jesuiitide koolides heal järjel.

Kuigi Stephan Bathory hoidis katoliku kiriku poole ja soodustas katoliku vaimulikke ja jesuiite, ei teinud ta veel takistusi luteri usule. Kuid tema järeltulija Sigismund III oli jesuiitide kasvandik ja seega äge katoliku kiriku kaitsja. Tema ajal hakkasid Liivimaal maksma luteri kiriku suhtes kitsendused. Kindlasti keelati ära luteriusulistele jutlustamine riigimõisades, seal võisid õpetada ainult katoliku preestrid ja jesuiidid. Kohati tõlgitseti kuninga poolt maksma pandud kitsendusi ka nii, et linnades üldse ei tohtinud luteriusulised pidada jumalateenistust. Kuid katoliiklik reaktsioon ei omandanud meil vägivalla iseloomu ja ei andnud ka kuigi suuri tulemusi, sest varsti puhkesid jälle sõjad, mille tagajärjel ka Liivimaa alistus protestantlikule Rootsile.

Rootsi võim Põhja-Eestis. Teatavasti pidi ka Eerik XIV Põhja-Eesti alistumisel Rootsile kinnitama kohaliku aadli eesõigused, samuti Tallinna linna õgused ja eesõigused. Muide oli Põhja-Eestis Rootsi võimu esindajaks kuninglik asehaldur asupaigaga Tallinnas. Riigimõisad (endised ordu- ja piiskopimõisad) jagunesid linnuseläänideks, mida valitsesid kuninga ametnikud, foogtid. Asehalduri ja foogtide ülesandeks oli hoolitseda avaliku korra eest, koguda makse ja sõdureid ning hoida korras linnused. Foogtid ei allunud asehaldurile, seega puudus neil kohapealne kontroll, mis võimaldas omavoli tarvitamist, eriti maksude kogumisel. Seda enam, et algul olid talupoegade kohustused ka riigimõisades kindlaks määrata.

Raske oli ka aadlimõisade talupoegade seisund. Kõigepealt tõusis nende teoorjus sõdades kahanenud talupoegade arvu tõttu, kuna mõisade arv endine püsis. Nõuti juba 6 päeva ja kohati isegi üle selle tegu nädalas adramaa pealt. Sõda oli mõisnike tooremaks teinud, ikka julmemalt kasutasid nad talupoegade kallal oma kodukari õigust. Isegi kuningas Eerik XIV oli kohkunud „sest ebakristlikust kõlvatust väärteost“. Ta manitsusel polnud tulemusi. Üldse olid talupojad õiguslikult mõisnike meeevalla alla sattunud. Kohut talupoegade üle mõistsid mõisakohtud, kus talupoegadest kaasistnikkude osa oli tähtsuseta, sest mõisnikest kohtunikud oskasid neid mõjutada, kui mitte muidu, siis purjujootmisega.

Poola-Rootsi sõda. Välja tõrjunud Liivimaalt venelased, jäid rootslased ja poolakad võistlejateks. Sest Rootsi tahtis omandada veel Liivimaad, Poola jälle Eestimaad. Ainult mõlemate suur sõjaväsimus takistas esialgu võitluste puhkemist.

Ent a. 1600 asus Rootsi kuningas Karl IX juba Liivimaa vallutamisele ja tal oli õnne. Lühikese ajaga alistusid talle Pärnu, Viljandi, Tartu ja Võnnu. Poolakatel oli koha peal vähe väge ja kohalik aadel, kes rahul polnud Poola poliitikaga, aitas oma äraandliku käitumisega kaasa Rootsi võitule. Kuid kui järgmisel aastal Liivimaale saabusid uued Poola väed, pöördus sõjaõnn rootslastelt. Poolakad asusid pealetungile ja kihutasid rootslased välja oma maa-alalt. Nad tungisid isegi Rootsi alasse, vallutades Paide (1602). Nii oli meie kodumaa jälle sõja tallermaaks. Kuid hirmsamalt kui sõjakoledused, laastasid seekord maad sõja ja viljaikalduste tagajärjel tekkinud nälg ja katk (1601.—1603. a.). Kuigi näljahädad tolleaegsetes oludes polnud harulduseks, oli 1601. a. näljahäda Liivimaal üks kohutavamaist. Kaasaegsed kroonikud kinnitavad, et näljahäda tõttu on hukkunud $\frac{9}{10}$ kogu rahvast. Kuigi see arv on liialdatud, oli suremus igatahes väga suur. Näiteks oli Kambja 200 elanikust järele jäänud 40, Sangaste 900-st 50, Viljandi 600-st 50 inimest. Mis läbi elasid tookord inimesed, sellest laseme jutustada kroonikakirjutajal:

„Sellel (1601) kui ka järgmisel aastal oli Liivi- ja Eestimaal nii suur näljahäda, et seda peaaegu ei saa kirjeldada. Mõned väidavad, et vaevalt kümnes osa talupoegadest ellu jäi. Niisuguses hädas püüdsid mehed oma nälga kustutada surnud hobuste, koerte, kasside ning rottide ja teiste seliste ebaloomulikkude asjadega. Ja kui nad leidsid ühe koera, kes näris surnud inimese kallal, tapsid nad ta ja panid nahka; ja kurjategijad kisti võllast ja rattailt kohe peale surmamist ja viletsad inimesed püüdsid nendega oma nälga vaigistada. Talvel leiti igal pool surnud inimesi, kes olid koolnud, närides toorest liha ja raipeid, ning kes seda liha veel suus hoidsid.

Aga kõige koledam on, et üks inimene teist, koguni vanemad lapsi on söönud, mis sel ajal talupoegade keskel ei olnud sugugi ebariilik... Kus üks reisija külast külla tuli, nägi ta neid enamasti tühjadena ja leidis igal pool taludes inimesekontide hunnikuid, millelt koerad ja metsloomad liha olid ära närinud. Ka jooksid koerad suurte hulkadena ringi ja tungisid reisijatele kallale, nii et peaaegu keegi üksinda reisida ei julgenud.“

(Fabriciuse kroonika.)

Rootsi vallutab Liivimaa. Karl IX pingutused Liivimaa tagasivõitmiseks ei andnud tulemusi. Selgus, et Rootsi sõjavägi oli nõrgem Poola omast. Rootsi valitsus tegigi sellest kohe järelduse ja asus oma sõjaväge reorganiseerima.

Vahepeal polnud poolakate ja rootslaste vahel suuremaid võitlusi, sest nii Poola kui Rootsi tähelepanu keskuseks oli saanud Venemaa, kus parajasti valitses „segane aeg“. Sigismund III püüdis ära kasutada Venemaa olusid ja omandada Moskva trooni kui mitte endale, siis vähemalt pojale. Ka Rootsimaa ruttas ära kasutama momenti, kindlustama oma piiri Venemaa vastu. Rootsi väed asusid Novgorodi ja kõneldi isegi Rootsi printsist Philippist kui kandidaadist Moskva troonile. Varsti selgus aga, et Venemaad polnud nii lihtis „jagada“ kui pool-sada aastat tagasi Vana-Liivimaad. Venemaal tekkis keset segadusi tugev rahvuslik liikumine, mille eesmärgiks oli vaenlaste minemakihutamine maalt ning oma kandidaadi *M i h h a i l R o m a n o v i* valimine tsaariks, mis teostuski (1613).

1611. a. järgnes Karl IX-le Rootsi troonile *G u s t a v A d o l f*. Lootuse kaotanud oma vennale Moskva trooni saada, võttis Gustav Adolf kõik oskuse kokku, et vähemalt hästi kindlustatud piiri saavutada Venemaa vastu. 1617. a. sõlmiti Rootsi ja Venemaa vahel *S t o l b o v a*'s rahu, mille järgi rootslased said *I n g e r i m a a*. Venemaa oli nüüd täiesti ära lõigatud merest, Rootsi aga omas nüüd Ingerimaa näol tugevat eelkindlustust oma maakondade (Eestimaa, Soome) kaitseks.

Venemaaga rahu teinud, ruttas Gustav Adolf lõpetama sõda poolakatega Liivimaa pärast. Ta kasutas juhust, mil poolakad Türgi vastu pidi vägesid saatma, ja algas siis pealetungi. See oli 17. sajandi 20-ndate aastate algul. Roots-lased piirasid siis ümber Riia ja tungisid Põhja-Eestist mandrit mööda Liivimaale. Riia alistuski, hiljem Tartu ja teised kindlused. Sigismund nõustus aga rahu sõlmima alles siis, kui Gustav Adolf sõjategevuse üle kandis Preisimaale, Visla suudme piirkonda. Siin, *A l t m a r k*'is kirjutati a. **1629** alla vaherahule, mille järgi Liivimaa tunnustati Rootsi omaks.

Ligi paarikümne aasta pärast (a. 1645) liitus teatavasti ka Saaremaa Rootsiga. Seega lõppes meie kodumaal mitme isanda

valitsus ehk riikondliku killustumuse ajastu ja algas Rootsi
a e.g. Esialgu võis loota vähemalt kestvate rahu.

K ü s i m u s i k o r d a m i s e k s .

- Miks ei järgnenud Liivi orduriigi langemisele rahu?
Kuidas sai hertsog Magnusest Liivimaa kuningas?
Millistel tingimustel ja kelle vahel sõlmiti rahu Zapoljes?
Millistel tingimustel ja kelle vahel sõlmiti Pljussa vaherahu ja Täyssina
rahu?
Kuidas mõjusid kestvate sõjate rahva elule?
Millal oli Taani aeg Saaremaal?
Millal Poola aeg Liivimaal?
Kuidas tundsid end aadlikud, linnakodanikud ja talupojad Poola ajal?
Kuidas levitasid poolakad katoliku usku Liivimaal?
Kuidas kindlustasid mõisnikud ja Tallinna linn oma õigusi üle min-
nes Rootsi võimu alla?
Milline oli talupoegade seisund varasemal Rootsi ajal Eestimaal?
Millistel tingimustel ja kelle vahel sõlmiti Stolbova rahu?
Millal oli Altmarki rahu?

III. ROOTSI AEG.

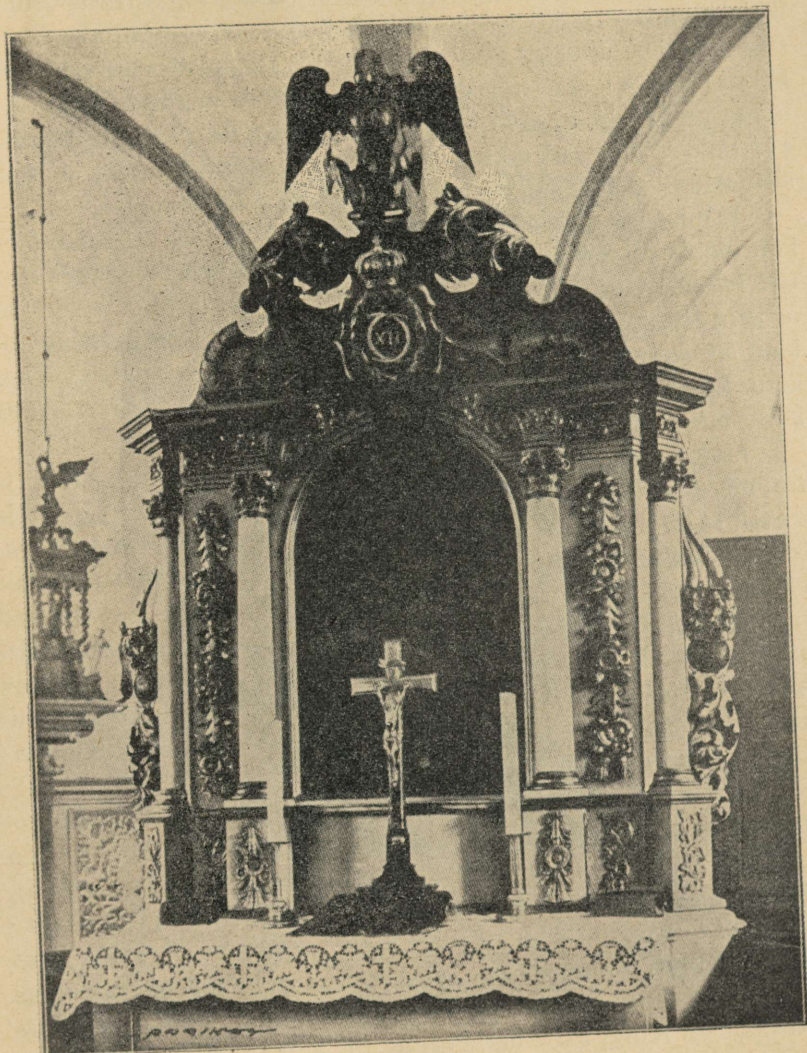
1. Üldised reformid.

1561/1629—1721	—	Rootsi aeg Eestis.
1611—1632	—	Gustav Adolf Rootsi troonil.
1632	—	Tartu ülikooli algus.
1660—1697	—	Karl XI Rootsi troonil.

Gustav Adolfi reformid. Juba Erik XIV ja Karl IX, olles Eestimaa ülemvalitsejaks, kavatsesid Eestimaa suhtes reforme. Eriti riivas neid Eestimaa talupoegade haletsemisväärne seisukord. Kuid kaugemale kavatsusist nad ei jõudnud. Reformide küsimuse võttis uuesti üles Gustav Adolf. Gustav Adolfile andsid tõuke uuenduste läbiviimiseks riiklikud kaalutlused. Rootsi riik oli võrsunud suureks, Balti meri saanud Rootsi sisemereks; Rootsi riigi laialisi osi oli tarvis koondada tugeva keskvalitsuse alla, neid siduda üheks tervikuks. Sellepärast loob Gustav Adolf eelkõige tugeva keskvalitsuse.

Eestimaa oli siiani, rüütelkonnale antud privileegide tõttu, väga nõrgalt seotud Rootsi keskvalitsusega. Ka väga pisikesi kohustusi (ainult sõjaväelisi) kandsid eestimaalased Rootsi valitsuse suhtes, kuna samal ajal Rootsi riigi teised osad, sisemaa ja Soome, ägasid raskete maksude all. Gustav Adolfi reformidest tingitud väljaminekud ning edasikestvad sõjad (G. A. osavõtt 30-aast. sõjast) tegid vajalikuks ka Eestimaa ja Liivimaa maksustamise kogu riigi kasuks. Siinsete elanikkude maksustamine tõstis omakorda üles talupoegade küsimuse. Et hoida talupoegi maksujõulistena, oli tarvis kaitsta neid välja-

kurnamise ja mõisnikkude omavoli vastu. Nii tekkis Eesti- ja Liivimaa suhtes eraldi reformiküsimusi.

Tallinna Rootsi kiriku altar.

Veel enne Liivimaa liitumist Rootsiiga esines Gustav Adolf reformiettepanekuga E e s t i m a a aadlile (1626). Kuningas

nõudis maa senisest suuremat maksustamist ning kindla korra loomist kohtu, kiriku ja kooli elus. Kuid aadel oli ettepaneku vastu, sellepärast venisid läbirääkimised. Alles siis, kui kuningas surveabinõud tarvitusele võttis, nõustus kohalik aadel järgmiste uuendustega. Kiriklikul alal otsustati kiriku juhina ametisse panna kuninga poolt nimetatav superintendent ja asutati konsistorium (ülemkirikukohus). Superintendendi ja konsistoriumi ülesandeks oli kirikuelu korraldamine.

Kohtukorralduses allusid talupojad siiani mõisa-kohtule, kus kohtunikeks olid juhuslikult ümbruskonnast kutsutud isikud. Uus korraldus kutsus ellu meeskohtud, mis kokku astusid istungjärguks kaks korda aastas ja kus kohtunikeks olid kindlad ametnikud, kellele rüütelkond maksis palga. Oma kohtukorraldusega püüdis Rootsi valitsus vähendada mõisnikkude mõju talupoegadesse.

Maksudena, mis pidid sissetulekut andma Rootsi riigile ja tasuma provintsi halduse kulud, pandi kehtima väike- ja veskitoll. Esimest võeti kõigilt maalt linnadesse veetavatele toiduainetelt, teist kõigis Eestimaa veskites jahvatatavalt viljalt. Väiketoll lasus peamiselt talupoegadel, sest nemad saatsid omi saadusi ainult linna turule. Peaaegu ainult mõisnikel lasus kolmas maks, litsentsimaks, mida Gustav Adolf võttis sisse- ja väljaveetavalt, samuti läbiveetavalt kaubalt. See maks vähendas mõisnikkude sissetulekuid müügisaadustest ning aitas kaasa tarbainete hindade tõusuks.

Ka Liivimaa al teostati Gustav Adolphi valitsuse ajal reforme. Nende läbiviijaks oli sinne kindralkuberner Johan Skytte (peale Liivimaa allusid temale Ingerimaa ja Karjala). Maksude alal hakati Liivimaal nõudma litsentsi- ja statiiooni- ehk majutusmaksu. Viimane maks lasus täie raskusega talupoegadel. Selle asemel et kohustada talupoegi sõdureid vastu võtma ja ülal pidama (majutama), võeti neilt majutusmaksu. Kuigi maksumaksmine oli kergem sõdurite majutamisest, ei tahtnud Liivimaa talupojad maksta riigile seda maksu. Poola valitsus ei nõudnud riigimaksu ja sellepärast kurjustasid Liivimaa talupojad nüüd väga Rootsi valitsuse üle. Ka aadel oli selle maksu vastu, sest mõisnikud pidasid talu-

poegade maksustamist oma ainuõiguseks. Kuid nii Gustav Adolf kui Skytte lähtusid seisukohast, et maa peab ise katma oma halduse ja kaitse kulud ning andma ülejääkigi riigi üldisteks väljaminekuteks. Nii tuli talupoegadel tahestatmata leppida uute koormustega.

Kirikuelus seisis Liivimaal ees rohkem korraldavat tööd kui Eestimaal, sest siin olid sõjad teinud rohkem hävitustööd ja

Gustav Adolfi ausammas Tartus.

Poola valitsus oli endaga kaasa toonud katoliku usu. Liivimaa Rootsi alla minekul lahkusid küll katoliku preestrid maalt, kuid esialgu oli puudus luteri usu pastoritest ja kirikud olid lagunenud. Ka Liivimaal määras Rootsi valitsus ametisse superintendendi ja asutati ülemkonsistorium ülesandega korraldada kirikuelu. Hariduselu tõstmiseks asutati Tartu 1630. a. gümnaasium, mis 1632. a. muudeti ülikooliks. Viimane pidi haridust andma nii aadlikele kui ka mitteaadlikele.

Kohtukorralduses vähendati mõisakohtute võimupiiri, jättes neile kohtutele otsustamisõiguse vaid väiksemates tüliküsimustes, mis tekkisid ühe mõisa piirides asuvate talupoegade maal. Aga mõisnikkude kodukariõigus jäi maksma, samuti ihu- nuhtlus karistusvahendina. Uue kohtuna kutsuti ellu m a a k o h u s valitsuse poolt nimetatud kohtunikega, selle kohtu otsustada olid kõik talupoegadesse puutuvad kohtuasjad, mis ei kuulunud mõisakohtu kompetentsi. Maakohtud pidid valvama ka postiolude, teede, sildade ja parvede korrashoiu järgi. Edasikaebe instantsiks olid lossikohtud ja kuninglik õuekohus Tartus.

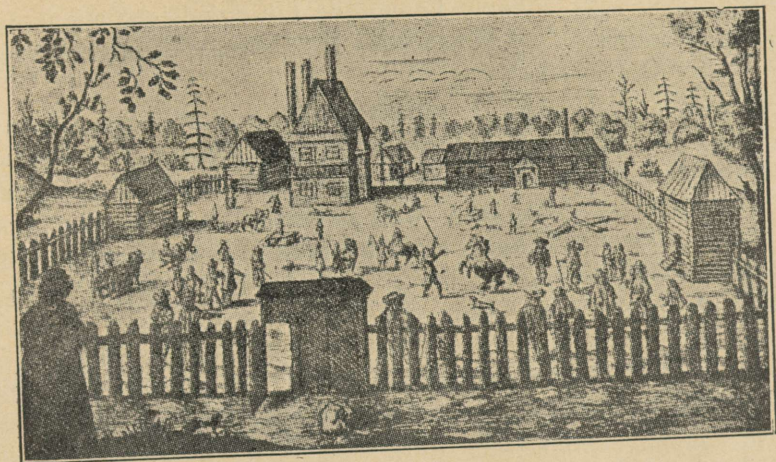
Aadlivõimu kasvamine. Gustav Adolfi ideaaliks oli tugeva keskvalitsusega riik, mis toetuks aadlile. Aadli hulgest peamiselt võttis kuningas ametnikke ning aadlile jagas tema soodustusi. Eriliste teenetega aadlimeestele kinkis Gustav Adolf mõisu riigimaade tagavarast nii Sise-Rootsis kui Eestija Liivimaal. Siduda tihedalt Eesti- ja Liivimaad Rootsi riikliku organismiga polnud siiski kerge. Oli ju Eestimaa alistunud 1561. a. tingimusega, et kehtima jääksid rüütelkonna ja Tallinna linna eesõigused. Kuninglik asehaldur ei saanud maksma panna ühtki korraldust ilma kohaliku maapäeva nõusolekuta. Gustav Adolfi ajal asendab asehaldurit kuninga asemikuna k u b e r n e r, kuid temagi pidi peaaegu igas halduskorralduses saavutama rüütelkonna ja Tallinna linna nõusoleku, eriti kui see korraldus pani linnale või rüütelkonnale peale kohustusi.

Mis puutub Liivimaasse, siis oleks Gustav Adolfil algul võimalik olnud seda maad tihedamalt siduda sisemaaga, sest siin oli juba Poola valitsus vähendanud saksa soost mõisnikkude võimu ja sõda oli mõisnikud laiali paisanud. Kuid rahu saabudes ilmusid mõisnikud tagasi ja Gustav Adolf laskis neile mõisad tagasi anda, et kindlustada endale Liivimaa aadliperekondade poolehoidu. Aga Gustav Adolf keeldus eesõiguste kinnitamisest.

Pärast Gustav Adolfi surma kasvas veelgi aadli mõju riigi valitsemises. Gustav Adolfile järgnes tema alaealine tütar K r i s t i i n a, kelle ajal kõrgem võim Rootsi riigis kuulus suur-

aadlikest koosnevale riiginõukogule. Aadliseisuse huvid olid nõnda hästi kaitstud. Noor kuninganna kinkis oma aadlikest soosikuile veel ohtramalt mõisu kui isa. Rahanduslikes raskusis olles ka pantis ja müüs ta riigimaid.

Üldist soodsat olukorda aadlikele ruttasid ära kasutama Liivimaa mõisnikud. Gustav Adolf ei kinnitanud neile nende eesõigusi. Aga Eestimaa mõisnikel oli omavalitsus; oma rüütelkonna pealik, oma maapäev jne. Liivimaalased nõudsid nüüd sedasama. Kristiina valitsus tuleb vastu järk-järgult.

Mõis XVI saj. keskel.

Esiteks lubatakse Liivimaa mõisnikel endale valida maamarsal ehk rüütelkonna pealik ning rüütelkonna sekretär. Vähe hiljem saavad nad alalise esinduse maanõunikude kolleegiumi näol. Viimane avaldas kuberneriile rüütelkonna soove ning pidas temaga nõu maa haldusse puutuvate küsimuste üle. Värsti hakkasid koos käima ka maapäevad, mille arutlusaineteks olid kogu maad puudutavad küsimused.

Kuninganna Kristiina ajal teostub Saaremaa liitumine Rootsiaga. Ilma pikema jututa kinnitab Kristiina ülevõtmisel Saaremaa mõisnike eesõigused.

Aadli mõju suurekspaisumine meie kodumaal oli kahjuks

Rootsi riiklikele ja veel rohkem kohalikkude talupoegade huvidele.

Talurahva seisund. Käsikäes aadli mõju kasvamisega Rootsi ajal halvenes talupoegade seisund. Juba asjaolu, et kroonumõisad kinkimise teel erakätesse läksid, halvendas talupoegade seisukorda. Eramõisade talupojad olid alati rohkem rõhutud koormustega kui kroonumaade talupojad. Et Eesti- ja Liivimaal pealegi kingiti hulk mõisu Rootsi aadlikele, kes siinsed mõisad välja rentisid või mõisavalitsejate valitseda andsid, said seda rohkem kannatada talupojad, sest nii järelevalveta rentnikud kui mõisavalitsejad ekspluateerisid talupoegi ka omaenda huvides.

Rootsi ajal üldiselt tõusid teokoormised, sest kestvate sõdade tõttu oli kohutavalt langenud talupoegade arv. Katsuti kolonistide juurdetoomisega (Soomest, Poolast, Venest jne.) töötegijate arvu tõsta, kuid siiski tuli kõigil töötada palgehigis. Kujunes kombeks, et iga adramaa saatis mõisa teole aasta läbi ühe hobusemehe ning jüripäevast mihklipäevani veel jalamehe. Lisaks kõigile koormistele mõisa vastu tulid maksud riigi ka suks. Talupoegadel oli elada väga raske, nad hakkasid põgenema oma mõisnikkude juurest. Asuti tühjadele kohtadele, mindi mõisnike juurde, kellest teati, et nad vähem nõudsid koormusi, aga põgeneti ka üle piiri välismaale. Sellega ei leppinud muidugi mõisnikud. Juba ordu päevist oli kehtima hakanud sunnismaisus, kuid sõdade ajal oli see lõdvenenud. Nüüd asusid mõisnikud jälle täie energiaga talupoegade liiklemist tõkestama. Rootsi valitsus tuli neile vastu, sest talupoja põgenemisega kaotas ka valitsus maksumaksja. Rea korraldustega keelati talupoegadel täielikult ära nii Eesti- kui Liivimal oma kohast lahkumine, ähvardati kõrge rahatrahviga kõiki, kes jooksiktalupoegi kas vastu võtsid või neile ulualust andsid. Välismaale põgenemise tõkestamiseks loodi tihe piirivalve.

Rootsiaegsed ürikud nimetavad talupoegade seisundit meie kodumaal pärisorjuseks ja talupoegi pärisorjadeseks. Üks on kindel, et kohalikud mõisnikud tahtsid suruda talupoegi pärisorjusse ja tahtsid neid kohelda pärisorjadena. Need olid talupojad ise, kes sellele püüdele vastu töötasid: mõisnikele vastu hakates, ära põgenedes ja abi otsimas käies

isegi Stokholmis. Rootsi aeg oli meie talupoegadele ebamäärane ülemineku seisukord, millest ühesuguse õigusega võib väita, et maksis pärisorjus ja ta ei maksnud veel. Kõik pärisorjuse tunnused, nagu sunnismaisus, omavoliline koormuste määramine, mõisniku kodukari õigus, talupoja minemakihutamine talust, talupoegade müümine jne. esinevad Rootsi ajal, kuid selline käitumine polnud saanud veel üldiseks, tänu talupoegade visale vastupanule.

Üks talupoegade kaebust:

„Peame kaebama oma härra oberst Clodt von Jürgensberghi vastu, kuidas ta meid vaeseid inimesi suure ülekohtuga koormab, paneb meile peale suuri maksusid, laseb meie maad mõõta ja võtab need mõisa põldude alla. Kel on üks adramaa, sellelt võetakse niipalju maad, et tal tõepoolest ei jää rohkem järele kui veerand adramaad. Ja peavad nad sellelt veerandilt sooritama sama palju makse ja tegu kui adramaalt. Ta on meid viis talupoega ära ajanud maalt ja talust, kus meie vanemad ja isad ja meie esivanemate isad on asunud. Ja et me minna ei tahtnud, siis kiskus ta meie majad osalt maha, enamasti süütas aga põlema ja ajas meid seega minema.“

Mõisade tagastamine. Gustav Adolfi ja kuninganna Kristiina mõisadekinkimisel olid väga halvad tagajärjed. Ka kuninganna Kristiina mõisademüümine ja -pantimine oli vaid ajutine abinõu rahalistest raskustest pääsemiseks, sest lõpptulemusena kahanesid riigimaade tagavarad ja sissetulekud nendest. Riigil tuli sissetulekuid hankida ainult maksude kaudu, kuid maksude raskuste üle hakkasid kurtma juba kõik seisused. Kristiina järglased Rootsi troonil Karl X ja Karl XI leidsid, et rahalistest raskustest välja päästab riigi kingitud mõisade tagastamine ehk reduktsioon, see on mõisade tagasi võtmine riigi valdusse, kus nad jälle muutuksid tuluallikaiks riigile. Kuningate kavatsusi toetasid kõik mitteaadlikud ja ka väikeaadel, kes polnud osa saanud mõisade kinkimisest. Kuningas Karl X ajal otsustati vaid nn. neljandik reduktsioon, ühe neljandiku osa tagastamine Kristiina ajal kingitud mõisadest. Sõjaolude tõttu viibis sellegi reformi läbiviimine. Hoopis tõsisemalt võttis reduktsiooni Karl XI — (1660—1697). Tema ajal teostus Sise-Rootsis ja selle järel ka Eesti- ja Liivimaa provintsidest nn. suur reduktsioon.

Enamasti kõik erakätesse läinud kroonumõisad võeti tagasi, erandi moodustasid vaid mõisad, mis olid kroonult ostetud raha eest. Kuna kõik mitteaadlikud reduktsiooni üle headmeelt tundsid, oli kõrgaadli pahameel suur; Liivi- ja Eestimaa saksaadel leppis küll seega, et rootsi aadlikelt Liivi- ja Eestimaal ära võeti mõisad, kuid enda käest mõisu ära anda nad ei tahtnud. Ent Karl XI viis läbi reduktsiooni siiski ka Liivi- ja Eestimaal. Liivimaal läks reduktsiooni tagajärjel umbes $\frac{5}{6}$ pindala riigi kätte, Eestimaal $\frac{2}{5}$. Redutseeritud mõisad rentis valitsus kohalikule aadlile küll võrdlemisi madala rendi eest, kuid siiski rikastus riigkassa tunduvalt ka Liivi- ja Eestimaa arvel.

Reduktsioonist meie maal sai kasu üksi Rootsi riik. Kohalikele talupoegadele tõi reduktsioon isegi seisukorra halvendamist. Rootsi valitsus rentis redutseeritud mõisad enamasti endistele omanikele. Need aga ei tahtnud oma endistest sissetulekuist midagi kaotada. Et nad ise pidid renti maksma hakama, püüdsid nad seda tasa teha talupoegadele suuremaid koormusi veeretades. Ent Karl XI auks peame siiski ütleva, et tal ei puudunud hea tahtmine parandada ka talurahva seisundit Liivi- ja Eestimaal.

Reformid talupoegade kaitseks. Karl XI pani ette Liivi- ja Eestimaa mõisnikele vabastada talupojad. Mõisnikud polnud muidugi päri. Nad seletasid, et sellest tekiks suur segadus. Talupojad lahkuksid taludest, põllud jääksid harimata, oma kättemaksuvihas süütaksid nad põlema mõisad ja kiusaksid taga aadliperekondi. Kuningas laskis ennast mõjutada, kuid ta mõtles siiski vabastamist läbi viia kroonumõisades. Ent seal seletas aadel, et kroonutalupoegade vabastamise korral oleks aadlilgi raske ülal hoida sunnismaisust oma mõisades, et tekiksid tülid ja korratused, millest kasu poleks maale ega kuningale. Kui sedasama kuningale seletas ka kohalik kindralkuberner Lichten, jättiski Karl XI talupoegade vabastamise kavatsused. Kuningas ei tahtnud vastuollu sattuda aadliga.

Päevakorralt ei kadunud aga talurahva küsimus siiski. Talupojad ise käisid kurtmas kuningale oma viletsust. Hulgaliised kaebused sundisid lõpuks peale mõningad reformid talupoegade kaitseks. Liivimaal loodi kaks m a j a n d u s a s e -

halduskonda, üks Eesti, teine Läti ossa. Majandusasehalduskonna ametnikkude ülesandeks oli valvata, et kroonumõisade rentnikud täidaksid täpselt rendilepinguid ja ei koormaks ülejõu talupoegi. Edasi seati sisse v a k u r a a m a t u i d, mille ühele küljele olid tähendatud talupoja kohustused, teisele see, mis ta neist täitnud. Üle vakuraamatus tähendatud normi võis mõis nõuda kohustusi ainult majandusasehalduri loal ja eraldi tasu eest. Ainult majandusasehalduri nõusolekul võis talupoegi ümber paigutada ühest talust teise. Rentniku peale võisid talupojad kaevata majandusasehalduskonnas ja kohtuis.

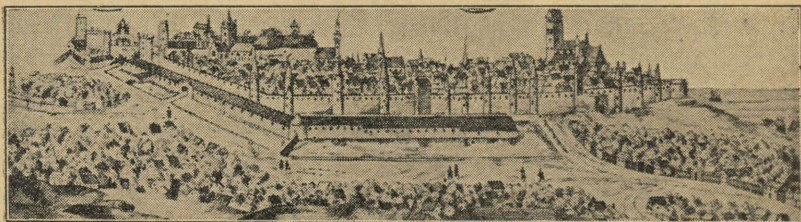
Edasi kavatses Karl XI ühtlustada talupoegade kohustused kõigis kroonumõisades. Selleks võeti ette nn. t a l u m a a d e r e v i s j o n, maade mõõtmine ja hindamine; koormusi kavatseti kindlaks määrata maa suuruse ja põllupinna headuse järgi. Esimese järgu põllupinnaga tündrimaalt määrati koormusi ühe t a a l r i eest, halvemalt põllupinnalt vastavalt vähem. Maa-hindamise põhimõtted olid iseendast õiged, kuid tegelikult polnud siiski revisjonist talurahvale palju kasu. Nimelt hinnati koormuste määramisel väga odavalt talupoja tööpäev; üht hobusepäeva hinnati 4 krooniga (taaler = 90 krooni) ja jalapäeva ainult 3 krooniga. Seega jäid talupoegade teokoormused ikkagi suureks. Tulu oli vaid kohustuste normimisest. Mõis ei võinud omavoliliselt koormusi nõuda ega talupoega ümber paigutada. Sellest oleks aga ekslik järeldada, nagu oleks talurahva seisund Karl XI määruste tagajärjel palju paranenud. Koormused jäid rasketeks endiselt. Kuigi talupojale võimaldati õigust otsida, polnud sellestki palju kasu: majandusasehaldur nõudis, et talupojad oma härradega kokkuleplikult tülid lahendaksid, ja lükkas sellepärast kaebused tagasi; rentnikud, kuni nad kuulsid, et nende üle kaebamas käidud, jagasid kaebajaile ohtrasti vitsahoopet. Arad ei julgenudki sellepärast kaebama minna. Kohtuis istusid aadlikest kohtunikud, seal oli talupojal samuti raske leida kaitset.

2. Aineeline järg ja vaimne elu XVI ja XVII saj.

Linnad. XVI ja XVII saj. sõjad tõid meie linnade ellu suuri muutusi. Kui Tallinn end suutis oma müüridega kaitsta,

langes Narva, peaaegu hävines Tartu, kõnelemata väikelinnadest nagu Valga, Viljandi, Pärnu, Haapsalu, Paide, Rakvere, mis said lõpmata kannatada sõjamõllus. Rahulikumate aegade saabudes püüdsid Vana-Liivimaa pärandist osa saanud riigid küll linnu jälle üles ehitada ning elustada nendes kaubandust, kuid see ülesanne polnud enam kerge.

Vahepeal olid kaubanduslikud tingimused meie kodumaal ebasoodsaks muutunud. Hansa kaubakontori sulgemine Novgorodis Moskva poolt (v. „Keskaeg“, lk. 184), sellele järgnev Hansa läbiveokaubanduse langemine meie maa kaudu ning üldse Hansa langus ei lasknud elustada meie linnade kaubandust enam endisel määral. Moskva riik oli vahepeal hakanud

Tallinn XVII sajandil.

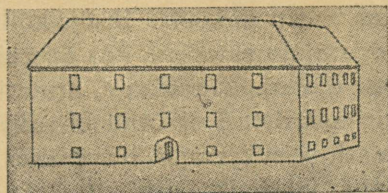
kasutama uusi teid kaubanduslikuks läbikäimiseks Lääne-Euroopaga (Arhangeliski—Valge mere ja Kaunase—Poznani—Leipzig). Kuigi Rootsi valitsus, kogu meie maa isandaks tõustes, vene läbiveokaubandust jälle oma kätte püüdis saada, õnnestus see mainitud põhjustel vaid osaliselt. Ka Lääne-Euroopa laevurid põlgasid ühendust Läänemere kaudu, sest Taani väinades nõuti kõrget tolli. Pealegi suundus hollandlastele üleläänud merekaubandus uutele kaubateedele, peamiselt ookeanide vetesse; Läänemere kaubateed kaotasid oma tähtsuse.

Mis puutub sisekaubandusse, vahetusse maa ja linna vahel, siis polnud see kuigi elav. Maa ei vajanud XVI ja XVII saj. primitiivsetes oludes linnadelt kuigi palju. Põllutööriistad olid viletsad, kodusel teel valmistatud. Elamute sisustis oli kõige lihtsam, samuti riided, jalanõud jne. Sõjaoludest tingitud kehvuse tõttu oli talupoegade ostujõud üldiselt väike, enamikul tuli piirduda vaid kõige vajalikumate saaduste ostmisega lin-

nast, need olid raud ja sool. Ka keskpärase mõisniku tarbed polnud suured, nemadki elasid võrdlemisi lihtsalt.

Mis puutub käsitöösse, siis oli see endiselt piiratud kitsaste tsunftide raamidega. Avara turu puudusel toodeti vähe. Linnakodanikel tuli tahestahtmata käsitöö ja kauplemise kõrval teelda aianduse ja põllupidamise alal.

Gustav-Adolfi katsed ellu kutsuda Tallinnas suuremaid manufaktuure kudumise, ketramise ja köietööstuse alal ei andnud tagajärgi. Tööstus oli ka Rootsis endas veel vähe arenenud.

Pärnu loss.

Linnade arengule oli XVI ja XVII saj. niiviisi pandud piir, millega on ka seletatav tolle aja linnade väike elanikkude arv. Väikelinnades ei ulatunud see üle paari saja, sarnanedes seega tänapäeva väikestele alevitele. Elanikke oli märksa rohkem vaid Tallinnas, Tartus ja Narvas; veidi kogukamad olid ka Pärnu ja Kuressaare.

Eestlasi elas linnades ja alevites protsentuaalselt palju, nad moodustasid aga endiselt elanikkonna alamkihi. Tsunftidesse ja gildidesse pääsemisel tehti neile suuri takistusi, sinna saidki vaid jõukamad ja saksastunud eestlased.

Vaimne elu. Sõjad toovad vaimsesse ellu alati tagasiminekut. Meil polnudki siiani maavaldajad rahvahariduse eest hoolitsenud. Oli püütud vaid hingi pöörata ristiusu toomise ja pärast selle reformimisega protestantismi vaimus. Ent me nägime, et umbkeelsed pastorid ei suutnud kuigi palju valgustada rahvast ristiusugi vaimus. Seda enam, et ka pastorige kõlblas tase oli madal. Sedagi tööd, mis tehti, segasid sõjad, hävitades kirikuid ja paisates laiali hingekarjaseid. Alles

Zapolje ja Pljussa rahu järel võidi hakata mõtlema usu elustamisele. Taani ja Rootsi püüdsid siis edendada protestandi usku ja kirikut Saare- ja Eestimaal, poolakad katoliku usku Liivimaal. Kuid uuesti puhkenud sõjakoledused koos näljahäda ja katkuga katkestasid kiriklikud parandustööd. Alles Altmarki rahule võis järgneda tõsisem reformitöö. Me nägime juba Gustav Adolfit ellu kutsumas keskasutisi, mille ülesandeks oli kiriku ja hariduse elu korraldamine. Rootsi võimud hoolitsesid eeskätt selle eest, et ametisse saaksid kõlblikud õpetajad, kes oskaksid ühtlasi rahva keelt. Kuid eesti keelt oskavate õpetajate leidmine oli seni raskendatud, kuni neid välja saatma hakkas Tartu ülikool. Usulis-kõlbla taseme tõstmiseks korraldati õpetajate sinodeid, kus õpetajail lasti pidada proovijutlusi, katsuti õpetaja-kandidaate, arutati õpetajate süütegusid, määrati kirikukaristusi eksinud kogudusliikmetele jne. Koha peal korraldati seisukorraga tutvumiseks visitatsioone. Tublimaiks kirikuelu juhtijaiks olid Rootsi ajal piiskopid Agricola ja Ihering Eestimaal ning superintendentid Samson ja Fischer Liivimaal. Need mehed ei hoolitسنud üksnes usulis-kõlbla taseme tervenemise eest, nad hakkasid edendama ka rahvaharidust. Nii nõudis Ihering († 1657) õpetatud kõstrite ametissepanemist, kes õpetaksid noorsugu lugema, kirjutama, paluma ja koguduselaule laulma. Fischer kutsus ellu linna- ja maakoole meie kodumaal ning muretses rahvale vaimulikku kirjandust. Kuid rahvakooli isaks meie kodumaal peetakse Fischeri kaasaegset Bengt Gottfried Forseliust.

Koolid. Soome päritoluga Forselius asutas eestikeelse kooli Tartu lähedale Piiskopi mõisa, mille mõisahooned olid antud koolile. Kooli kogus Forselius 1684.—88. aastani 165 õpilast. Kooliõpilastele anti leiba valitsuse poolt kroonumagasinist, kust ka Forselius ise sai ülalpidamise. Kooli kursus oli kaheaastane, mille jooksul õpetati usuõpetust (katekismust ja piiblilugu), kirikulaulu, lugemist, kirjutamist, arvutamist ja arvatavasti ka saksa keelt. Koolis oli Forselius ainsaks õpetajaks. Õpperaamatuiks olid tema enda poolt koostatud aabits, Stahl'i „Kodu- ja käsiraamat“, Vastne Testament ja Lauluraamat. Forseliuse kooli on nimetatud koolmeistriteseminariks, sest ena-

mus õpilastest siirdusid siit pärast lõpetamist koolitööle. Nüüd, kus saadaval oli õpetajaid, tekkis koole mitmele poole kirikute juurde, koolimajadena kasutati kas rehetuba või mõnda muud vaba ruumi. Õppima ei tulnud ainult lapsi, vaid ka elatanud inimesi. 1688. a. olnud Eestimaal ja Liivimaal kokku juba 46 kooli 1000 õpilasega. Et õpetajatele veel palka ei makstud — nad said vaid natuke palgamaad — ja koolimaju ei ehitatud, polnud koolitöö viljakus suur. Tavaliselt olid õpetuseandjateks kõstrid, ainult mõned kihelkonnad pidasid eraldi koolmeistrit.

Rahvakoolide eesmärgiks oli usklikkude kogudusliikmete ettevalmistamine ja seetõttu oli tähtsamaks õppeaineks usuõpetus ja kirikulaul. Lugemisoskust peeti vaid abinõuks pühakirja omandamisel. Kirjutamist peeti üsna üleliigseks luksuseks ja sageli polnud see kunst koolmeistril endalgi veel käes. Kooliõpetust anti nagu nüüdki talvel, kuid kooliaeg oli palju lühem, sest koolitöö ei tohtinud segada põllutööd, millega olid seotud nii õpilased kui koolmeistrid. Muidugi ei suutnud need koolid palju valgustada rahvast, kuid need olid siiski sammud rahva hariduse tõstmiseks. XVII saj. lõpul oli lugemisoskus meil kaunis levinud.

Linnades oli koole rohkem, need olid määratud sakslastele. Ainult Pühavaimu kogudusel Tallinnas ja Jaani kogudusel Tartus olid eestikeelsed koolid, ka Pärnus asutati eestikeelne kõstrikool.

Linnakoolid olid kas laste- või ladinakoolid. Lastekoolide õppeaineks olid usuõpetus, laulmine, lugemine (saksa või rootsi keeles), kirjutamine, heal juhul ka arvutamine ja ladina keel. Ladinakoolis oli peaaegu ladina keel; ka muusika, arvutamine ja grammatika seisid siin tähtsal kohal. See oli kõrgem algkool, kust mindi edasi gümnaasiumi. Gümnaasiume oli meil Rootsi ajal kaks: üks Tartus, asutatud 1630. a., mis kahe aasta pärast muudeti ülikooliks, ja teine Tallinnas, asutatud linna ja rüütelkonna kulul. Gümnaasiumide tähtsamaiks õppeaineks olid vanad keeled (ladina, kreeka ja heebrea keel); edasi esinesid seal õppeainetena: aritmeetika, geomeetria, dialektika, retoorika, ajalugu. Ülikool oma usu-, õigus- ja arsti-teaduskonnaga töötas kuni 1656. a. Tartus, siis takistasid tema

tegevust sõjaolud. 1690. a. avati ta Tartus uuesti, kuid õpilasi oli vähe. 1699. a. viidi ülikool üle Pärnu, kuhu loodeti rohkem õpilasi tõmmata. Juba 1710. a. lõpetas ülikool ka siin oma tegevuse sõjaolude tõttu.

Kirjanduse algmed. Reformatsiooni mõjul muutus ladina-keelne jumalateenistus rahvakeelseks. Loomulikult tekkis meil tarve eestikeelse vaimuliku kirjanduse järgi. Teatavasti ilmuski a. 1535 Wanradt-Kõlli alamsaksa- ja eestikeelne katekismus, mis on üldse esimene trükiteos Baltimail (Soome, Läti, Leedu esimesed raamatud ilmusid pisut hiljem). 1554. a. ilmus Lutheri katekismus Witte poolt, see teos pole üldse säilinud, kuna Wanradt-Kõlli katekismusest on alal hoidunud 11 lehte. Ka jesuiitide väljaantud vaimulikust kirjandusest pole midagi säilinud. Rootsi võimu maksvuselepääsemisega, seoses usu elustamisega, hakati rohkem hoolitsema eestikeelse vaimuliku kirjanduse eest. 1632—1638 ilmus trükist H. Stahli „Kodu- ja käsiraamat“, mis sisaldab katekismuse, kirikulaule, piiblilugusid ja palveid. Seda raamatut hakkasid kohe kasutama kirikuõpetajad ettelugemiseks talupoegadele, teda kasutasid Forselius ja teised õpetajad õpperaamatuna koolides. Et raamat keelelt ja stiililt palju soovida jättis, parandasid teda hiljem teised autorid. 1686. a. ilmus Tartus murdes Vastne Testament (Tallinna murdes Uus Testament ilmus alles 1715. a. ja „Piibli Raamat“ 1739. a.). Rootsi ajal ilmus veel rida grammatikaid, millede järgi oli samuti suur tarvidus puudulikult eesti keelt valdavate pastorite keskel. Esimese grammatika kirjutajaks oli sama Stahl, järgmised paremad grammatikad ilmusid Gösekeni ja Hornungi sulest.

XVII saj. sai alguse ka meie ilmlik kirjandus. Need olid ristimis-, pulma- ja matuselaulud. Sajandi lõpul ilmus esimene proosateos, jutustus „Jerusaleemi lina ärrahäetamisest“.

Meie vanim trükiteos — Wanradt-Kõlli katekismus — trükiti Saksamaal. A. 1631. asutati trükikoda Tartus, 1635. a. Tallinna gümnaasiumi juurde. Eesti teosed trükiti pea kõik Tallinnas.

Raamatute levitajaiks olid rändkaupmehed, kirjastajad ja raamatuköitjad. Raamatukauplused tekkisid meil alles XVIII saj. teisel poolel.

Eestlaste ainelise kultuuri langus. Juba vabaduse kaotusega langes meie esivanemate aineine kultuur. Järjest kasvasid koormused ning orduaja lõpust peale hakanud laastavad sõjad mõjusid endastmõistetavalt hävitavalt eestlaste ainelisele kultuurile. Majanduslikes raskustes ja rõhuvais sotsiaalsetes oludes ei ole mõeldav ainelise kultuuri areng. Kuigi mõned rootsiaegsed ürikud jutustavad üksikute talupoegade väljapaistvast jõukusest, siis võisid need olla üksikud sõjaaegsed tõusikud, kuna kogu rahvas üldiselt elas väga kehvalt.

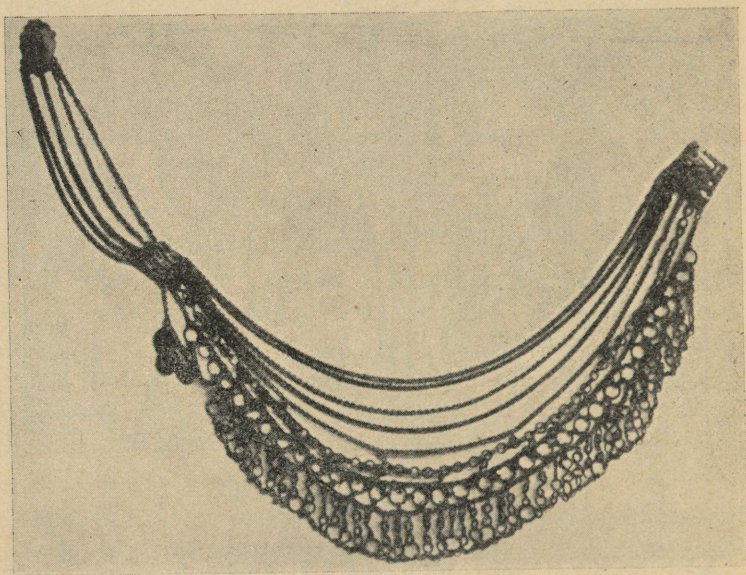

Peeruhoidmine töötamise ajal.

XVI ja XVII saj. taluelamu keskkohaks oli rehetuba, kuhu — välja arvatud rehepeksuajad — oli koonduanud talurahva elamine. Seal söödi, seal magati, seal töötati ja keedeti toitu. Rehetoa ühes nurgas asetses ahi, sellega köeti ruumi, selles küpsetati leiba, selle suu ees asetses lee-ase, mille kohal keedeti toitu. Külmal aasta-ajal toodi samasse ruumi väiksemaid koduloomi, et kaitsta neid külma eest. Nähtavasti ainult jõukamad ehitasid rehealuse ja rehetoa otsa kambrid elamiseks, kuna muistsel iseseisvuse ajal oli viisiks ehitada elumaja hoopis lahus rehemaist. Majadel puudusid korstnad ja rehetoad olid tavaliselt akendeta poolpimedad ruumid. Valgustusvahendina kasutati männi- ja kasepeergu, mida põletati

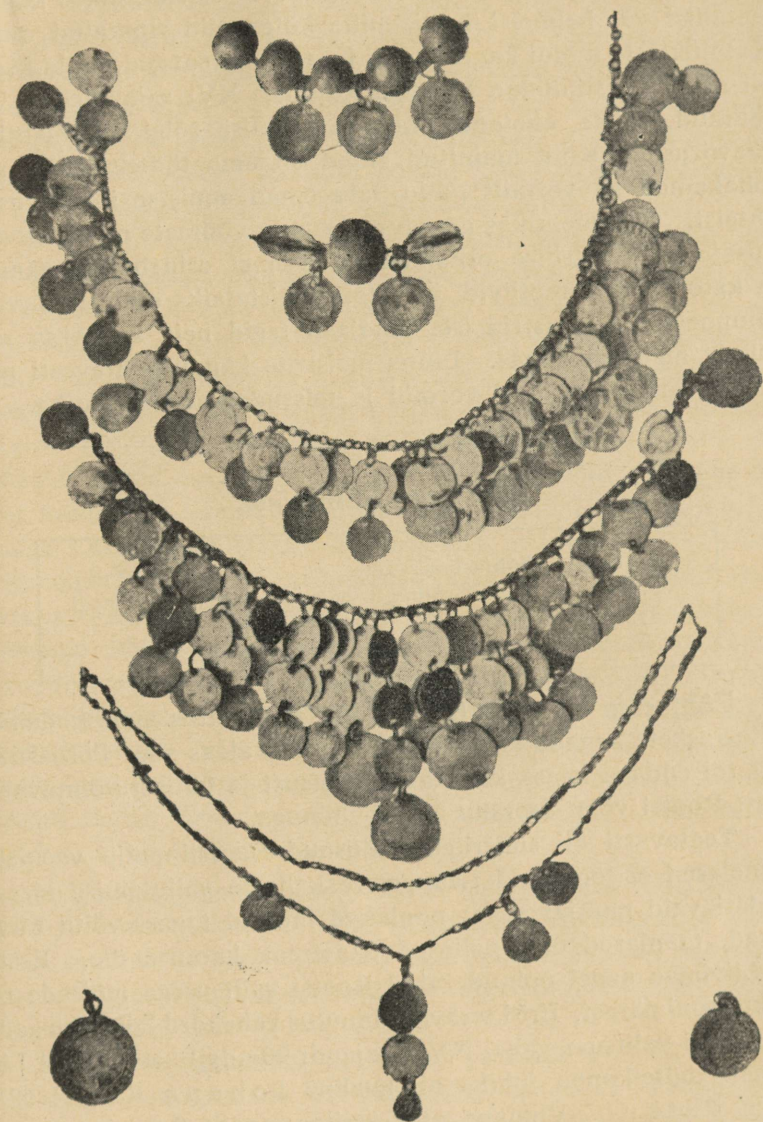
kas ahjumüüri küljes või erilise tulejala otsa kinnitatud raudses peeruhoidjas. Valgustamata ruumi minnes, kus käed tegutsemiseks vabad pidid olema, hoiti põlevat peergu hammaste vahel.

Halbade aegade saabudes muutus lihtsamaks ka r õ i v a s t i s. Tarvitati vaid jämedat villast ja jämedat linast. Tüüpiliseks naiserõivaks XVI ja XVII saj. oli nn. seelik-vaip, mis lahtise riidetükina tõmmati seeliku asemel ümber puusade ning kinnitati piha ümbert vööga. See ülikonnaosa oli tavaliselt kas must või punane ja ilustatud eriliste metallilustistega, mis õm-

Rõhud.

meldud rõiva külge (peamiselt seeliku alläärde). Seeliku ilustusena olid veel tarvitusel vaskketid (rõhud), mis riputati — tagant ümber puusade — otstega vöö külge. Sama vöö küljes rippus paelte otsas tupenuga ja nõelakoda. Naise ülemist kehaosa kattis särgitaoline, kohevil käistega rõivas. Jalas kanti puukoorest viiske ja nahast pastlaid. Töö juures noored naised peakatteid ei tarvitanud, pidu puhul kaeti pead ruudulise must-riga pärjaga; peakattena tarvitati ka linikutaolisi pearätte. Mehe rõivaist pole säilinud mälestisi.

Kaelahted XVI ja XVII saj.

Suurt tagasiminekut võrreldes muistse iseseisvusajaga on märgata e h e t e s. Need olid peamiselt kaelakeed, millega ehtisid end naised. Tavaline XVI ja XVII saj. kaelakee kujutas metallist või helmeist ketti, mille külge olid riputatud rahad. Katoliiklaste mõjul kanti kaelas ka rõngasripatseid, mille keskel oli rist või ristilöödud Kristuse kujutis. XVI sajandist on veel säilinud naiste ehetena hoburauakujulisi sõlgi, rinnalehti ja käevõrusid. Kõik mainitud ehted on oma töötehnikalt palju lohakamad ja vormilt palju labasemad muistse iseseisvusaja ehteist. Ornamentikas annab end tunda võõraste mõju; iseseisvusaja geomeetrilise ornamentika asemel esineb õisornament ja katoliiklikud motiivid. Ehete valmistajaiks olid arvatavasti talupoegadest meistrid ise, kindlasti tegid neid ka saksa rahvusest meistrid linnas. Linna meistrite kaudu nähtavasti pääsesidki mõjule võõrad vormid ja teissugune ornamentika.

3. Suur Põhjasõda.

1700—1721	— Põhjasõda.
1710	— Rootsi võimu tegelik lõpp meie kodumaal.
1721	— Vene võimu seaduslik algus Eestis.

Põhjasõja eel. XVIII sajandi lävel sattus meie kodumaa jälle raskete aegade keerisesse. A. 1700 algas suur Põhjasõda, mis tõi endaga kaasa kohutavat viletsust ja ühtlasi võimuvahestust: Rootsi võim asendus Vene võimuga.

Teatavasti oli suurriigiks tõusnud Rootsil palju vaenlasi. Venelased ei loobunud Läänemere kallaste vallutamise ideest, oodati vaid parajat aega; poolakad ihkasid tagasi võita Liivimaa, taanlased olid pahased Saaremaa kaotuse üle. Eesti- ja Liivimaa aadel polnud rahul Rootsi valitsusega mõisade reduktsiooni pärast. Eriti teravaks muutus vahekord kohaliku aadli ja Rootsi valitsuse vahel XVII sajandi 90-ndail aastail, mil Liivimaa rüütelkonna juhiks oli auahne *Johann Reinhold von Patkul*. Viimane otse ässitas aadlit Rootsi valitsuse vastu. Oma Rootsi-vastase tegevuse pärast mõistis Rootsi riigivõim Patkuli surma, kuid tal läks korda põgeneda. Patkul

muutus nüüd alles õieti Rootsi-vaenuliseks. Piiri taga kasutas ta kogu oskust, et ässitada Rootsi vastaseid rootslastele kallale. Poola kuninga August II juures oligi tal edu. Patkuli soovitusel astus August II liitu Vene ja Taaniga. Liivimaa vabastamise korral Rootsi alt pidi Liivimaa moodustama aadlivabariigi ja sellena alistuma Poolale. Kui a. 1697 suri Karl XI ja troonile astus 15-aastane Karl XII, leidsid Rootsi vastased olevat kätte jõudnud paraja aja Rootsi võitmiseks. A. 1700 puhkeski Põhjasõda (1700—1721).

Sõjad toovad endaga kaasa viletsust, aga Põhjasõda algas juba viletsustest vapustatud maal. Põhjasõja eel elas meie kodumaa üle kohutavad nälja-aastad. 1695. a. suvel oli suur viljaikaldus ja hein jäi tegemata. 1696. a. suvel äpardus samuti vili liiga külma ja vihmase suve tõttu. Järgneviks talveks muutus rahva seisukord otse meeleheitlikuks. Kroonik Kelch kirjutab: „Sel talvel jätsid paljud mehed maha oma naised, naised oma mehed, lapsed oma vanemad. Öösi ja päeval kuuldi nii linnades kui küldes ja maanteedel puudust ja nälga kannatavate säärast hädaldamist, et kivid oleksid võinud kisendada.“ Riigi magasiaitadest jagati küll vilja, kuid sellest jätkus vähestele. Seisukord oli seda raskem, et viljaikaldus oli tabanud Põhja-Euroopas laialdasi alasid, mille tõttu ka väljastpoolt abisaamine oli peaaegu võimatu. Näljast meeleheitetele viidud inimesed sõid raipeid, koeri, kasse, isegi inimlaipu, lapsed närisid oma sõrmi jne. Nälja tõttu suri inimesi nii palju, et neid ei suudetud kristlikul kombel matta. Kevadel koguti laibad lihtsalt kokku ja aeti ühishauda. Sellel näljast kurnatud maal algas jälle sõda.

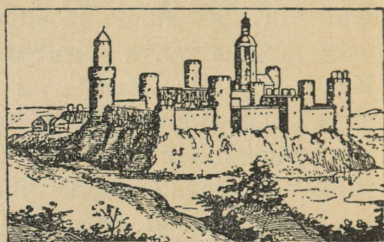
Sõja esimesed aastad. Sõda kuulutamata tungisid August II väed veebruaris 1700 Kuramaalt Liivimaale ja asusid Riia piirama. Linna vallutada nad ei suutnud, küll aga langes nende kätte Dünamünde kindlus. Märtsikuus algasid sõjalist tegevust taanlased.

Noor kuningas Karl XII olnud parajasti karusid kütmmas, kui talle toodud teade, et vaenlased tunginud Rootsi maa-alle. Karl XII näitas end varsti osava diplomaadi ja energilise sõjamehena. Ta osavus seisis peamiselt kiires pealetungis vaenlasele. Ta teotses kiirelt, lüües vaenlasi ükshaaval.

Karl XII algas lähemast ja nõrgemast vastasest, Taanist. Ta tungis Taanisse ja sundis Taani kuninga sõjategevusest loobuma.

Peeter suur, keda Türgi asjad olid takistanud oma liitlastega ühel ajal välja astumast Rootsi vastu, kuulutas rootslastele sõja augustis.

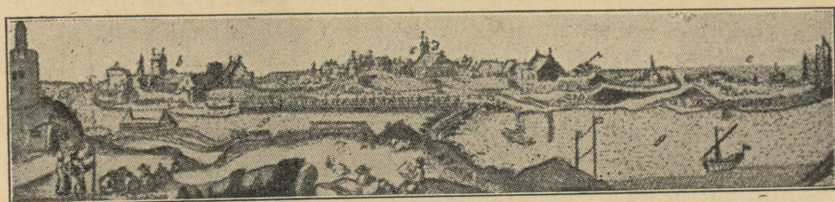
Rahu sõlmitud taanlastega, valmistus Karl XII Liivimaa teekonnaks. Seal oli olukord järgmine: August II väed viibisid Läti osas Kuna Peeter koondas oma vägesid Narva alla ja asus selle piiramisele. Karl XII maandus oktoobris Pärnus. Pidades Peeter Suurt kardetavamaks vaenlaseks, ruttas Karl XII esimest hoopi andma venelastele. Vägede edasilii-

Pühajõe kantsid. Narva Jaani kindlus.

kumine Narva suunas oli hilissügiseste halbade teolude tõttu küll väga raske. Rootslaste meeleolu kibestasid veel kuulduused Vene väe suurusest, mis pidi olema neli-viis korda suurem Rootsi omast. Venelastega põrgati algul kokku Pühajõe kitsasteel. Siin juhatas eesti talupoeg Tehvan Raabe Rootsi vägesid Vene vägede selja taha ja venelased löödi põgenema. Venelased põgenesid Narva suunas kogu oma varandust maha jättes. Pühajõelt läksid rootslased Narva alla, kus 19. novembril astusid venelastega lahingusse. Karl XII vaimustas ise oma sõdureid rünnakule. Algas lumetuisk venelastele otse vastu. Venelaste seisukorda raskendas veel asjaolu, et vene väejuhid olid umbkeelsed välismaalased (sakslased ja prantslased), kel puudus sõdurite usaldus ja kes ei saanud tarbe korral julgustada sõdureid. Lahing polnud veel kuigi kaua kestnud, kui Vene väeosad hakkasid põgenema. Õnnetus saatis neid põge-

nemiselgi. Purunes üle Narva jõe pandud pontoonsild, mille kaudu põgeneti teisele poolele. Osa ratsaväge läks läbi jõe ujuma ülalpool Joala juga, kuid vägev veevool kiskus neid armetult kaasa. Lahinguväljale jäänud Vene väeosad sõdisid

Narva linn XVIII sajandi algul.

vapralt, kuid öö saabudes tuli neil alistuda rootslastele; viimased Vene väeosad kapituleerusid 20. nov. hommikul. Venelaste kaotused Narva all olid suured. Kõik kahurid, palju varustist, palju sõjavange, nende hulgas ohvitserid ja kindralid

Mälestusmärk Narva lahingus langenud vene sõduritele.

(peale kindral Šeremetjevi) langesid sõjasaagiks rootslastele. Lahingus kaotasid venelased ligemale 9000 meest ja rootslased ligemale 2000. Ka meeleoluliselt mõjus see kaotus rusuvalt; nii rasket hoopu polnud tsaar oodanud. Öieti tunda andis end väejuhtide ja kahurite kaotus. Kuid Peeter ei kaotanud pead. Ta hakkas väga energiliselt jälle sõjale valmistuma; kahurite valamiseks laskis ta maha võtta kirikute kellad.

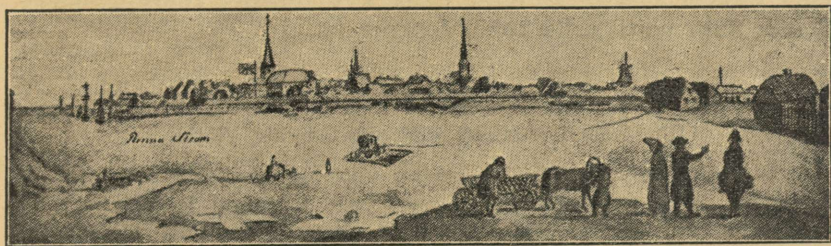
Rõõmsas meeleolus oli pärast Narva lahingut Karl XII ja tema sõjavägi. Nad siirdusid Laiusele talvitama. Rootsi kuninga järgmiseks ülesandeks oli lüüa kolmas vaenlane. Poola kuninga vastu juhtiski ta pärast puhkeaja möödumist suvel 1701. a. oma peaväed, jättes vaid kõrvalväed Schlippenbachi juhatusel kaitsma Liivimaad. Seda asjaolu ruttasid ära kasutama venelased. Šeremetjevi juhatusel tungisid Vene väesalgad Liivimaale ja hakkasid siin rüüstama. Rootsi kaitseväed olid nende vastu jõuetud. Suuremad kokkupõrked leidsid aset Erastvere ja Hummuli mõisade juures, kus Schlippenbachi nõrgad jõud pidid taganema Vene väe mitmekordse ülekaalu tõttu. Eestlased korraldusid ka ise maakaitseks, kuid sellelgi polnud suuremat edu. Vene ratsasalgad käisid Tartu-, Viljandi-, Pärnu-, Viru- ja Järvamaal ringi, hävitasid teel kõik, mis ette juhtus. Tartu ja Narva langesid venelaste kätte 1704. a.

Põhjasõda väljaspool meie kodumaa piire. Teinud võitluskõlbmatuks Schlippenbachi väed, asusid venelased Ingerimaad vallutama. Juba 1703. a. vallutasid nad siin kõik mereäärsed kohad. Neeva jõesuhu jõudnud, rajas Peeter siia Venele uue pealinna. Linn ehitati soo peale ja tema rajamine oli seega lõpmatu raske ettevõtte. Tuhanded töölisid jätsid siia oma elu. Uue pealinna nimetas tsaar P e t e r b u r i k s („Peetri kindlus“).

Ühel ajal tegevusega põhjas pidi Peeter aitama August II-t, kelle vastu Karl XII juba 1701. a. suvel läks oma peaväega. Väina taga oli aga võitjaks Karl XII. Ta purustas oma vastased ja sundis August II loobuma Poola troonist. Poola sõnakuulmisele sundinud, astus Karl XII lepingusse Ukraina kasaakate pealiku M a s e p a g a. Nüüd tahtis ta Peeter Suurt lüüa lõplikult. Ta valis Moskva peale tungimiseks Ukraina tee, et lõunamaakondadest hankida oma sõjaväele toidumoon. Ent meelitatuna venelaste poolt sügavale vene legendikku, kaotas Karl XII a. 1709 P o l t a v a lahingu ja põgenes haavatuna Türgimaale, et ässitada türklasi venelaste vastu. Kuigi Vene ja Türgi vahel uus sõda puhkes, ei parandanud see Rootsi seisukorda. Rootslaste täht oli nüüd veeremas. Jälle kimbu-

tasid neid poolakad ja taanlased, kuna Peeter Suur asus Liivi- ja Eestimaa ning Soome lõplikule vallutamisele.

Sõja lõpp. Juba 1707. a. peale hakkasid vene väesalgad uuesti rüüstama Liivi- ja Eestimaad. Maa laastamist toimetati äärmise hoolimatusega. Niideti ja tallati maha vili põldudel, külad, talud ja mõisad põletati. Taluinimesed põgenesid metsadesse, kus neile nälg oli osaks. Pea täielikult hävisid Valga ja Tartu. Narva ja Tartu kodanikud viidi sunnikorras Venesse, kus nad laialipillutult vegeteerisid äärmises viletsuses. Ainult mõned neist said hiljem tagasi kodulinna. Rüüstamata alad Liivi- ja Eestimaal kannatasid suurte mak-

Pärnu XVIII sajandil.

sude ja alaliste väkkekutsete all. Nii oli elu kohutavalt raske kogu maal.

Kui Peeter Suurel Poltava all vabanesid väed, asusid need Riia t piirama. Suurte pingutustega suutis Liivimaa kindral-kuberner küll 8 kuud linna kaitsta, kuid pidi siis kapituleerima (juulis 1710). Sama saatus tabas Pärnu t ja Kuresaaret. Järgnes Tallinna piiramine. Kõigile sõjaaegsetele hädadele lisaks seltsis nüüd veel katk. Tallinna elanikud olid näljast ja katkust nii kurnatud, et venelastel vajagi polnud linna kavakindlale piiramisele asuda. Pealegi oli viimaste aastate jooksul aadli ja kodanikkonna meeoleolu muutunud venesõbralikuks. Seega arusaadav, miks Tallinn alistus 29. sept. 1710. a. venelasile peaaegu vastupanuta. Tallinna kaotusega lõppes tege-likult Rootsi aeg Eestis.

Sõda ei lõppenud aga veel niipea. Nüüd asus Peeter Suur

Soome lõplikule vallutamisele. Viletsuste aeg oli see ka Soomele. Maa oli laastatud ja kurnatud. Hulkadena põgenesid soomlased Rootsi. Karl XII ise saabus Türgist alles 1714. a. sügisel. Ta asus sõjategevust juhtima taanlaste vastu. Rahu teha ta ei tahtnud. 1718. a. leidis Karl XII surma kaitsekraavis.

Rootsi uus valitsus algas kohe rahuläbirääkimisi vaenlastega. Kõige viimasena tegi Rootsigi rahu Venemaa.

Rootslased olid sunnitud leppima suurte kaotustega. 1721. a. Uusikaupunki's ehk Nystad'is allakirjutatud rahu järgi sai Venemaa endale Liivi-, Eesti-, Saare-, Ingeri- ja Viiburimaa ühes linnadega. Põhja sõjaga kaotas Rootsi esimese koha Põhjamaade riikide hulgas, Peeter Suur võitis selle koha Venemaale.

Karl XII.

(Ühe rootsi ohvitseri kiri oma sõbrale Viini.)

Sa nõuad minult selle ainulaadse, suure ja haruldase mehe iseloomustamist, kuna ma pealtnägijaks olen olnud ta tõusul ja langusel. Sa saad selle, kui võrd ma üldse väärilt toime jõuan tulla ülesandega; kindlasti juhtigu täpne tõde sealjuures mu sulge.

Kuninga kaunis, majesteetlikus kehas, mis vaevarikkast sõjatööst karastatud, asus sama kaunis, suur ja õilis hing.

Ta ühendas hulka vooresi, millistest üksainus juba oleks küllaldaselt kindlustanud lugupidamise igale teisele valitsejale. Teesklemata jumalakartus, kaugel vagatsemisest, otse uskumatu pehmus — kunagi ei kuulnud ükski ta sõjaväes, ei kõrgem ega alam, ainustki karmi sõna, rääkimata vandest, otsekoheus eraisikutegi jaoks haruldane, rääkimata valitsejaist, õiglustunne, mis kord antud sõna pidas mehesõnaks, — need olid ta peomadused. Keelepeksmist ta põlgas, sellepärast ei leidnud tema juures teed tavalised õukondade urgitsused. Keegi ei tohtinud tema kuuldes rääkida halvasti teisest, kui ei tahetud teenida noomitust, süüdistatu leidis alati tema poolt sooja kaitset. Tema, vabamõtleja, armastas vaba, paremast äratundest juhitud otsust. Suurmeelus oli tal külge sündinud ja otse piirita heldus kaunistas ta õilsat hinge. Ta kinkis alati kuninglikult. Mitte seisus, sündimine või sugulus, ainult mehisus oli temale mõõduandev. Õiglane oli ta karmuseni ja tema valitsemise ajal pole vähemalt tema teadmisel sündinud ühtki ülekohut. Õnnetuses oli ta suur, veel suurem õnnes. Karm oli ta iseenese suhtes, teiste vigade suhtes aga andestav ning arusaaja.

Otskui tabav välg lahingus, ei unustanud ta siiski iialgi inimlikust. Haavatute sidumiseks peale taplust ta jagas, ükskõik kas sõbrale või

vaenlasele, heldelt omaenda pesu. Ta oli vastutulelik ja sõbralik, nii varastas ta nagu Absalom südameid. Ta kõnelused olid lühidad, kuid tuumakad; kui ta kõneles, sätendas ta silm ja ta sõnade veenvus oli vastupandamatu. Ta mõistus oli terav ning selge. Teadmisi omas ta rohkem kui neid tarvitseb olla kuningail, ta mälu oli suurepärane, sest kunagi ei unustanud ta ühegi tubli mehe nime. Ta rõivastis oli lihtis, sõdurlik, isegi veidi hooletu, ta oli vaba kirgedest.

Temale heidetakse ette liigset, hulluseni minevat julgust. See on aga inimeste otsus, kes rinnas kannavad kartlikult tuksuvat südant, sellepärast hädaohule selja pööravad ja endil puuduva teiste juures kuulutavad meeletuseks. See, kes tormab leekivasse majja inimesi päästma, ei hakka pikalt mõtlema, kas ta mitte sealjuures ära ei kõrveta oma rõivaid ja saapaid. Teda süüdistatakse, et olevat Poltava lahingu eel tagasi lükanud tsaari poolt tehtud rahupakkumuse. Kas aga võis ta usaldada moskvalasi ja mitte arvata, et tsaaril vaja oli vaenlasi eemaldada, aega võita, jõudusid koguda, meie vägesid võitlusest võõrutada mõneaastase seisakuga, et siis laviinina meid rünnata ja purustada? Oma vägevaima, hirmsaima vaenlase pidi ta lööma, endale sealtpoolt rahu kindlustama, alles siis võis ta mõtelda kestvale rahule. Mõõnan, et Karl peale Narva lahingut tsaari silmast lastes tegi vea; mõõnan, et marss Vene ebasõbralikule lagendikule põhjustas Poltava õnnetuse ja et sellega valmistati puusärk meie kuulsusele. Kas ei olnud aga Karl küllalt suur toime saama ka selle õnnetusega või poleks ta sellega toime tulnud veidi soodsamates oludes. Mõõnan meelsasti, et Türgis veedetud aastad meile kasutult möödusid. Kas ei toidetud meid aga lootustega või ei näinud meie teoks saavat osa neist lootustest? Ainult et äraandlikkus ja saagihimu hävitasid need saavutused.

Üldse aga kujuteldagu noort kuningat, keda otsekohe valitsemisele asumisel rünnatakse vägevate, uhkete, saagihimuliste naabrite poolt, keda ähvardab trooni kaotus, kes näeb ahelaid taotavat oma rahvale. Oleks tema, kes sellepärast algas õigustatud võitlust, oma vaenlased võitnud, oma alamaid jõudnud õnnestada kindla rahuga, kunsti, teadust ja kaubandust arendades, ta kaasaegsed ja ka tulevad põlvned oleksid teda jumaldanud. Nüüd aga, mil möödapääsematu sõda vastupidi lõppes riigi piiride kitsendamisega, muutuvad kiidulaulude lauljad sama ägedateks arvustajateks. Kui ebaõiglane, kui lühinägelane, kui alatu! Et suur mees on surelik, et ka tema peab kannatama kadedust ja äraandmist, juhuste mängule alistuma ja õnnetust kandma — see pole tõesti mitte tema süü.

Ühe sõnaga, Karl suri, olgugi võidetuna, siiski võitmatuna!

K ü s i m u s i k o r d a m i s e k s .

Millal algas Rootsi aeg Põhja-Eestis, millal Liivimaal, millal Saaremaal?

Milliste Rootsi valitsejate all viidi läbi reformid meie kodumaal?

Milliseid alasid puudutasid Gustaf Adolphi reformid?

Millise kirikukorralduse sai meie maa Rootsi ajal?

Mis oli Gustav Adolphi kohtureformide eesmärgiks?

Kuidas suhtus Gustav Adolf mõisnikkudesse?

Milliseid soodustusi saavad kohalikud mõisnikud Kristiina ajal?

Millest oli tingitud reduktsioon?

Millal viidi läbi reduktsioon meie kodumaal?

Kuidas mõjus mõisade tagastamine talupoegadele?

Millised reformid viis Karl XII läbi meie talupoegade huvides?

Millises seisundis olid meie linnad XVI sajandi teisel poolel ja XVII sajandil?

Millised välissündmused mõjusid kaasa kaubanduse langemisele meie linnades?

Kui suured olid meie linnad?

Millal hakati eestlastele andma haridust?

Kes olid meie rahva esimesteks õpetajateks?

Miks peetakse Forseliust meie rahvakooli isaks?

Milliseid eesmärke taotles rootsiaegne rahvakool?

Millised koolid olid Rootsi ajal linnades?

Millal asutati esimene gümnaasium, millal ülikool?

Millal ilmus esimene eestikeelne raamat?

Nimetage rootsiaegseid eestikeelseid raamatuid!

Iseloomustage eestlaste ainelist kultuuri XVI ja XVII sajandil!

Millal oli suur Põhjasõda?

Kirjeldage Liivi- ja Eestimaa olukorda selle sõja eel!

Kes olid Rootsi vaenlasteks 18 sajandi lävel?

Kes algasid Põhjasõda?

Kuidas lööb Karl XII oma vastaseid?

Millised olid Narva lahingu tulemused?

Kirjeldage esimesi sõja-aastaid meie kodumaal!

Kus sõditi Põhjasõjas väljaspool meie kodumaad?

Millal oli Poltava lahing ja mis tähtsus oli sellel edaspidise sõjakäigu kohta?

Millal ja milliste sündmuste järel alistus meie kodumaa Venele?

Millises olukorras lõppes Põhjasõda?

Millised tagajärjed olid sellel sõjal Rootsi, millised Vene suhtes?

Sisukord.

A. Üldine ajalugu.

Lk.

I. Humanism ja renessanss.

5—18

Uusaeg. Itaalia uusaja lävel. Itaalia kultuuriline ja majanduslik areng. Humanism ja humanistid. Dante. Petrarca. Boccaccio. Renessanss. Itaalia ärkamisaja suurvaimud. Küsimusi kordamiseks.

II. Tähtsad leiutused ja avastused.

19—32

Püssirohi. Kompass. Trükikunst. Suurte avastuste eel. Portugallaste avastused. Kolumbuse esimene reis. Kolumbuse järgmised reisud. Esimene reis ümber maakera. Hispaanlased ja Ameerika algelanikud. Suurte avastuste tulemusi. Küsimusi kordamiseks.

III. Reformatsioon.

33—54

1. Reformatsioon Saksamaal.

Kirikuelu rike. Miks algas reformatsioon Saksamaal. Saksa humanism. Reformatsiooni algus ja Martin Luther. Keiser Karl V ja Wormsi riigipäev. Lutheri õpetus ja selle levimine. Rahutused Saksamaal. Reformatsiooni lõpp Saksamaal.

2. Reformatsioon teistes maades.

Calvin. Reformatsioon Prantsusmaal. Reformatsioon Taanis. Gustav Vasa ja reformatsioon Rootsis. Reformatsioon Inglismaal. Küsimusi kordamiseks.

IV. Katoliiklik reaktsioon.

55—90

1. Üldised abinõud.

Abinõud reformatsiooni vastu. Jesuiitide ordu. Inkvisitsioonikohus. Teadus ja kunst katoliku reaktsiooni ajastul.

2. Hispaania ja Holland.

Felipe II. Madalmaade mäss. Hispaania hülgeaeg. Hispaania võimu kokkuvarisemine. Hollandi vabariik.

3. Elisabethi ajastu Inglismaal.

Mary Verine. Kuninganna Elisabeth. Inglismaa majanduslik edu ja kultuuriline tõuseng.

4. Katoliiklik reaktsioon Prantsus- ja Saksamaal.

Ususõjad Prantsusmaal. Katoliiklik reaktsioon Saksamaal. 30-aast. sõja algus. Wallenstein. Rootsimaa ja 30-aast. sõja järg. 30-aast. sõja lõpp ja Vestfaalia rahu. Küsimusi kordamiseks.

V. Vaimne ja seltskondlik elu Lääne-Euroopas reformatsiooni ja katoliikliku reaktsiooni ajastul.

91—102

Üldine seisukord. Teaduste edu. Kasvatus ja koolid. Seltskondlik elu. Rõivastus. Küsimusi kordamiseks.

VI. Absolutism.

103—136

1. Absolutism Prantsusmaal.

Henri IV. Richelieu. Louis XIV. Louis XIV kojaelu. Colbert'i majanduspoliitika. Louis XIV sõjad.

2. Inglismaa absolutismi ajastul.

Esimesed Stuartid. Inglismaa revolutsiooni eel. Inglise esimene revolutsioon. Cromwelli protektoraat. Stuartite restauratsioon. James II ja II revolutsioon.

3. Venemaa.

Joann IV Julm. Esimesed Romanovid. Peeter Suur. Peetri reformid. Peeter Suure sõjad. Küsimusi kordamiseks.

B. Eesti ajalugu.

I. Orduaeg (järg).

137—152

1. Reformatsioon.

Reformatsiooni algus Liivimaal. Usu-uuendus Tallinnas. Usu-uuendus Tartus. Usu-uuendus maal. Reformatsioon ja eestlased. Poliitiline olukord reformatsiooni ajastul.

2. Vene-Liivi sõda ja Orduriigi lõpp.

Sõja eel. Vene-Liivi sõja põhjusi. Vene-Liivi sõja algus. Vastseliina ja Tartu langemine. Välisabi otsimine. Sõja jätk ja Liivi Orduriigi lõpp. Miks langes Liivi Orduriik. Küsimusi kordamiseks.

II. Riikondliku killustumise ajastu.

153—165

Edasikestvad sõjad. Rahva olukord sõdade ajastul. Taani aeg Saaremaal. Poola võim Lõuna-Eestis. Katoliku usu levitamine Poola ajal. Rootsi võim Põhja-Eestis. Poola Rootsi sõda. Rootsi vallutab Liivimaa. Küsimusi kordamiseks.

III. Rootsi aeg.

166—192

1. Üldised reformid.

Gustav Adolfi reformid. Aadlivõimu kasvamine. Talurahva seisund. Mõisade tagastamine. Reformid talupoegade kaitseks.

2. Aineline järg ja vaimne elu XVI ja XVII saj.

Linnad. Vaimne elu. Koolid. Kirjanduse algmed. Eestlaste ainelise kultuuri langus.

3. Suur Põhjasõda.

Põhjasõja eel. Sõja esimesed aastad. Põhjasõda väljaspool meie kodumaa piire. Sõja lõpp. Küsimusi kordamiseks.

Katkendeid:

	Lk.
Lorenzo Medici — Machiavelli	6
Veneetsia ja Firenze — Comynes	7
Decameron sissejuhatus — Boccaccio	10
Trükikunsti leiutus — Hirsau annaalid	20
India — Marco Polo	21
Indiaanlased — Kolumbus	24
Esimesest reisust ümber maakera — Pigafetta	26
Temixtitan (Mehhiko) — Cortez	28
Inkade seadusandlus — Blas Valera	29
Max Fugger — Schweinichen	31
Anton Fuggeri maja — Rhenanus	32
Lutheri elulugu — Luther	37
Luther muusikast	41
Üks autodafee Hispaanias — Schäfer	59
Hollandlaste rippumatuse deklaratsioon.	66

Pärtliöö — d'Aubigité	77
Saksamaa pärast 30 a. sõda — Batkin	88
Ainuvalitsusest — Bossuet	106
Hugenottide tagakiusamisest — Maler	108
Louis XIV kojaelust — Liselotte, Orleans'i hertsoginna	111
Meresõiduakt	121
Peeter Suur — Gordon	133
Kirikuolud Eestis pärast reformatsiooni — Russov	140
Aadli pulm — Russov	150
Linnakodanike pulm — Russov	151
Talupojad sõjategevuse ajal — Russov	156
Rüüsteretked — Russov	157
Möisnikud ja linnakodanikud sõjategevuse ajal — Russov	157
Läkitus maapäevale — Stephan Bathory	160
Näljahäda 1601. ja 1602. a. — Fabriciuse kroonika	163
Üks talupoegade kaebest.	173
Karl XII — Rootsi ohvitseri kiri	190

Õiendus: Lk. 92 pealkiri p. o. Teaduste edu.

Hind kr. 2.25

A
9478

i29295324